

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ BİZNES UNİVERSİTETİ

İ.M.HÜSEYNOVA

*Dərs vəsaiti Bakı Biznes Universitetinin
20 illik yubileyinə bir töhfədir*

MÜƏSSİSƏNİN İQTİSADİYYATI

(Dərs vəsaiti)

Dərs vəsaiti Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 18.01.2013-cü il tarixli 57 sayılı əmri ilə təsdiq edilmişdir.

Bakı – 2013

Tərtib edən: BBU-nin “Sənayenin təşkili və bələdiyyə idarəetməsi” kafedrasının müəllimi, i.e.n., dos. Hüseynova İ.M.

Redaktor: BBU-nin prorektoru, i.e.n., dos. Sadıqov R.F.

Rəyçilər: İ.e.dok., prof. Əbdülsəlimzadə Q.Y.
İ.e.n., dos. İsgəndərov R.Ə.
İ.e.n., dos. Əzizov A.Ə.
İ.e.n., dos. Səfərova V.T.

İ.M.Hüseynova

“Müəssisənin iqtisadiyyatı” Dərs vəsaiti – Bakı, 2013. 304 səh.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 08.04.2010–cu il-də təsdiq edilmiş **“Müəssisənin iqtisadiyyatı”** proqramı əsasında yazılmış bu dərs vəsaitində kursun predmeti və obyektləri, mahiyyəti və vəzifələri, müəssisələrin hüquqi-təşkilati formaları, onların quruluşu, fəaliyyət xüsusiyyətləri, iqtisadi-sosial səmərəliliyi məsələləri işıqlandırılmışdır.

“Bakı Biznes Universiteti” nəşriyyatı

GİRİŞ

“Müəssisənin iqtisadiyyatı” adlı dərs vəsaiti Bakı Biznes Universitetinin tədris proqramına uyğun olaraq 60 saatlıq (30 saati mühazirə və 30 saat məşğələ) dərs yükünə uyğun hazırlanmışdır.

Dərs vəsaitində bazar münasibətləri iqtisadi şəraitində müəssisələrin və şirkətlərin fəaliyyətinin ən aktual problemlərini, məsələlərini özündə əks etdirir.

Burada “Müəssisənin iqtisadiyyatı” kursunun predmeti və obyektləri, mahiyyəti və vəzifələri, iqtisadi məzmunu, hüquqi təşkilati formaları, quruluşu verilmişdir. Eyni zamanda dərs vəsaitində sahibkarlıq fəaliyyətinin müxtəlif forma və növləri, hər bir istehsalın son məqsədi sayılan sosial – iqtisadi səmərəliliyi, planlaşdırma və onun növləri, müəssisənin kadrlarla təmin olunması, əmək məhsuldarlığı və əmək haqqı məsələlərinə diqqət yetirilmişdir.

Dərs vəsaitində xüsusilə müəssisələrin əsas fondları və istehsal gücü, əsas və dövriyyə istehsal fondlarının istifadə göstəriciləri, müəssisələrə investisiya qoyuluşlarının istiqamətləri, habelə müəssisələrin istehsal xərcləri, hazırladıqları məhsulların maya dəyəri, müəssisələrin bütövlükdə maliyyə resursları, mənfəət, ondan istifadə qaydaları və istehsalın rentabelliği müasir tələblər baxımından işıqlandırılmışdır.

Gələcəkdə kitabın təkmilləşdirilməsi üçün irəli sürülən tənqidi fikirlər və işgüzar məsləhətlər müəllif tərəfindən minnətdarlıqla qəbul olunacaqdır.

FƏSİL 1. FƏNNİN OBYEKTİ VƏ VƏZİFƏLƏRİ

1.1. Fənnin obyektı və predmeti

İnsan fəaliyyəti – istehsal amilləri əsasında həyata keçirilir. İnsan fəaliyyəti elmin inkişafı ilə təkmilləşir və elmin nailiyyətləri istifadə olunur, onun obyektiv nəzəri biliklərin işlənməsi və istifadəsi xüsusi yer tutur. Elm məhsuldar qüvvələrinin əsası kimi çıxış edir və əmək vasitələri, əmək predmeti və iş qüvvəsinin birgə ünsür statusunu qazanmışdır.

Elm – həqiqətlərin, hadisə və proseslərin praktiki cəhətdən dərk edilmə üsullarının ayrılmaz tərkib hissəsi olmaqla o, həm də biliklər istehsalçısı kimi insan fəaliyyətinin özünə məxsus formalarındandır.

Əgər maddi istehsalın həm miqyasca (kəmiyyətə) genişləndirilməsində və həm də səmərəliliyinin (keyfiyyətə) yüksəldilməsində biliklər bir vasitə kimi ifadə edilərsə, bunlara nail olmaq üçün mütərəqqi texnoloji proseslərin, maşın və avadanlıqların layihələndirilməsi, istehsalın mükəmməl təşkilini nəzəri cəhətdən əsaslandırılması isə elmin bilavasitə məqsədidir.

Elm bütövlükdə, şərti olaraq, üç böyük təbiət, ictimai və texniki qrupa bölünür.

Təbiət elmləri – insan və təbiət arasında prosesləri öyrənir, onun tədqiqat obyektı – maddi münasibətlərdir.

Texniki elmlər – istehsal prosesində istifadə edilən əmək cisimlərinin və əmək vasitələrini, hazırlanma texnologiyasını, onların istifadə üsullarını, əmək cisimlərinin fiziki və kimyəvi dəyişikliklərini, hazır məhsulun istehlak xassələrini və s. öyrənir.

İctimai elmlərin – mühüm sahəsi olan tədqiqat obyekti, iqtisadi hadisə və proseslərdir. Bu elm özünün ixtisaslaşmış sahələri ilə iqtisadiyyatın bütün səviyyələrində mövcud olan qanun və qanunauyğunluqları həm nəzəri və həm də tətbiqi baxımından təhlil və tədqiq etməklə alınan nəticələri ümumiləşdirilməklə məşğul olur.

İctimai elmlər istehsal münasibətlərini tədqiq edir. Ona görə də öyrənmə obyekti istehsal münasibətlərinin məhsuldar qüvvələrlə qarşılıqlı sıx əlaqəsidir.

Bu elmin obyekt və predmeti – sosial – iqtisadi, istehsal fəaliyyətidir. O, canlı orqanizmdir, yəni sosial – iqtisadi və istehsal münasibətləri ilə başqa digər münasibətlərlə qarşılıqlı bir sistem kimi özünü göstərir.

İqtisad elminin müstəqilləşmiş sahələrindən biri də – təbii ki, özünün tədqiqat obyekti və predmeti olan – “Müəssisənin iqtisadiyyatı” elmidir.

“Müəssisənin iqtisadiyyatı” fənninin vəzifəsi – bu sistemdə insanların sosial – iqtisadi və istehsal fəaliyyət formalarını sosial – iqtisadi və istehsal münasibətlərini seçib götürmək və araşdırmaqdır. “Müəssisənin iqtisadiyyatı” fənni elmi üsullarla öz obyektini, predmetini və funksiyalarını müəyyənləşdirir. Bu anlayışların açıqlandırılması üçün “Müəssisənin iqtisadiyyatı” fənninin obyekt və predmetini müəyyənləşdirməmişdən öncə müəssisə və iqtisadiyyat anlayışlarını nəzərdən keçirmək məqsədə uyğun olar.

Bu fənnin əsasını müəssisə – xalq təsərrüfatının ilkin bölməsi təşkil edir, o, məhsul istehsalı prosesinin həyata keçirildiyi istehsal – texniki, sosial və iqtisadi sistemdən ibarətdir. “Müəssisələr haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununda [2] göstərilir ki, müəssisənin mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, ictimai tələbatın ödənilməsi və mənfəət alması məqsədi ilə məhsul istehsal edən və

xidmət göstərən müstəqil təsərrüfat subyektidir. Müəssisə icimai tələbatın ödənilməsi və mənfəət alması məqsədilə istehsal amillərini birləşdirməklə məhsul istehsal edib – satan, işlər görüb, xidmətlər göstərən hüquqi şəxs olub təsərrüfat subyektidir.

“Müəssisənin iqtisadiyyatı” fənnin obyektı kimi müəssisə çıxış edir. Lakin son vaxtlar “müəssisə” və “firma” anlayışlarını çox vaxt eyni mənada istifadə edirlər, baxmayaraq ki, onların arasında mövcud fərq var.

Müəssisə – xalq təsərrüfatının ilkin bölməsidir, o, məhsul istehsalı prosesinin həyata keçirildiyi istehsal – texniki, sosial və iqtisadi sistemdən ibarətdir.

Müəssisə – istehsalla məşğul olur, hazır məhsulunu istehlakçılara çatdırır. Müəssisə – iqtisadiyyatın əsası olmaqla, mənfəət əldə etmək məqsədilə məhsul istehsal edən, iş görən və xidmət göstərən, texniki–texnoloji, təşkilatı və iqtisadi vəhdətə malik olan, hüquqi şəxs olan müstəqil təsərrüfat subyektidir.

İstehsal firması – məqsədi mənfəət əldə etmək bir və ya bir neçə müəssisədən ibarət olan məhsul istehsal edən, sənaye xarakterli iş görən və xidmət göstərən, məhsulunun satışını özü həyata keçirən, innovasiya fəaliyyətini və qiymət siyasətini, bazarda rəqabət mübarizəsini özü aparan, mənfəətin bölgüsündə iştirak edən hüquqi şəxs statusu olan bazar iqtisadiyyatının ilkin təsərrüfat subyektidir.

Göstərilənlərdən aydın olur ki, müəssisə yalnız istehsalla məşğul olursa, firma istehsalla yanaşı, öz məhsulların satışı məqsədilə, həm də kommersiya fəaliyyəti ilə və bununla bağlı olan digər məsələlərlə də məşğul olur.

Bazar iqtisadiyyatının inkişaf etmiş ölkələrində müəssisələr öz məhsullarını iki kanalla realizə edə bilirlər, istehlakçılara çatdırırlar : dolayı və birbaşa.

Müəssisələr öz məhsullarını dolayı yolla realizə edərkən məhsulun hərəkətini iki istiqamətdə aparırlar:

a) “müəssisə – topdansasatış” ticarət təşkilatı – pərakəndə satış ticarət təşkilatı – istehlakçılar;

b) “müəssisə – pərakəndə satış ticarəti – istehlakçılar”.

Birbaşa yolla məhsulun realizə olunmasında – öz özlüyündə nə topdansasatış və nə də pərakəndə satış təşkilatları iştirak etmirlər, birbaşa məhsulun müəssisədən istehlakçıya hərəkəti sadələşir – bir qütbə müəssisənin özü və digərində ilə bilavasitə onun məhsulunun istehlakçısı dayanır.

İqtisadi baxımdan məhsul satışının birbaşa forması sərfəlidir, çünki istehsalçı müəssisənin məhsulunun qiymətinə birinci istiqamətdə iki ticarət təşkilatının (topdansasatış və pərakəndə satış), ikinci istiqamətdə işə topdan satış “ticarət əlavələri” əlavə olunmurlar. Lakin məhsul istehsal edən müəssisə hər iki ticarət təşkilatlarının xidmətindən istifadə etmir, əhəmiyyət kəsb edən cəhəti isə budur ki, müəssisənin öz əsas işindən “yayılmasının” qarşısı alınır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində işləyən ölkələrin sənaye müəssisələri yuxarıda göstərilən satış kanallarının konkret şəraiti nəzərə alınmaqla hər üçündən eyni vaxtda, paralel olaraq istifadə edə bilirlər.

Öz məhsulunu dolayı yolla realizə edən müəssisə ilə birbaşa realizə edən müəssisə arasında fərq təkcə ondan ibarətdir ki, öz məhsulunu son istehlakçıya özü satır, özü həm istehsal və həm də kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olur. Bu müəssisələri həm müəssisə, həm də firma adlandırmaq olar. Ticarət təşkilatlarından istifadə etməklə məhsullarını istehlakçılara çatdıran müəssisələr yalnız müəssisədir. Deməli, bütün istehsal firmaları həm də müəssisədir, lakin bütün müəssisələr firma olmaya da bilərlər. Müəssisə yalnız bir fəaliyyət növü ilə – istehsalla məşğul oldu-

ğu halda, firma iki fəaliyyət növü ilə – istehsal və kommersiya ilə məşğul olur.

Beləliklə, müəssisə iqtisadiyyatın əsası olmaqla mənfəət əldə etmək məqsədilə məhsul istehsal edən, iş görən və xidmət göstərən, texniki–texnoloji, təşkilatı və iqtisadi vəhdətə malik olan, hüquqi şəxs statuslu istehsal vahididir.

İqtisadiyyat – maddi nemət və xidmətlərlə təmin edən xalq təsərrüfatı sahələrinin məcmusu, insanların başlıca fəaliyyət sahəsidir. Onun inkişaf dərəcəsi məhsuldar qüvvələrin və istehsal münasibətlərinin səviyyəsi və xarakteri ilə müəyyən edilir.

İlk dəfə “iqtisadiyyat” sözünü, anlayışını qədim yunan alimi Ksenofont (e.ə. 430 – 355) – ev təsərrüfatı, sonra Aristotel (e. ə. 384 – 322) tərəfindən “Oykonomiya” deyərək “oykos” (ev,təsərrüfat) və “nomos”(qayda, qanun) sözlərinin birləşmələrindən yaratmışdır [9].

İqtisadiyyatın öyrənməsi həm tədqiqi və həm də idarə olunması baxımdan dörd tərkib hissəsinə bölünür: mikro, mezo, makro və meqo (super) iqtisadiyyat.

“Müəssisənin iqtisadiyyatı” – sənaye müəssisələrini, onu təşkil edən bölmələrin fəaliyyətini, idarəetmə, planlaşdırma məsələlərini öyrənir və təhlil edir.

“Müəssisənin iqtisadiyyatı”-nın predmeti – iqtisadiyyatın məqsədəuyğunluq tələblərinə cavab verən, cəmiyyətin və əhəlinin tələbatının dolğun ödənilməsinə xidmət etməsi, buraxılan məhsulun keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq, əmək məhsuldarlığını yüksəltməkdir.

Fənnin obyektı isə iqtisadiyyatın ayrı – ayrı sahələrin, onların iqtisadi xüsusiyyətlərini öyrənməkdir: müəssisələrarası əlaqələr, onların istehlak dəyəri və digərləri. Bu isə konkret müəssisənin geniş təkrar istehsaldakı rolunu və yerini müəyyən edir, yəni onların inkişaf səviyyəsini və

sürətini, istehsal olunan məhsulun həcmi, daxili strukturu əsas tutur. Müəssisələr ayrı – ayrı bölmələr, sexlər, istehsal sahələr, briqadalar, iş yerləri və s. fənnin obyektlərini təşkil edir.

İqtisadiyyat bir tərəfdən insanların çox geniş miqyaslı fəaliyyət və onların maddi və sosial ehtiyaclarını təmin edən yeganə təsərrüfat sferasıdırsa, digər tərəfdən o həm də, elm sahələrindən biridir. “İqtisadiyyat” bir elm sahəsi kimi bazar strukturlarının və cəmiyyətin təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyət mexanizminin, onların qarşılıqlı əlaqə, asılılıq və təsirlərini tədqiq edir, öyrənir.

Təsərrüfat və onun idarəetmə qanunları mənasını daşıyan bu anlayış sonralar mürəkkəb və geniş bir fəaliyyət dairəsini, bütövlükdə iqtisadiyyat mənasını ifadə etməyə başlamışdır. Müasir zamanda dünyanın əksər ölkələrində, müxtəlif dillərdə “Ekonomiks” geniş anlamli bir kateqoriya kimi işlənir. Azərbaycanda və bir sıra islam ölkələri xalqlarının dilində “ekonomika” ərəb dilindən alınmış “iqtisadiyyat”, “iqtisad” kimi sözlərlə ifadə olunur. Lüğəti mənası da elə “ekonomika anlayışının bildirdiyi mənaya uyğundur”.

Mikroiqtisadiyyat – elmi iqtisadiyyatın müxtəlif müəssisə və ya istehsal firmaları, əmtəə və maliyyə bazarları, bankları, ev təsərrüfatı kimi iqtisadi strukturları və onların ünsürlərinin fəaliyyətini tədqiq edir.

Mezoiqtisadiyyat – bir – biri ilə təsərrüfat əlaqələri üzrə bağlı olan sahə komplekslərinin iqtisadiyyatıdır. Məsələn, aqrar–sənaye kompleksi, aqrar–biznes, hərbi – sənaye kompleksi.

Makroiqtisadiyyat – məcmu təklif və tələbin formalaşması, milli gəlirin və ümumi milli məhsulun istehsalı dinamikasındakı dəyişiklikləri tədqiq etməklə, hökumətin

büdcə və Mərkəzi Bankın pul siyasətinin iqtisadi artıma, inflyasiyaya, işsizlik problemlərinə, beynəlxalq ticarətin inkişafı və qiymətin səviyyəsinə təsirlərini öyrənməklə məşğul olur.

Meqoiqtisadiyyat – bütövlükdə dünya iqtisadiyyatı, beynəlxalq iqtisadiyyat deməkdir. Dünya ölkələrinin iqtisadi integrasiyası genişləndikcə, azad iqtisadi zonalar sayca çoxaldıqca və xüsusilə qloballaşma dərinləşdikcə meqoiqtisadiyyatın tədqiqat obyekti də əhatə baxımından miqyasca artacaqdır.

Müasir müəssisələrdəki iqtisadi – təsərrüfat fəaliyyətinin mürəkkəbliyi müəssisə iqtisadiyyatını müstəqil elmi fənn kimi ayırmağın zəruriliyini müəyyən etmişdir. Bu fənn müəssisənin fəaliyyətinə təsərrüfat rəhbərliyinin kompleks məsələlərinin, istehsal prosesi ünsürlərindən daha yaxşı istifadə etmək məqsədilə bütün ünsürlərin səmərəli əlaqələndirilməsi metodlarının öyrənilməsini qarşısına məqsəd qoyur.

1.2. Fənnin məzmunu və vəzifələri

“Müəssisənin iqtisadiyyatı” fənni nəzəri və praktiki baxımından öz mahiyyətindən asılı olaraq, iqtisadi elmin tərkib hissəsi olaraq, həm konkret iqtisadiyyata, həm də sahə iqtisadiyyatına aiddir. “Müəssisənin iqtisadiyyatı” fənn iqtisadiyyatın bütün ixtisaslarında iqtisadçı bakalavr təhsil səviyyəsi üzrə iqtisadçı kadr hazırlığı prosesində tədris olunan əsas fənlərin tərkibində mühüm yer tutur (çünki, cəmiyyətdə maddi nemətlər istehsalı, əsasən, müəssisələr vasitəsilə həyata keçirilir). “Müəssisənin iqtisadiyyatı” fənni xüsusi iqtisadi elmlərə konkret iqtisadiyyata və sahə iqtisadiyyatına aiddir. Fənnin əsas vəzifələrindən biri cəmiyyətin tələbatını ödəməsi məqsədilə onun möv-

cud olan bütün resurslarını səfərbər etmək və tələb olunan məhsulların istehsalına və xidmət göstərilməsinə yönəldilməkdir. Bunun üçün istehsalın təşkili, idarə edilməsi, müasir şəraitə uyğun olan iqtisadi və hüquqi islahatlardan gələn vəzifələrlə əlaqədar olaraq, iqtisadiyyat sahəsində, onun təsərrüfat subyektlərində idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, dövlətin müəssisə iqtisadiyyatına tənzimləmə tədbirləri, təşkilati prosesləri, onun gələcək inkişafını və s. kimi məsələləri öyrənməkdir.

“Müəssisənin iqtisadiyyatı” fənnin tədrisində məqsəd tələbələri müasir zamana uyğun iqtisadiyyatın ümumi qanunauyğunluqlarının müəssisələrdə formalaşan xüsusiyyətləri və onun fəaliyyətinə təsiri formaları təsərrüfat tədbirlərinin həyata keçirilməsinin dəqiq yolları, istiqamətləri, texniki, texnoloji və iqtisadi siyasətin planlaşdırılması, istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodologiyası, bundan əlavə idarəetmə qərarlarının əsaslandırılması metodları tətbiqində təcrübədə öz yerini və səmərəsini tapmış biliklərlə silahlandırmaqdadır.

Yuxarıda qeyd olunan kimi, “Müəssisənin iqtisadiyyatı” fənnin tələbələrə bakalavr səviyyəsinə tədrisin əsas məqsədi müasir tələblərə uyğun olaraq müəssisələrin iqtisadiyyatının bütün qarşıda duran məsələləri haqqında zəruri bilikləri verməkdir.

Bu fənnin dərs vəsaitində izah olunan məzmunu və mövzular üzrə quruluşu müəssisənin iqtisadiyyatı ilə sıx bağlı olan proseslərin qarşılıqlı əlaqə və asılılığı nəzərə alınmaqla məntiqi ardıcılıqla qurulmuşdur.

Müəssisəni tələblərə cavab verən fəaliyyətinin öyrənilməsi və mənimsəməsi məqsədilə fənnin materialı mövzular əsasında qurulub və onların arasında ardıcıl və əlaqəli problemlərin (məsələlərin) həlli izah olunur.

Dərs vəsaitinin sayca birinci mövzusunda fənnin obyekti, predmeti, əsas vəzifələri və öyrənilməsi metodologiyasından, bazar iqtisadiyyatının mahiyyətindən və onun xarakterik cəhətlərindən, bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin məqsəd və funksiyasından, istehsalın mahiyyətindən və resurslarından, istehsal prosesinin müxtəlifliyindən və təsnifatından, bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin iqtisadi məzmunu, əlamətləri və vəzifələrindən, onların təşkilinin hüquqi – təşkilati formalarından və təsnifatından, yaradılması və ləğvi qaydalarından, mövcud müəssisələri təkmilləşdirərək bazar iqtisadiyyatı müəssisələrinə çevrilməsinin zəruriliyindən və xarakterik cəhətlərindən bəhs edilir.

Müəssisənin əsasını onun quruluşu, tərkibində olan struktur bölmələri, sex, istehsal sahələri, onların quruluşu prinsipləri, bundan başqa briqadaları, onların növlər üzrə təşkili, fəaliyyəti və nəhayət, icraçıların iş yerləri, onların təsnifatı haqda əsas məsələlər açıqlanır və izah olunur.

Müasir zamanda bazar iqtisadiyyatının hərtərəfli inkişafında sahibkarlığın təşkili, inkişaf mərhələləri, sahibkarlığın əhatə etdiyi sahələri, onun fəaliyyət növləri, formaları, sahibkarlığın və milli inkişafında özəlləşdirmənin roluna geniş yer ayrılır və ətraflı göstərilir.

Hər bir fəaliyyətinin nəticəsi onun səmərəlilik göstəricisi ilə ölçülür və qiymətləndirilir. Bu səbəbdən tədqiq olunan materiallardan iqtisadi səmərəliliyinin mahiyyəti və meyarı, onun ümumi (mütləq) və müqayisəli (nisbi) göstəriciləri açıqlanır, onların hesablanması və yüksəldilməsi yolları izah olunub. Dərs vəsaitinin sonrakı mövzusunda idarəetmə mexanizmi və onun ünsürlərindən, idarəetmə prosesi və sistemlərindən, idarəetmənin funksiyalarından və onların təsnifatından, idarəetmə strukturundan

və onun formalaşdırılmasından, müəssisələrdə institutsional islahatlardan, idarəetmənin informasiya və sənədlərlə təminatından, idarəetmə qərarları və onların optimallaşdırılmasından danışılır.

Müəssisənin mövcud istehsal resurslarının səmərəli istifadəsində planlaşdırmanın əhəmiyyəti, onun düzgün təşkil olunmasından asılıdır. Planlaşdırmaya aid olan onun mahiyyətindən, prinsiplərindən, metodlardan ibarət olan material izah olunub. Burada strateji planlaşdırma və onun mərhələləri geniş açıqlanıb və bu da müəssisənin planlaşdırmada proqnozlaşdırmanın rolunu göstərir. Tələblərə uyğun olaraq, müəssisə biznes – planı əsasında öz proqramını tutur və burada biznes – planının bölmələrinin əsaslandırılması, onun göstəriciləri əks etdirilmiş, müəyyən açıqlamalar verilir.

Müəssisələrin sərbəst fəaliyyətinin təşkili onların inteqrasiya prosesində geniş iştirakı xarici-iqtisadi fəaliyyəti beynəlxalq əmək bölgüsü əsasında təşkilin daha da əsaslandırılması, amillərin formaları və hüquqi tənzimlənməsinə aid böyük və əsaslı tövsiyələr təklif olunur. Müəssisənin xarici-iqtisadi fəaliyyətin nəticələrin alınması, iqtisadi səmərəliliyin hesablanması və müsbət nəticələrin əldə edilməsi yolları açıqlanıb. Belə ki, elmi-texniki tərəqqinin mahiyyəti və istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsində, onun rolundan, elmi-texniki tərəqqinin əsas istiqamətlərindən, elmi-texniki tərəqqi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində əldə ediləcək iqtisadi səmərənin hesablanma metodikasından, elmi-texniki potensial, onun mahiyyəti, tərkibi və səviyyə göstəricilərindən və ölçülməsi üsullarından, məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi yollarından və bu sahədə standartların, texniki şərtlərin, sertifikatların və fabrik-zavod normativlərinin rolundan danışılır.

Kitabda növbə ilə gələn mövzularda sənaye müəssisəsinin kadrlarının tərkibi, quruluşu və təsnifatından, müəssisə kadrlarının idarə edilməsindən, əmək məhsuldarlığı və onun yüksəldilməsi yollarından, əməyin ödənilməsinin forma və sistemlərindən, əməyin ödənilməsi fondundan, müəssisənin əsas və dövriyyə istehsal fondlarından, həmçinin dövriyyə vəsaitlərindən və onlardan səmərəli istifadənin qiymətləndirilməsindən, istifadənin yaxşılaşdırılması yollarından, sənaye müəssisələrində tikinti-quraşdırma işlərinin təşkili və planlaşdırılmasından, istehsal xərcləri və məhsulun maya dəyərindən və onların aşağı salınmasının xalq təsərrüfatı əhəmiyyətindən, müəssisənin maliyyəsinin mahiyyətindən, funksiyalarından, maliyyə resurslarının yaranma mənbələrindən və onlardan istifadə istiqamətlərindən, mənfəət və onun artırılmasının əhəmiyyətindən, istehsalın rentabelliği yollarından, müəssisələrindən geniş şərh edilir.

Fikrimizcə, dərs vəsaitinin təklif edilən məzmununda və quruluşda tədrisi bakalavr səviyyəsində hazırlanan iqtisadçılara müəssisələrin iqtisadiyyatı haqqında zəruri biliklərin mənimsənilməsinə imkan verəcəkdir. “Müəssisənin iqtisadiyyatı” fənninin tədris olunması tələbələri aşağıdakı keyfiyyətlərlə silahlandırmağı nəzərdə tutur:

a) milli iqtisadiyyatın formalaşmasında və Azərbaycan Respublikasının dünya iqtisadi inteqrasiyasına qovuşmasında sənaye müəssisələrinin yeri və rolunu müəyyənləşdirmək;

b) bazar iqtisadiyyat şəraitində sənaye müəssisələrinin müasir inkişaf meyllərini və inkişafının qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarmaq və onlardan səmərəli istifadə etmək təcrübəsini öyrətmək;

c) sənaye istehsalının ayrı–ayrı istiqamətlərdə inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirmək və onların həyata keçirilməsi üçün zəruri təşkilati–texniki və iqtisadi–sosial tədbirləri işləyib hazırlamaq bacarığını öyrətmək;

d) sənaye müəssisələrinin idarəetmə strukturlarının yenidən qurulması xüsusiyyətlərini, idarəetmə sistemləri, metodları və funksiyalarını, idarəetmə qərarlarının işlənilib hazırlanması, qəbul edilməsi və icra olunması texnologiyasını mənimsəmək və ondan istifadə etmək;

e) istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi ehtiyatlarını aşkara çıxarmaq məqsədilə analitik təhlil aparmağı bacarmaq və s., çünki hər hansı bir hadisənin, prosesin təhlili və araşdırılması müəyyən qayda və metodlara əsaslanır.

1.3. Fənnin öyrənilməsi metodologiyası

Sənaye müəssisələrin baş verən hadisə və proseslərin düzgün qiymətləndirilməsində, elmi cəhətdən əsaslandırılmış idarəetmə qərarlarının işlənilib hazırlanmasında, istehsalın inkişafının məqsəd və strategiyasının müəyyənləşdirilməsində “Müəssisənin iqtisadiyyatı” fənnini öyrənilməsi metodologiyasının düzgün seçilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir. Çünki hər hansı bir prosesin (əməliyyatın) və ya hadisənin tədqiqi və təhlili müəyyən qayda və metodlara əsaslanır.

Metod özü də müəyyən metodologiyaya, elmi dünya görüşünə əsaslanır. Deməli, metodologiya intellektual bir vasitədir. Müəyyən metodlar sisteminə əsaslanmadan müəssisə miqyasında baş verən sosial–iqtisadi proseslər haqqında elmi fikir irəli sürmək olmaz, olsa da müsbət nəticə əldə edilməz. Başqa elmlərdə olduğu kimi “Müəssisənin iqtisadiyyatı” fənninin də istifadə etdiyi, əsaslandığı me-

todlar müxtəlif və çoxcəhətlidir. Lakin bununla yanaşı, istehsal-təsərrüfat sahəsində istifadə edilən bütün metodları aşağıdakı iki qrupa ayırmaq olar:

a) *ümumi metodlar* – müəssisənin istehsal – təsərrüfat fəaliyyətini əhatə edir və onların tədqiqində istifadə olunur. Ümumi metodlara misal olaraq, hadisələrə, proseslərə kompleks halında yanaşma metodunu, optimallaşdırma metodunu, müşahidə, təhlil, ümumiləşdirmə, tarixi yanaşma, deduksiya (deduksiya – latın dilindən alınan və “həsiletmə” mənasını daşıyan bir sözdür. Bu metod vasitəsilə toplanan faktlar əsasında nəzəri nəticələr, ümumi iqtisadi prinsiplər və əməli fəaliyyət üçün tövsiyələr hazırlanır. Beləliklə, bu üsulla nəzəriyyədən həyatın faktlarına, bu faktlardan isə nəzəri ümumiləşdirmə və nəticələrə gəlmək mümkün olur. Bu, həm deduksiya, həm də induksiya metodlarının birlikdə tətbiq edilməsi deməkdir) və induksiya (induksiya – latınca “yönəltmə” mənasını ifadə edən bir anlayışdır. Bu metod vasitəsilə əvvəlcə iqtisadi problemlərə dair faktlar toplanır, seçilib sistemləşdirilir. Bu iş hələ “iqtisadi qanun”, “prinsip” və modellər çıxarmaq üçün kifayət deyildir. Bundan sonra bu metodun vəzifəsi toplanmış faktları ümumiləşdirmək və izahını verməkdir), mücərrəd təfəkkür metodunu göstərmək olar.

Yuxarıda qeyd olunanlarla bərabər, bütün elmlər (fənnlər) kimi “Müəssisənin iqtisadiyyatı” fənnin də özünəməxsus tədqiqat metodları vardır.

“Müəssisənin iqtisadiyyatı” fənnin tətbiqi mahiyyət daşıması onun araşdırma metodlarının da məzmunca empirik səciyyəli tədqiqat metodlarından istifadəsini daha önəmli edir.

Müəssisənin iqtisadi məsələlərinin öyrənilməsində statistik müşahidə və müqayisəli təhlil metodları böyük əhə

miyyət kəsb edir. Onlar xüsusi və ümumiləşdirici iqtisadi göstəriciləri toplamağa, müəssisənin iqtisadi və sosial inkişaf dinamikasını təhlil və onun fəaliyyətinin nəticələrini digər təsərrüfat subyektləri ilə müqayisə etməyə imkan verir.

Müxtəlif ehtimal və proqnozlaşdırma metodları müəssisənin təsərrüfat strategiyasının hazırlanmasında və bunun köməyi ilə bazarın gələcək konyukturasına uyğunlaşmağa nail olmaqda və sahibkarlıq qərarlarının qəbulunda istifadə edilir.

Müəssisə iqtisadiyyatının nəzəri və tətbiqi məsələlərinin təhlilində riyazi metodlar, təsviri qrafika metodlarından da geniş istifadə olunur. Bu metodlar – konkret iqtisadi situasiyadan asılı olaraq, ayrı-ayrı iqtisadi göstəricilərin təsir və əks təsir əlaqələrinin düzgün və obyektiv qiymətləndirilməsinə imkan yaradır.

b) *xüsusi metodlar* – müəssisənin istehsal – təsərrüfat fəaliyyətinin hər hansı bir sahəsini (məsələn, istehsalı, satışı, maddi-texniki təchizatı, xarici iqtisadi fəaliyyəti və s.) öyrəndikdə və tədqiq etdikdə istifadə olunur. Xüsusi metodlara misal olaraq, informasiyanın toplanması və işlənməsi metodunu, modelləşdir metodunu, sorğu – anket metodunu göstərmək olar.

Ümumi və xüsusi metodlara sistemli yanaşma, dərk etmə, bunların köməyi ilə cəmiyyətin, təbiətin və idrakı inkişaf qanunauyğunluqlarını və bu inkişafdakı əlaqələri konkretləşdirir.

İqtisadi proses və hadisələrin düzgün və ətraflı dərk olunması konkret iqtisad elmləri üçün əsas elmi metod vasitəsilə mümkündür, çünki bu metod hadisə və proseslərin fasiləsiz, mütəhərrik vəziyyətdə ətrafla sıx və qarışmaz ümumi əlaqə qarşılıqlı asılılıq və qarşılıqlı təsir vəziyyətində öyrənilir.

Dialektik metodun köməyi ilə iqtisadi hadisə və proseslərin real inkişafını – kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərini və buna səbəb olan daxili ziddiyyətlərin (əskikliklərin vəhdəti və mübarizəsi) mahiyyətini dərk etmək və yeni inkişaf səviyyəsinə qalxmaq naminə onların həll edilmə qaydalarını müəyyənləşdirmək olur. Bütün bunlara görə də tədqiqat və təhlil işində dialektik metod ən mükəmməl elmi metod hesab edilir.

Bütün iqtisadi elmlərdə olduğu kimi, “Müəssisənin iqtisadiyyatı” fənninin də öyrənilməsinin əsasını dialektik metod təşkil edir və ona görə də müəssisələrdə baş verən prosesləri, hadisələri hər şeydən əvvəl, dialektikada, hərəkətdə öyrənmək lazımdır.

Müəssisələrdə və onların ayrı-ayrı bölmələrində elmi – texniki tərəqqi və ictimai əmək bölgüsü əsasında məhsuldar qüvvələrin tərkibi, maddi – texniki baza müxtəlif olur və xalq təsərrüfatının və əhəlinin tələbatından irəli gələn yeni-yeni istehsal sahələri yaradılır və inkişaf etdirilir. Belə bir hal bütövlükdə iqtisadiyyata və onun müəssisələrinin özünə-məxsusluğuna və deməli, təsərrüfatçılığın yaradılması formalarına və onların inkişafına, iqtisadi metodlardan istifadəyə, istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin planlaşdırılmasına və idarə edilməsinə təsir edir. Buna görə də istehsalın konkret şəraitindən asılı olaraq müxtəlif təsərrüfatçılıq formalarının fəaliyyətinin öyrənilməsi zəruriliyi meydana çıxır. Belə bir zərurətdən “Müəssisənin iqtisadiyyatı” fənni yaranmışdır.

Məlumdur ki, müəssisələrdə baş verən hər hansı bir proses, hadisə müxtəlif dövrlərdə keyfiyyət və kəmiyyətə müxtəlif formada təsadüf edir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, müəssisələrin ayrı – ayrı prosesləri, hadisələri yalnız onların inkişafında, həmin dövrün konkret

xüsusiyyətlərini hərtərəfli nəzərə almaqla, tarixən öyrənmək olar. Hadisə və proseslərə tarixi yanaşma xalq təsərrüfatı istehsalının və onun ayrı – ayrı cəhətlərinin inkişaf perspektivlərinin müəyyən edilməsinin zəruriliyini, gələcəkdə texnika və ictimai istehsalın iqtisadiyyatında baş verə biləcək dəyişikliklərin real qiymətləndirilməsinə əsaslanan elmi proqnozlaşdırmanı nəzərdə tutur. Bunsuz elmi-texniki tərəqqini, əsaslı tikintini, istehsalın təşkili formalarını düzgün planlaşdırmaq və müəyyənləşdirmək, müəssisələri respublikamızın ərazisində səmərəli yerləşdirmək, sahə quruluşunda və sahələrin müxtəlif müəssisələrinin inkişaf sürətlərindəki dəyişiklikləri proqnozlaşdırmaq və planlaşdırmaq mümkün deyildir.

Dielektrik metod tələb edir ki:

a) müəssisə miqyasında baş verən hadisə və proseslərə təkliddə deyil, bir – birilə qarşılıqlı əlaqədə, hərəkətsiz yox, daima inkişafda, bir kəmiyyətdən digər kəmiyyətə keçməkdə baxmaq lazımdır. Bu, həmin hadisə və prosesləri düzgün qiymətləndirməyə imkan verir və real vəziyyətin müəyyənləşdirməsini təmin edir;

b) istehsalın idarə edilməsi ilə əlaqədar olan bütün məsələlər qabaqcıl müəssisə və təsərrüfatların təcrübəsinin öyrənilməsinə, faktiki materialların hərtərəfli təhlilinə əsaslansın və elmi-texniki tərəqqinin yeni nailiyyətlərini özündə əks etdirsinsin. Bu, elm ilə istehsalın əlaqəsini, nəzəriyyə ilə təcrübənin vəhdətliyini təmin edir;

c) müəssisə miqyasında baş verən proses və hadisələrə tarixi yanaşılsın, yəni hər bir proses və hadisə konkret istehsal şəraitini nəzərə alınmaqla öyrənilməlidir. Belə olduqda mövcud maddi – enerji, əmək və maliyyə resurslarından səmərəli istifadə etmək üçün geniş imkanlar yaranır. Əks halda, elmi – texniki tərəqqini, əsaslı tikintini, investisiya

qoyuluşunu və s. planlaşdırmaq xeyli çətinləşər, istehsalın perspektiv inkişafını müəyyənləşdirmək qeyri-mümkün olar;

d) müəssisə miqyasında bu və ya digər proses və hadisəni öyrənərkən onlara kompleks halında yanaşılsın. Bu, həmin proses və hadisələri dəqiq öyrənməklə yanaşı, onları düzgün qiymətləndirməyə imkan verir, müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin müsbət və mənfi hallarının hansı amillər hesabına baş verdiyini aydınlaşdırmaq mümkün olur. Əgər belə olarsa, onda müsbət amillərin təsir dairəsini daha da genişləndirmək və mənfi amillərin təsirinin qarşısını almaq üçün zəruri təşkilat-texniki tədbirləri işləyib hazırlamaq xeyli asanlaşır.

e) “Müəssisənin iqtisadiyyatı” fənni ictimai istehsalın ayrı-ayrı funksiyalarını öyrənən bir çox ümumi və xüsusi iqtisad elmləri ilə, məsələn, “İqtisadi nəzəriyyə”, “Sənayenin iqtisadiyyatı”, “Əməyin iqtisadiyyatı və sosiologiyası”, “İstehsalın təşkili”, “Maliyyə, uçot və statistika”, “İqtisadi kibernetika” və s. əlaqədardır. Ona görə də göstərilən elmlərin inkişafı ilə əlaqədar olaraq, “Müəssisənin iqtisadiyyatı” fənni də inkişaf edir və təkmilləşir.

“Müəssisənin iqtisadiyyatı” fənni texniki fənlərlə də əlaqədardır. Bu əlaqə texnikanın və iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqəsi ilə, ictimai istehsalın məhsuldar qüvvələri və istehsal münasibətləri ilə şərtlənir. Odur ki, sənaye müəssisələrinin texnika və texnologiyası onların iqtisadiyyatının bütün tərəflərinə böyük təsir göstərir. Bununla yanaşı, iqtisadiyyat da öz növbəsində texniki tərəqqinin istiqamətlərini müəyyən edir, ən yeni texnikanı və mütərəqqi texnologiyanı ictimai əmək məhsuldarlığını yüksəltmək baxımından qiymətləndirir.

FƏSİL 2. MÜƏSSISƏNİN QURULUŞU VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

2.1. Müəssisənin quruluşu və onu müəyyən edən amillər

Elmi-texniki tərəqqinin yüksək surəti və geniş ictimai əmək bölgüsü şəraitində sənaye müəssisələrinin inkişaf səviyyəsi, onun istehsal quruluşu, ictimai istehsalın artımının sürətləndirilməsi və iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün son dərəcə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məlumdur ki, müəssisə bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə bağlı olan müxtəlif vəsilələrdən: sexlərdən, istehsal sahələrindən, briqadalardan və ayrı-ayrı iş yerlərindən ibarətdir. Müəssisənin quruluşu onun tərkibinə daxil olan vəsilələr arasındakı kəmiyyət nisbətini ifadə edir. Ümumiyyətlə, müəssisənin iki növ quruluşunu: ümumi və istehsal quruluşunu fərqləndirirlər.

Müəssisənin ümumi quruluşu dedikdə – onun tərkibinə daxil olan həm istehsal, həm də qeyri – istehsal sahələri arasındakı kəmiyyət nisbətləri nəzərdə tutulur. Müəssisənin istehsal quruluşu dedikdə isə yalnız istehsal bölmələri arasındakı kəmiyyət nisbəti başa düşülür. Müəssisənin quruluşu onun tabe olduğu yuxarı dövlət orqanı tərəfindən (əgər özəl müəssisədirsə, onda həmin müəssisənin quruluşu təsisçilər tərəfindən), müəssisədaxili bölmələrin (məsələn, sexlərin) quruluşu isə müəssisənin özü tərəfindən müəyyən edilir. Müəssisənin istehsal quruluşu ictimai əmək bölgüsünün, əsas istehsalların diferensiasiyası və ixtisaslaşdırılmasının dərəcəsini əks etdirir. O, istehsal bölmələri arasındakı nisbətlər və qarşılıqlı əlaqələr, sexlər və istehsal sahələri arasında ictimai əmək böl-

güsü, müəssisənin məhsul buraxmasında onların rolu haqqında mühakimə yürütməyə imkan verir.

Müəssisənin istehsal quruluşunun və onun dəyişməsinin xarakteristikası üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə olunur: müəssisənin ümumi məhsul buraxılışı həcmində ayrı-ayrı istehsal bölmələrinin (o cümlədən əsas sexlərin), məhsul buraxılışının xüsusi çəkisi; müəssisədə çalışan işçilərin tərkibində bu və ya digər istehsal bölməsində, o cümlədən əsas sexində çalışan işçilərin payı; müəssisəni əsas istehsal fondlarının ümumi dəyərində ayrı-ayrı istehsal bölmələrinin, o cümlədən əsas sexin əsas istehsal fondlarının xüsusi çəkisi. Məhsul buraxılışı göstəricisi müəssisənin istehsal quruluşunu daha dəqiq xarakterizə edir. Çünki işçilərin sayının və əsas fondların həcmının artırılması hələ məhsul buraxılışının çoxaldılması demək deyildir. Müəssisənin məhsul buraxma qabiliyyətinin artırılmasında istehsal bölmələrinin həqiqi rolu təkcə mövcud işçilərin sayından və əsas fondların dəyərindən deyil, eyni zamanda onlardan istifadə səviyyəsindən də xeyli dərəcədə asılıdır. Beləliklə, göstəricilər sistemindən istifadə edilməsi müəssisənin istehsal quruluşunda baş verən dəyişiklikləri müxtəlif cəhətlərdən qiymətləndirməyə imkan verir.

Müəssisənin istehsal quruluşunun formalaşması mürəkkəb prosesdir və o, çoxsaylı iqtisadi, təşkilati və texniki amillərin təsiri altında baş verir. Müəssisənin istehsal quruluşuna təsir edən mühüm amillər aşağıdakılardır:

a) istehsalın həcmi artdıqca müəssisənin tərkibindəki həm əsas istehsal, həm qeyri-istehsal bölmələrin sayı, tərkibi, ölçüsü və onlarda çalışan işçilərin miqdarı da artır ki, bütün bunlar da mürəkkəb istehsal quruluşunun olmasını tələb edir. Məsələn, maşınqayırma zavodlarında istehsa-

lın həcmnin artması əlavə hazırlıq, emalətmə və yığma sex və istehsalat sahələrinin yaradılmasını tələb edir;

b) istehsalın ixtisaslaşdırılması və kooperativləşdirilməsi dərəcəsi. Məlumdur ki, yüksək ixtisaslaşdırılmış və kooperativləşdirilmiş müəssisələrdə istehsal quruluşu universal müəssisələrdə olduğundan çox sadə olur. Bu onunla izah edilir ki, ixtisaslaşdırılmış müəssisələrdə bir çox hissə və qovşaqlar, həmçinin yarımfabrikatlar və komplektləşdirici məmulatlar kənardan – xüsusi ixtisaslaşdırılmış zavodlardan alındığına görə onların müəssisədə hazırlanmasına ehtiyac qalmır və bu da müəssisənin bölmələrinin sayını azaltmağa imkan verir.

c) məhsulun nomenklaturu az olduqda müəssisənin istehsal quruluşu sadə, çox olduqda isə mürəkkəb olur. Belə ki, məhsulun nomenklaturu çox olduqda əlavə sex və istehsal sahələrinin yaradılması zərurəti meydana çıxır;

d) istehlak olunan xammal və materialın növü, çeşidi müəssisənin istehsal quruluşuna dolayı yolla təsir edir. Məsələn, xammal və materialın ölçüsü və forması anbar təsərrüfatının sayına və tərkibinə, nəqliyyat vasitələrinin növlərinə təsir göstərir;

e) maşın və avadanlıqların sayı, tərkibi və yaşı. Təcürbə göstərir ki, müəssisənin avadanlıq parkında iş maşın və avadanlıqların xüsusi çəkisi artdıqca təmir işlərinin sayının artmasına, deməli müəssisənin ümumi quruluşunun mürəkkəbləşməsinə səbəb olur;

f) istehsala texniki xidmətin təşkili səviyyəsi yüksək olarsa, yəni istehsala texniki xidmət ixtisaslaşdırılmış müəssisələr, sexlər və briqadalar tərəfindən həyata keçirilsə, onda müəssisədə köməkçi və xidmətedici sex və təsərrüfatların sayı azalır;

ə) məhsulun xarakteri və onun hazırlanması texnologiyası nə qədər mürəkkəb olarsa və onun hazırlanması çətin olarsa, onda müəssisədə əlavə bölmələrin yaradılması zərurəti yaranır.

Müəssisənin istehsal quruluşu, qeyd etdiyimiz kimi, müxtəlif amillərin təsiri altında formalaşır. Odur ki, çalışmaq lazımdır ki, müəssisənin istehsal quruluşu imkan daxilində optimal, səmərəli olsun. Müəssisənin istehsal quruluşu o halda səmərəli və optimal hesab edilir ki, onun bölmələri arasında düzgün mütənasiblik yaradılsın və bu, ən az xərclə daha yüksək son nəticələr əldə edilməsini təmin etsin. İstehsalın son nəticələri – onun səmərəliliyini, ictimai tələblərə və ehtiyatlara uyğun gəlməsini ifadə edir. Adətən, xalq təsərrüfatı, iqtisadi rayon, sahə və müəssisə səviyyələrində istehsalın son nəticələri fərqləndirilir.

2.2. Sex və istehsal sahələri, onların növləri, quruluşu, prinsipləri

Müəssisədaxili quruluşunda əsas məhsul istehsaledici bölmə sexdir. Sexin müəssisədə rolu böyükdür, o, əsas istehsal – inzibati vahididir. Adətən, sexdə eynicinsli və təyinatlı məhsullar istehsal edilir və ona görə də bir qayda olaraq, sexlər texnoloji proseslərin vəhdətliyi, ərazi bütövlüyü və ixtisaslaşdırılması ilə xarakterizə olunur. Sənaye müəssisələrində müxtəlif təyinatlı və xarakterli sexlər yaradılır. Məhsulun hazırlanmasındakı iştirakına görə müəssisənin tərkibinə daxil olan sexlər aşağıdakı dörd qrupa bölünürlər: a) *əsas sexlər* – bilavasitə maddi nemətlər istehsalı ilə məşğul olurlar. Odur ki, müəssisənin tərkibində əsas sexlərin xüsusi çəkisi nə qədər çox olarsa, bir o qədər də

həmin müəssisənin məhsul buraxma qabiliyyəti yüksək olar. Əsas sexlərə misal olaraq, maşınqayırma zavodlarında hazırlıq, emalətmə və yığma sexlərini; metallurgiya kombinatlarında – domna, marten, prokat və koks sexlərini; toxuculuq fabriklərində – əyirici, toxucu və bəzəkburma sexlərini göstərmək olar; b) *köməkçi sexlər* – bilavasitə məhsul istehsalı ilə məşğul olmur, lakin onlar əsas sexlərin normal fəaliyyət göstərmələri üçün bütün zəruri şəraiti yaradırlar. Köməkçi sexlərə misal olaraq, alət, təmir, model və qeyri-standart avadanlıqlar hazırlayan sexləri göstərmək olar; c) *xidmətedici sexlər* – də köməkçi sexlər kimi bilavasitə məhsulun hazırlanmasında iştirak etmir, lakin onlar həm əsas, həm də köməkçi sex və təsərrüfatların normal fəaliyyət göstərmələri üçün bütün zəruri şəraiti yaradırlar. Xidmətedici sex və təsərrüfatlara misal olaraq, nəqliyyat və enerji sexlərini, anbar təsərrüfatını, eksperimental sexləri, su təchizatını və s. göstərmək olar; d) *əlavə sexlər* – əsas sexlərin istehsal tullantılarından təkrarən istifadə edilməsi məqsədilə yaradılır və onlar müəssisədə hazırlanan məhsulların maya dəyərinin aşağı salınmasında mühüm rol oynayırlar. Belə sex təsərrüfatlara misal olaraq, tara hazırlayan sexləri, karxanaları, işlənmiş yağların regenerasiyası ilə məşğul olan sexləri göstərmək olar.

Elmi-texniki tərəqqinin təsiri altında müəssisə miqyasında əmək bölgüsü daha da dərinləşir ki, bu da öz əksini sexlərin quruluşunun təkmilləşdirilməsində və onların qurulması prinsiplərində tapır. Əsas istehsalın ixtisaslaşdırılması səviyyəsindən asılı olaraq, müəssisənin sexləri aşağıdakı *üç prinsip üzrə qurulur*:

Texnoloji prinsip üzrə qurulmuş sexlər əsasən, fərdi və kiçik seriyalı istehsal şəraitində geniş tətbiq edilir,

çünkü bu zaman hazırlanan məhsulların nomenklaturu çox geniş olur və onlar əksər hallarda təkrarlanmır. Texnoloji prinsip üzrə qurulmuş sexlərin bir sıra üstün cəhətləri vardır: istehsalın ixtisaslaşdırılmasının daha da dərinləşdirilməsi üçün geniş imkanlar yaranır; istehsala rəhbərlik və texnoloji proseslərin gedişatına operativ nəzarət asanlaşır (sadeləşir); mövcud maşın və avadanlıqlardan, texnoloji alət və tərtibatlardan, həmçinin maddi-enerji və əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunur; texnoloji istehsal tullantılarının həcmi minimuma endirilir; boşdayanma halları aradan qaldırılır və s.

Bununla belə, *texnoloji prinsip üzrə qurulmuş sexlərin* bəzi qüsurlar cəhətləri də vardır: hər bir sexdə müxtəlif nomenklaturalı və çeşidli məhsullar istehsal edildiyindən maşın və avadanlıqları tez-tez yenidən sazlamaq lazım gəlir ki, bu da çoxlu vaxt itkisinə səbəb olur; sexlərdə maşın və avadanlıqlar məhsulların hazırlanmasının texnoloji ardıcılığı üzrə yerləşdirildiyindən (quraşdırıldığından) müxtəlif növ məhsullar istehsal edildiyi hallarda əməliyyatların tərkibi və ardıcılığının dəyişdirilməsi zərurəti meydana çıxır ki, bu da sexdaxili yükdaşımaların həcmi çoxaldır, istehsal tsiklinin uzunluğunu artırır və vaxt itkisinə yol verir. Hər bir sex yalnız özünün icra etdiyi əməliyyata (işə, xidmətə) cavabdeh olduğu üçün həmin sexin işçilərinin məsuliyyətini azaldır və texnoloji intizama riayət edilməsi pozulur və s.

Əşya prinsipi üzrə qurulmuş sexlər – bütöv bir məmulatın hər hansı bir hissəsini, məsələn, avtomobilin mühərrikini, porşenini və s. hazırlamaq məqsədilə yaradılır. Bu, sexin işçilərinin konkret məmulat növünün hazırlanmasında məsuliyyətini artırır.

Qarışıq prinsip üzrə qurulmuş sexlər – əsasən, kütləvi və iri seriyalı istehsal şəraitində daha geniş tətbiq edilir, çünki bu zaman çoxlu sayda eynicinsli məhsullar istehsal edilir və onların hazırlanması daima təkrarlanır.

Müəssisənin sexləri ayrı-ayrı istehsalat sahələrindən ibarətdir. İstehsal sahəsi – texnoloji cəhətdən eynicinsli əməliyyatlar (işlər, xidmətlər) yerinə yetirən və ya məhsulun hər hansı bir hissəsini hazırlayan iş yerlərinin məcmusundan ibarətdir.

Məhsulun hazırlanmasında iştirakına görə *istehsalat sahələri* üç qrupa: əsas, köməkçi və xidmətedici sahələrə bölünürlər. Əsas, köməkçi və xidmətedici istehsalat sahələrinin iqtisadi məzmunu əsas, köməkçi və xidmətedici sexlərdə olduğu kimidir. İstehsalat sahələri iki prinsip: əşya və texnoloji prinsiplər üzrə qurulur. Bu zaman həmin bölmələrin ixtisaslaşdırılması səviyyəsi nəzərə alınır. İxtisaslaşdırılması səviyyəsinə görə bütün istehsalat sahələri üç qrupa bölünür: kütləvi və ya xüsusi istehsalat sahələri; iri seriyalı və ya ixtisaslaşdırılmış istehsalat sahələri; kiçik seriyalı və ya fərdi istehsalat sahələri.

Müəssisənin səmərəli fəaliyyətinin təşkili iş göstəricilərinin düzgün müəyyənləşdirilməsini tələb edir, həmin göstəricilərə əsasən istehsalat bölmələri üçün plan tapşırığı müəyyən edilir və bu göstəricilərin uçotu vasitəsilə onların fəaliyyət nəticələri aşkara çıxarılır. Bu göstəricilər istehsal bölmələrdən (sex, şöbə, sahə, briqada), texnoloji prosesin təşkili və məzmunundan və həmin bölmələrin müəssisənin başqa hissələri ilə əlaqəsinin xüsusiyyətlərindən asılıdır.

Bir çox sənaye müəssisələrinin ümumiləşdirilmiş təcrübəsi həmin göstəriciləri iqtisadi məzmunlarına və müəssisələrin ayrı-ayrı istehsal bölmələrə görə sistemləşdirməyə

imkan verir. Sənayenin bütün sahələrinin müəssisələri üçün ən ümumi və xarakter göstəricilər sexlərin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətini müəyyənləşdirən aşağıdakı plan və uçot göstəriciləridir: a) məhsul istehsalı (natura ifadəsində, pul ifadəsində, norma – saatlarla); b) avadanlıqdan istər vaxta görə (təqvim, plan və faktiki vaxta görə), istərsə də işin intensivliyinə görə (gücdən istifadə əmsalı) istifadə edilməsi; c) natura və pul ifadəsində material, xammal, yanacaq, elektrik enerjisi və alət məsrəfləri (həm məhsul vahidi, həm də bütün məhsul buraxılışı üçün); d) fəhlələrin (əsas, köməkçi, xidmətedici fəhlələr), mühəndis – texniki işçilərin, qulluqçuların və xidmətçi heyətin sayı; onların ümumi əmək haqqı fondu, bir işçiyə düşən orta əmək haqqı, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi üzrə tapşırıq; e) ayrı-ayrı maddələr üzrə sex istifadəsində pul xərcləri; f) pul istifadəsində brak nəticəsində əmələ gələn itki; g) məhsul vahidinin və bütün məhsul buraxılışının maya dəyəri; h) təşkilat-texniki tədbirlər və onların tətbiq edilməsi nəticələri.

Bu göstəricilərdən hər biri müəssisələrdə konkret şəraitdən asılı olaraq tətbiq edilir. Maşınqayırma zavodunun əsas sexlərində məhsul istehsalının həcmi, məsələn, hazırlıq sexlərində – pula çevirməklə pəstahın növü və çəkisinin miqdarı ilə ölçülür; emal sexlərində – müəyyən vahidlər və uyğunluqla məmulatların, detalların, maşın bağlamalarının komplektinin miqdarı ilə ölçülür; yığma sexlərində – yığılmış və satışa hazır maşınların ədəd hesabı ilə və pul istifadəsində miqdarı ilə ölçülür. Metallurgiya zavodları üçün xarakter göstərici çuqun, polad və prokat istehsalının marka və ölçüləri üzrə çəki ifadəsində və pul qiymətində verilmiş göstəricidən ibarətdir. Toxuculuq fabriklərində istehsalın həcmi müəyyən növ və sort üzrə bura-

xılan parçanın natura və ya pul ifadəsində miqdarı ilə xarakterizə olunur.

Köməkçi sexlər üzrə məhsul istehsalının həcmi, habelə onların fəaliyyəti xarakterindən asılı olaraq, hesablanır. Məsələn, istehsalın həcmi alət qayıran sexlərdə alət komplektlərinin, yaxud növlərinin miqdarı ilə və onların təmir mürəkkəbliyi ilə hesablanır.

Müəssisənin sexlərdə istehsalın plan və faktiki həcmi natura və pul göstəricilərdən başqa, qiymət göstəriciləri ilə də müəyyən olunur. Son hazır məhsul buraxan sexlərdə məhsulun həcmi müəssisə topdansa satış qiymətləri üzrə də müəyyən edilə bilər. Bir sıra sexlər (hazırlıq və köməkçi sexləri) üçün uçot qiymətləri adlanan qiymətlər tətbiq edilir; bu qiymətlər təsərrüfat hesabına keçirilmiş bu və ya digər sexin işini pulla ölçmək üçün müəssisənin özü tərəfindən müəyyən edilir.

Müəssisələrdə ümumiləşdirilmiş pul göstəricisindən başqa istehsal həcmi müəyyən etmək üçün, bir çox hallarda, daha bir cəmləşdirici göstərici tətbiq edilir; bu göstərici məmulatların və işin norma-saat hesabı ilə əmək tutumluğunu ifadə edir. Düzgün müəyyən edilmiş normalar şəraitində istehsal həcmi norma-saatlar üzrə hesablanması, sexlərin buraxdığı bütün məmulata sərf olunan əməyi daha düzgün təyin etməyə imkan verir.

Sənayenin bir sıra sahələrində (qara və əlvan metallurgiya, kimya sənaye və digər sənaye sahələri müəssisələrinin tökmə sexləri) məhsul buraxılışının həcmi ilə birlikdə avadanlıqdan istifadə edilməsinə dair göstəricilər də tətbiq edilir, bu göstəricilər plan tapşırıqlarında və sexlərin işini uçota aldıqda natura və pul ifadəsində hesablanır.

Sexlərin sərbəst işlərinin məsuliyyətini qoruması rejiminə keçirilməsi xeyli dərəcədə istehsal olunan məhsulu üçün xammal, material, yarımfabrikat, yanacaq, şamp, alət və elektrik enerjisi məsrəflərinin planlaşdırılmasına və uçotuna əsaslanır. Məlum olduğu kimi maddi vəsait məsrəflərinin miqdarı bir çox cəhətdən sexlərin hazırladığı məhsulun maya dəyərinin səviyyəsini müəyyən edir.

Sexlərdə maddi vəsaitə qənaət edilməsi onların fəaliyyətinin mühüm keyfiyyət göstəricisi, təsərrüfat hesabı nəticələri göstəricisidir. Hər bir sex üçün həmin sexin öz istehsal fəaliyyətində istifadə etdiyi maddi vəsait üzrə məsrəf normaları müəyyən edilir. Hazırlanan məmulatın vahidinə və ümumi miqdarına görə sexin xammal, material və başqa vəsaitə planda nəzərdə tutulmuş ümumi ehtiyacı məsrəf normasına əsasən hesablanır ki, bu da sexin öz istehsal proqramını təmin etməsi üçün anbardan alacağı müəyyən növlü maddi vəsait limitinin göstəricisidir.

Təsərrüfat hesabına keçirilən sexlərin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə etmək üçün əmək və əmək haqqı üzrə göstəricilərin böyük əhəmiyyəti vardır. Sexlərdə bu göstəricilərin planlaşdırılması və uçotu konkret şəraitindən asılı olaraq həyata keçirilir; lakin bir qayda olaraq, burada hər fəhlə başına istehsal edilən məhsul, fəhlələrin miqdarı, onların əmək haqqı fondu və hər bir fəhlənin orta əmək haqqı hesablanır.

İstehsal prosesinə xidmət edilməsi əsas fondların saxlanılması və təmiri üzrə sexlərin məsrəfləri və digər xərclər sex xərclərinin tərkibində ayrı-ayrı maddələr üzrə planlaşdırılır və uçota alınır.

Təsərrüfat hesabına keçirilən sexlərin məsrəf və xərclərinin pul ifadəsində xarakterizə edən göstəricilərdən

başqa (maddi vəsait sərfi, fəhlələrin əmək haqqı və sex xərcləri) iri sexlərdə bütün məhsulun maya dəyəri, məmulat vahidinin maya dəyəri yaxud işlərin norma-saat hesabı ilə miqdarı kimi müəssisənin işinin keyfiyyətini göstərən ümumiləşdirilmiş göstəricilər də tətbiq edilir.

İstehsal sexlərin fəaliyyətin tənzimlənməsi qaydası kimi də istehsal sahələrində daha məhdud dairədə göstəricilər müəyyənləşdirilməsi ilə xarakterizə olunur.

Təcrübədə, təsərrüfat hesabına keçirilən istehsal sahələri fəaliyyətinin plan və uçot göstəriciləri aşağıdakılardan ibarət olur: həm natura və həm də pul ifadəsində məhsul istehsalı; material, yanacaq, alət məsrəfləri; fəhlələrin sayı; bir fəhləyə düşən orta illik və orta aylıq istehsal; fəhlələrin əmək haqqı fondu və fəhlənin orta hesabla qazandığı əmək haqqı. Bundan əlavə ustanın mükafat fondu da ayrılır.

Bütün bu növdə plan və faktiki göstəricilərin əsasında sexlər və istehsal sahələri tərəfindən tətbiqi buraxılan məhsulun daha da səmərəsinin yüksəldilməsinə imkan yaradır.

2.3. İstehsalat briqadaları və onların təsnifatı

İstehsalat briqadası – işin nəticələrinə görə ümumi maraq və məsuliyyət əsasında birgə əməklə məşğul olmaq, istehsal tapşırıqlarını (sifarişləri, müqavilələri) yerinə yetirmək üçün işçiləri birləşdirir. İstehsalat briqadası müəssisə, sex və ya başqa struktur bölmələri rəhbərlərinin əmrinə (sərəncamına) əsasən yaradılır. İstehsalat briqadalarının sayı və tərkibi istehsal prosesinin məzmun və mürəkkəbliyinə, işin (xidmətin) əmək tutumuna, əməyin və istehsalın elmi təşkili tələblərinə, tətbiq olunan texniki və təşkilati vasitələrə əsaslanmaqla müəyyənləşdirilir. İstehsalat bri-

qadaları ixtisaslaşdırılmış və kompleks ola bilər. *İxtisaslaşdırılmış briqada* bir qayda olaraq, oxşar texnoloji proseslərdə məşğul olan eyni peşə işçilərini birləşdirir.

Kompleks briqada isə müxtəlif peşələrin işçilərini, həmçinin məhsul istehsalının tam tsiklini və ya onun başa çatdırılmış hissəsini əhatə edən, texnoloji cəhətdən müxtəlif, lakin qarşılıqlı əlaqəli işlər kompleksini yerinə yetirən mühəndis-texniki işçiləri birləşdirir. İstehsalat briqadalarının bütün işçiləri bir növbədə işləyərsə – bu, əlaqədar briqada və ya briqadada bütün növbələrin işçiləri işləyibsə – bu, hərtərəfli briqada olur. Müasir şəraitdə yeni tipli briqadalar – son nəticələrə görə vahid naryad üzrə əmək haqqı verən və kollektiv qazancı *əməkdə iştirak əmsalına* əsasən bölüşdürən *briqadalar* yaradılır. Bu növ briqadalar istehsalın, onun elmi təşkilinin müasir tələblərinə, əmək kollektivlərinin artan mədəni səviyyəsinə cavab verən kollektiv əməyin mütərəqqi təşkili forması olmaqla, istehsalın intensivləşdirilməsinə, əmək məhsuldarlığının artırılmasına, iş vaxtından və texnoloji maşın və avadanlıqlardan istifadənin yaxşılaşdırılmasına şərait yaradır; əmək, material və yanacaq – enerji ehtiyatlarının qənaətli sərfinə imkan verir. Bundan başqa, bu növ briqadaların yaradılması əmək intizamının möhkəmləndirilməsinə, konkret iş üçün məsuliyyətin artırılmasına, kadr axıcılığının azalmasına geniş imkanlar açır.

Briqada formasında əməyin təşkilinin ən geniş yayılmış formalarından biri *briqada podratıdır*. Briqada podratı tikintidə, sənayedə, nəqliyyatda və xalq təsərrüfatının digər sahələrində geniş tətbiq edilir. Briqada podratı briqada ilə müəssisə müdiriyyəti arasında bağlanmış müqavilə əsasında fəaliyyət göstərir. Həmin müqavilədə işin təşkili

üçün tərəflərin hüquq və vəzifələri müəyyən edilir. Müdiriyyət briqadanı istehsal sənədləri, texniki vasitələr və materiallarla vaxtında təchiz etməyi, mütərəqqi texnologiyanı və istehsalın təşkilini həyata keçirməyi, əmək mühafizəsini və təhlükəsizlik texnikasını təmin etməyi öhdəsinə götürür. Briqada isə texnoloji və istehsal intizamını gözləmək, maşın və avadanlıqlardan, alət və tərtibatlardan səmərəli istifadə etmək, material və enerjini qənaətlə sərf etməklə naryad – tapşırıqda nəzərdə tutulmuş işləri vaxtında və keyfiyyətlə yerinə yetirmək barədə öhdəlik qəbul edir.

Briqada aylıq, rüblük və illik tapşırıqlar əsasında fəaliyyət göstərir. Ona işi icra etmək üçün naryad–tapşırıq verilir: həmin naryad – tapşırıqda məhsulun ümumi həcmi və nomenklaturu, keyfiyyətinə olan tələblər, məhsulun hesablama maya dəyəri (briqadadan asılı olan məsrəflər), əmək haqqı fondu müəyyən edilir. Briqadanın işinə baş usta, yaxud briqadir rəhbərlik edir. Briqada podratı sayəsində istehsalda bilavasitə demokratiya genişlənir və dərinləşir, hüquqlu sahiblik hissi yaranır. Briqada podratı tapşırıqların, sifarişlərin, müqavilələrin yerinə yetirilməsinə, maddi – enerji ehtiyatlarının qənaətli sərfinə, hər bir briqada üzvünün işin son nəticələri üçün məsuliyyətinin güclənməsinə, briqadalar arasında rəqabətin yaranmasına və inkişafına səbəb olur. Təcrübə göstərir ki, podrat briqadalarda əmək məhsuldarlığı tez artır, əmək intizamı möhkəmlənir, briqada üzvləri daha qısa müddətdə əlaqədar peşələrə yiyələnmək, öz ixtisaslarını artırmaq imkanına malik olurlar.

İri sənaye müəssisələrində briqadalarda təsərrüfat hesabı fəaliyyətini tətbiq edirlər. Briqadaların işinin təsərrüfat hesabına keçirilməsi sex təsərrüfat hesabının möh-

kəmləndirilməsinə kömək edir. Briqadalar üçün təsərrüfat hesabı sexlərə nisbətən, onlara daha məhdud dairədə göstəricilərin müəyyənləşdirilməsi ilə xarakterizə olunur. Sexdə və sahədə əmək briqada sistemi əsasında təşkil edildikdə təsərrüfat hesabı prinsipləri briqadalara da aid edilir. Belə hallarda təsərrüfat hesabına keçirilən briqadaların fəaliyyəti üzrə müvafiq plan və uçot göstəriciləri tətbiq edilir. Məsələn, briqadalar üçün plan tapşırığında istehsal olunacaq məhsul yaxud görülmək iş, əmək haqqı fondu, avadanlıqdan istifadə və maddi vəsaitin məsrəfləri kimi göstəricilər nəzərdə tutulur və bu göstəricilər üzrə uçot aparılır. Məsələn, nəqliyyat şöbənin fəaliyyətindəki ən mühüm iş göstəriciləri: ton və ton-kilometr hesabı ilə işin həcmindən, işin bütün həcminə və hər bir ton-kilometrə çəkilən xərcdən və iş nəticələri, yəni plan tapşırığına nisbətən qənaət yaxud artıq xərcdən ibarət olur.

Briqadanın işi müəyyən edilmiş göstəricilər üzrə planın yerinə yetirilməsinə dair faktiki məlumatlara əsasən qiymətləndirilir və iş nəticəsində əmələ gələn qənaət və artıq xərclər meydana çıxarılır.

Sahə və briqadalar istehsal tapşırıqları iş yerinə və məhsulu konkret olaraq istehsal edənlərə çatdırılır. İşin əsas, yaxud köməkçi materiallar, yanacaq və alətlərin sərf edilməsi ilə əlaqədar olduğu yerlərdə, məmumat vahidi üçün maddi vəsait sərfi norması, iş üzrə maşın-dəzgah-saat miqdarı, yaxud norma-saat miqdarı fəhləyə xəbər verilir. Ayın axırında (dekadanın axırında və bəzən məsələn, dərzi briqadaları üçün növbənin axırında) faktiki xərclər müəyyən edilir və normalardan kənara çıxılması halları müəyyənləşdirilir.

2.4. İş yerləri, onların səciyyəsi və təsnifatı

Maddi nemətlər istehsalı bilavasitə iş yerlərində həyata keçirilir. Ona görə də müəssisə miqyasında əldə edilən müvəffəqiyyətlər nəticə etibarı ilə iş yerlərində əməyin təşkilindən, onun səmərəli təchizatından, planirovkasından, iş yerlərinə mütərəqqi xidmət sistemindən, iş yerlərində əmək şəraitindən və s. asılıdır. Belə ki, yaxşı təşkil edilmiş iş yerləri nəinki az əmək sərf etməklə daha çox məhsul hazırlamağa imkan verir. Həmçinin işçilərin sağlamlığının mühafizə olunmasına da səbəb olur.

İş yeri – əmək normalarına və fəaliyyətdə olan digər normativ aktlara əsasən müəyyən olunmuş əməyin tətbiqi zonası olub, bir icraçının əmək fəaliyyəti üçün olan vasitələrlə təhciz edilir. Beləliklə, müəyyən əməliyyatı (iş, xidməti) icra etmək üçün aqreqat, dəzgah, maşın və materiallarla, alət və tərtibatlarla təchiz edilmiş istehsal meydançasının hüdudlanmış hissəsinə – fəhlənin əmək fəaliyyəti zonasına – iş yeri deyilir. İş yerinin tipi ilk növbədə onun texnoloji təyinatı ilə müəyyən edilir. İş yerinin düzgün təşkili, hər bir iş yerində elə istehsal şəraitinin yaradılmasını tələb edir ki, bu zaman fəhlənin əmək fəndləri və hərəkətləri ən məhsuldar və ən az yorucu olsun. Bu tələblərin yerinə yetirilməsi nəticəsində əmək məhsuldarlığı yüksəlir, işin (xidmətin) keyfiyyəti yaxşılaşır, iş yerlərinin düzgün təşkili üçün şərait yaranır. İş yerinin düzgün təşkil edilməsi – onun əsas avadanlıqlarla, alətlərlə, texniki sənədlərlə, intervallarla təchiz edilməsi, işləyənlərə əlverişli əmək şəraiti yaratmaq deməkdir. İş yerlərinin təşkili xüsusiyyətləri bir çox amillərdən, məsələn, yerinə yetiriləcək işin (xidmətin) həcmindən, iş yerinə təhkim olunmuş əmə-

liyyatların sayı və tərkibindən, iş yerinə xidmət sisteminə, əməyin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması dərəcəsindən asılıdır.

Fəhlələrin sayına görə – iş yerləri fərdi, yəni yalnız bir fəhlə tərəfindən xidmət olunan və kollektiv, yəni bir qrup tərəfindən xidmət olunan iş yerinə ayrılır. Fərdi iş yerlərinə əməyin təşkilinin fərdi formaları uyğun gəlir. Lakin istehsal şəraiti əməyin təşkilinin fərdi formasının tətbiqinə həmişə imkan vermir. Bəzi işlərdə, məsələn, yığma, tikinti – quraşdırma, neft – qaz quyularının qazılmasında və s. işlərdə yetirilməsi zərurəti yaranır. Belə hallarda əməyin təşkilinin kollektiv (briqada) forması tətbiq olunur və ona görə də həmin iş yerləri kollektiv iş yerləri adlanır.

İş yerlərinin tipi orada mövcud olan avadanlıqların miqdarına görə – iş yerləri dəzgahsız, birdəzgahlı və çoxdəzgahlı iş yerlərinə bölünür. Adətən, birdəzgahlı iş yerləri fərdi istehsal şəraitində daha çox tətbiq edilir. İstehsal prosesinin təşkili xarakterinə görə çoxdəzgahlı iş yerinin əsas avadanlığı işin ümumi ahəngi ilə əlaqədar olur ki, bu da kütləvi və iri seriyalı istehsal sahələri üçün xarakterikdir. Çoxdəzgahlı iş yeri iki yerə: eyni cinsli avadanlıqla təchiz olunan iş yerlərinə və müxtəlif cinsli avadanlıqlarla təchiz olunan iş yerlərinə ayrılır.

İş yeri icraçının icra edilən proseslərində əməyin mexanikləşdirilmə və avtomatlaşdırılması səviyyəsinə görə – iş yerləri üç qrupa: əl əməyinə əsaslanan, mexanikləşdirilmiş və avtomatlaşdırılmış iş yerlərinə bölünür. Əl əməyinə əsaslanan iş yerlərində əmək prosesləri əllə, mexanikləşdirilmiş iş yerlərində – maşın və mexanizmlər ilə, avtomatlaşdırılmış iş yerlərində isə – avtomatlaşdırılmış mexanizmlərlə yerinə yetirilir.

İxtisaslaşdırılma dərəcəsinə görə – iş yerləri universal, ixtisaslaşdırılmış və xüsusi iş yerlərinə ayrılır. Kiçik seriyalı və fərdi istehsal şəraitində universal iş yerləri, iri seriyalı istehsal şəraitində – ixtisaslaşdırılmış iş yerləri və kütləvi istehsal şəraitində isə xüsusi iş yerləri uyğun gəlir. İş yerlərinin ixtisaslaşdırılması dedikdə, onların hər birinin bu və ya digər ümumi əlamətlərinə görə birləşən müəyyən qrup əməliyyatların və ya işçilərin təhkim olunması nəzərdə tutulur. Belə əlamətlərə əməl edilən hissələrin görünüşü (konfigurasiyası), əməlin texnoloji yekcinsliyi, mürəkkəbliyi və dəqiqliyi, tətbiq olunan alətlərin oxşarlığı və s. aid edilə bilər.

Yerinə yetirilən işlərin xarakterinə görə – iki növ iş yerlərini: stasionar (sabit, dəyişməz) və dəyişən iş yerlərini fərqləndirirlər. Stasionar iş yerləri məntəqənin və onun təchizinin daimliyi ilə, dəyişən iş yerləri isə növbə ərzində iş məntəqəsinin dəyişməsi ilə xarakterizə olunur. Dəyişən iş yerlərinə misal olaraq, maşınqayırma zavodlarında növbətçi təmirçi–çilingərlərin, elektrik montyorlarının, sazlayıcıların iş yerlərini göstərmək olar.

Yerinə yetirilən funksiyalara görə – iş yerləri əsas, köməkçi və xidmətedici iş yerlərinə ayrılır. Bu fərq əsas, köməkçi və xidmətedici işlərdə icra edilən funksiyaların məzmunundan və xidmət zonasından asılıdır. Köməkçi və xidmətedici fəhlələrin fəaliyyət dairəsi əsas fəhlələrə nisbətən daha geniş olur.

İş yerlərində fəhlənin əməyinin məhsuldarlığı xeyli dərəcədə onların səmərəli təchizatından asılıdır. *İş yerlərinin təchizatı* dedikdə, onun məntəqəsində olan əsas texnoloji və köməkçi avadanlıqların, texnoloji və təşkilati ləva-

zimatların, signallaşdırma və texniki təhlükəsizlik vasitələrinin məcmusu nəzərdə tutulur. İş yerlərinin təchizatı yalnız o halda daha səmərəli ola bilər ki, o, istehsal prosesinin məzmununa nəinki miqdarca, eyni zamanda keyfiyyətə uyğun olsun, yəni müxtəlif əməliyyatların yerinə yetirilməsində canlı əmək sərfi minimumu olmaqla ən yüksək əmək məhsuldarlığını təmin etsin. İş yerlərinin təchizatının səmərəliliyi istehsal – texniki, bioloji və psixi – fizioloji amillərlə xarakterizə olunur. İstehsal – texniki amillərlə istehsalın təşkili tipi, iş yerinin texnoloji təyinatı, fəhlənin yerinə yetirdiyi əmək funksiyalarının xarakteri, ixtisaslaşma dərəcəsi və s. aiddir. Bioloji və psixi – fizioloji amillər qrupuna isə antropometrik (insan bədəninin müxtəlif hissələrini ölçməkdən ibarətdir), biomexaniki (insan hərəkət fəaliyyətini öyrənmək), psixi – fizioloji, estetik, sanitar – gigiyena amilləri, həmçinin işin texniki təhlükəsizliyi məsələlərinin kompleks həll olunmasının xarakterizə edən amillər daxil edilir.

Fəhlələrə normal və fasiləsiz iş şəraitinin yaradılması üçün iş yerlərinə müntəzəm xidmət olunmalıdır. Belə ki, iş yerlərinə vaxtlı–vaxtında və dəqiq xidmət olunmasının təşkili fəhlələrdən və avadanlıqlardan səmərəli istifadə edilməsi, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi və maddi – enerji ehtiyatlarından qənaətlə istifadə olunması üçün zəruri şərtidir. *İş yerlərinə xidmətin əsas vəzifəsi* – istehsalat prosesində mümkün fasilələrin və mexanizmlərin işindəki çatışmazlıqların vaxtında qarşısının alınmasından ibarətdir.

İş yerlərinə xidmət fəhlənin özü tərəfindən və ya xüsusi xidmətedici heyət tərəfindən həyata keçirilə bilər.

Bütün hallarda, iş yerlərinə xidmətin təşkili aşağıdakı prinsiplərin gözlənilməsini nəzərdə tutur: xidmət prosesi planlı xarakter daşılmalıdır; xidmət fəal – xəbərdaredici olmalıdır; xidmət kompleks xarakter daşılmalıdır; xidmət yüksək keyfiyyətdə həyata keçirilməlidir; xidmət qənaətli olmalıdır.

Müəssisədə xidmətin aşağıdakı funksiyaları vardır: istehsalın hazırlanması, nəqliyyat, alət, sazlaşdırma, təmir, enerji, nəzarət, tikinti – quraşdırma, təsərrüfat xidmətləri. Göstərilən funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün müəssisələrdə müvafiq sex və təsərrüfatlar yaradılır. Belə sex və təsərrüfatlara misal olaraq təmir, energetika, alət, nəqliyyat, tikinti – quraşdırma sexlərini, anbar təsərrüfatını və dispetçer şöbəsini göstərmək olar.

2.5. Müəssisənin istehsal quruluşunun təkmilləşdirilməsi yolları

Qeyd etdiyimiz kimi, müəssisənin istehsal quruluşu müxtəlif amillərin təsiri altında formalaşır və ona görə də, daima dəyişilir, təkmilləşir. Müəssisənin istehsal quruluşu o halda mütərəqqi və optimal hesab edilir ki, onun bölmələri arasında düzgün münasiblik yaradılsın və ən az xərcə daha yüksək nəticələr əldə edilmiş olsun. Buna istehsal quruluşunu daima təkmilləşdirməklə nail olmaq olar. Hazırda istehsal quruluşunun təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

a) istehsal bölmələrinin səmərəli ölçüsünün müəyyən edilməsi. İstehsalın ölçüsü – müəyyən avadanlıq komplektinin istehsal gücüdür. O, buraxılan məhsulun miqdarı ilə səciyyələnir. Onun mütərəqqiliyi istənilən dərəcədə maşın və avadanlıq komplektinin tam yüklənməsini təmin etmə-

lidir. Çünki ayrı-ayrı avadanlıq növləri müxtəlif məhsuldarlığına (məhsul buraxma qabiliyyətinə) görə fərqlənirlər, bu halda orta hesabla bütün istehsal avadanlıqlarının tam yüklənməsi üçün tələb edilən səviyyə istehsalın istənilən ölçüsündə əldə edilə bilməz. İstehsalın yolverilən minimal və optimal ölçülərini fərqləndirirlər. İstehsalın minimal yolverilən ölçüsü müasir avadanlığı lazımi qədər yükləməklə ondan istifadə etməyə imkan verir. Müəyyən məhsulun hazırlanmasında tətbiq edilən texnikanın səviyyəsi dəyişdikdə istehsalın minimal yolverilən ölçüləri də dəyişir. Məsələn, elektron texnikasının və proqramlı idarəetmənin inkişafı və geniş tətbiqi onları azaltmağa imkan verir. Əgər əvvəllər avtomat xətt şəklindəki avadanlıq komplektindən yalnız məhsul buraxılışının həcmi böyük olduqda istifadə edilirdisə, hazırda proqramla idarə olunan maşınların tətbiqi ilə istehsal sahələri təşkil edildikdə eynicinsli məhsulun minimal yolverilən buraxılışı iki – üç dəfə az ola bilər. İstehsalın ölçüsünün minimal yolverilən ölçüsündən çox artırılması minimal avadanlıq komplektini ikiqat artırmaqla əldə edilir. Lakin istehsalın maksimal yolverilən ölçüdə artırılması zamanı nəinki texniki, həm də iqtisadi hesablamalara əsaslanmaq lazımdır. İstehsalın ölçüsünün ən məqsədəuyğun qaydada artırılması əsaslı vəsait qoyuluşları və məhsulun maya dəyəri üzrə hesablamalar əsasında müəyyənləşdirilməlidir. Məhsul vahidinin istehsalı üçün minimal gətirilmiş məsrəfləri təmin edən istehsal ölçüsü optimal ölçü hesab olunur. İstehsalın ölçüsünə istehsal daxili texniki-təşkilati amillər çox böyük təsir göstərir.

İstehsalın ölçüsü müəssisənin və onun vəsilələrinin ölçüsünü müəyyənləşdirmək üçün əsas götürülür. Müəssisənin və onun vəsilələrinin ölçüsü onlarda cəmləşdirilmiş canlı və maddiləşdirilmiş əməyin miqdarını səciyyələndirir.

rir. O, nəinki istehsaldaxili texniki-təşkilatı amillərdən, eyni zamanda kənar amillərdən də asılıdır. Müəssisənin və onun vəsilələrinin məqsəduyğun ölçüsünün müəyyənləşdirilməsinə, əsasən, aşağıdakı texniki-təşkilatı amillər təsir göstərir: buraxılan məhsulların xalq təsərrüfatı əhəmiyyəti, xarakteri və həcmi, istehsalın texniki və təşkilatı səviyyəsi, xammal mənbələrinin və hazır məhsul istehlakçılarının yerləşdirilməsi, müəssisənin və onun əsas vəsilələrinin istehsal güclərinin inşası və mənimsənilməsi müddətləri, ölkənin müdafiə qabiliyyəti və s. Elmi-texniki tərəqqi aqreqatların iriləşdirilməsinə, çəkisinin və gücünün bir vahid hesabı ilə onların məhsuldarlığının artırılmasına, texnoloji proseslərin intensivləşdirilməsinə imkan verir. Bununla əlaqədar olaraq müəssisə və onun vəsilələrinin ən məqsəduyğun ölçülərinə mütəmadi olaraq baxılmalıdır. Müəssisə və onun səmərəli ölçüsü xammalın, materialların və hazır məhsulların istehsalçı məntəqədən istehlakçı məntəqələrinə daşınması, saxlanılması və istehlakçı şərtləri, idarəetmənin mürəkkəbliyi, həmin vəsilələrin kollektivlərinin işlədikləri sosial şərait nəzərə alınmaqla müəyyən edilir.

Müəssisənin istehsal quruluşunun təkmilləşdirilməsinin əsas imkanları bunlardır:

a) kiçik istehsalların birləşdirilməsi – idarəetmə aparatında çalışan işçilərinin sayını xeyli azaltmağa, yüksək məhsuldarlı maşın və avadanlıqların tətbiqinə, istehsalın mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması səviyyəsinin yüksəldilməsinə şərait yaradır ki, bu da istehsalın həcmi-nin artırılmasının zəruri şərtlərindəndir;

b) seksiz istehsal quruluşunun tətbiqi nəticəsində sex xərcləri tamamilə aradan qaldırılır və bu məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasına imkan verir. Seksiz istehsal quruluşu, əsasən, fərdi və kiçik seriyalı istehsal şə-

raitində və neft-qazçıxarma idarələrində daha geniş tətbiq edilir;

c) əsas, köməkçi və xidmətedici sex və təsərrüfatlar arasında səmərəli nisbətlərin təmin olunması, yəni imkan dairəsində çalışmaq lazımdır ki, müəssisənin sexlərinin sayı çox olsun. Çünki bu, müəssisənin məhsul buraxma qabiliyyətini artırır;

d) istehsalın idarə edilməsində avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərinin tətbiqi – idarəetmə aparatında çalışan işçilərin sayını azaldır. Çünki burada idarə olunan obyektin vəziyyəti haqqında məlumatların verilməsi, saxlanması və yenidən işlənilməsi iqtisadi – riyazi metodların və modellərin, elektron – hesablama texnikasının köməyi ilə avtomatik yerinə yetirilir;

e) iş yerlərinin attestasiyası – hər bir iş yerinin mütərəqqi texniki, texnoloji, təşkilati nəticələrə, əməyin mühafizəsi tələblərinə, qabaqcıl təcrübəyə, normativ və standartlara uyğunluğunun və təkmilləşdirilməsi məqsədilə kompleks qiymətləndirilməsinə imkan verir. İş yerlərinin attestasiyasının əsas vəzifəsi – iş yerləri sayının işləyənlərin sayı ilə tarazlaşdırılmasından, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsindən, əmək məhsuldarlığının artırılmasından, əsas fondlardan və əsaslı vəsait qoyuluşundan effektiv istifadə edilməsindən ibarətdir. Limitsiz iş yerlərinin ləğv edilməsinə, mütərəqqi iş yerlərinin aşkar edilməsinə, iş yerlərinin səmərələşdirilməsi üzrə tədbirlərin işlənilib hazırlanmasına və həyata keçirilməsinə və s. imkan verir. İş yerlərinin attestasiyasını həyata keçirmək üçün müəssisənin rəhbəri həmkarlar ittifaqı komitələri ilə birlikdə fəhlələrin, mütəxəssislərin və qulluqçuların, səmərələşdiricilərin geniş iştirakı ilə attestasiya komissiyaları (müəssisə miqyasında həyata keçirilən işlərin xarakterindən asılı olaraq) yaradır.

FƏSİL 3. SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN FORMALARI VƏ NÖVLƏRİ

3.1. Sahibkarlıq fəaliyyəti və onun inkişaf mərhələləri

Azərbaycan Respublikasında sahibkarlıq fəaliyyətinin formalaşması və inkişafında “Sahibkarlıq haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu [4] mühüm rol oynamışdır. Qanunda Azərbaycan Respublikasında sahibkarlıq fəaliyyətinin prinsiplərini, hüquq və vəzifələrini, onun dövlət tərəfindən müdafiə və təqdim olunmasının forma və üsulları, dövlət və digər təşkilatlarla münasibətlərini müəyyənləşdirmişdir. Qanunda göstərilir ki, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə Azərbaycan Respublikasının hər bir vətəndaşı, hüquqi, fiziki şəxslər, xarici ölkələrin vətəndaşları məşğul ola bilər. Lakin milli və xarici dövlət orqanlarının vəzifəli şəxsləri – məmurları sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul ola bilməzlər. “Sahibkarlıq haqqında” qanunda sahibkarların hüquq və vəzifələrinin şərhinə geniş yer verilmişdir.

Sahibkarların aşağıdakı hüquqları vardır:

- istənilən müəssisələri yaratmaq və onların idarəetmə orqanlarında iştirak etmək;
- dövlət və digər mülkiyyət formalarına əsaslanan müəssisələrin əmlakını tamamilə və ya qismən mənimsəmək;
- başqa müəssisələrin fəaliyyətində payçı kimi iştirak etmək;
- işçiləri işə qəbul etmək və onların əməyinin ödənilməsinin forma və sistemlərini müəyyənləşdirmək;
- təsərrüfat və maliyyə fəaliyyətini müstəqil həyata keçirmək;

- məhsul göndərmələri və istehsal olunan məhsulun iştirakçılarını seçmək və öz məhsulları üçün qiymətlər müəyyənləşdirmək;

- sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə etdiyi mənfəətdən (təsərrüfat hesablı gəlirdən) müvafiq qaydada gəlir vergisi verdikdən sonra qalan mənfəətdən (gəlirdən) sərbəst istifadə etmək;

- xarici-iqtisadi münasibətlərdə iştirak etmək və s.

“Sahibkarlıq haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununa, əsasən, sahibkarın aşağıdakı vəzifələri vardır:

- işə qəbul edilən vətəndaşlarla müqavilə bağlamaq;

- işçilərin ictimai və siyasi partiyalarda birləşməsinə mane olmamaq;

- işçilərə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş əmək haqqının minimum məbləğindən az olmayan səviyyədə əmək haqqı vermək;

- dövlət sığorta fonduna müəyyən olunmuş qaydada və məbləğdə ayırmalar ödəmək;

- qanunvericilikdə müəyyən olunmuş həcmdə vergilər ödəmək;

- işçilərə bağlanmış müqavilələrə müvafiq iş şəraiti yaratmaq və onu daima yaxşılaşdırmaq və s.

Sahibkarlar təsis təşkilatı formasından asılı olaraq, tam və ya məhdud şəkildə əmlak məsuliyyəti daşıyırlar. Öz fəaliyyətini bağlaşma əsasında həyata keçirən sahibkar rəhbərlik etdiyi müəssisənin öhdəlikləri üçün bağlaşmada müəyyən edilmiş həcmdə məsuliyyət daşıyır. Bununla bərabər, sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına köməklik göstərmək məqsədilə dövlət müəyyən təminatlar verir, sahibkarın hüquq və qanuni mənafeyini müdafiə edir.

“Sahibkarlıq haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununda sahibkarlıq fəaliyyətinin dayandırılması və ona xitam verilməsi qaydalarından da danışılır. Bu qanunda göstərilir ki, sahibkarlıq fəaliyyətinin dayandırılması haqqında qərarı sahibkarın özü qəbul edə bilər. Lakin bəzi səlahiyyətli orqanlar sahibkarlıq fəaliyyətinin dayandırılması barəsində təqdimat vermək hüququna malikdir. Sahibkarlıq fəaliyyətinə xitam verilməsi haqqında qərarı da sahibkar özü və ya müvafiq rayonun məhkəməsi qəbul edə bilər. Sahibkar vəfat etdikdə onun əmlakı varisinə keçir. Bağlaşma əsasında həyata keçirilən sahibkarlıq fəaliyyətinə aşağıdakı hallarda xitam verilir: a) bağlaşmanın müddəti başa çatdıqda; b) tərəflərin razılığı olduqda; c) məhkəmənin qərarı çıxarıldıqda; d) bağlanmada nəzərdə tutulmuş digər hallarda.

Ümumiyyətlə, “sahibkar” və “sahibkarlıq fəaliyyəti” haqqında müxtəlif fikirlər və anlayışlar mövcuddur. “Sahibkar” ifadəsi iki sözün birləşməsindən –“sahib” və “kar” sözlərindən əmələ gəlmişdir. “Sahib” sözü ərəb dilində olub “yiyə”, “mülkiyyətçi” deməkdir. “Kar” ifadəsi isə fransız sözü olub, “fəaliyyət”, “iş” mənasını daşıyır. “Sahibkar” ifadəsini ilk dəfə olaraq, Qərb iqtisadiyyatında fransız iqtisadçısı R.Kantilyon (1680-1734) tərəfindən işlədilmişdir. O, mənfəət götürmək məqsədilə məhsulu digərlərindən müəyyən qiymətə alaraq, bazarda özünə xeyirli qiymətə satmağa çalışan adamları “sahibkar” adlandırmışdır. Onun fikrincə, sahibkarlıq fəaliyyəti müxtəlif növ əmtəələr və tələblə təklif arasında münasibət yaratmağa xidmət edir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında fikirlər A.Smitin (1723-1790) iqtisadi nəzəriyyəsində də öz əksini tapmış-

dır. Belə ki, o, sahibkarı öz istehsalını planlaşdıran və təşkil edən, onun nəticələri üçün risk edən mülkiyyətçi kimi nəzərdə tutur. Daha sonralar sahibkarlıq fəaliyyətinin geniş anlayışı fransız iqtisadçısı J.B.Sey (1767-1832) tərəfindən verilmişdir. O, sahibkarı risk etməsinə baxmayaraq, mənfəət götürmək məqsədilə hər hansı bir məhsul istehsal edən və satan şəxs kimi qələmə verirdi. Lakin o, özündən əvvəlki iqtisadçılardan fərqli olaraq, sahibkarlıq fəaliyyətinin klassik nəzəriyyəsini yaratmış və həmin nəzəriyyə bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Sahibkarlıq haqqında böyük həcmdə və istiqamətdə iqtisadçı alimlər fikirlər söyləmiş, onlar, əsasən, inkişaf mərhələsinə görə dörd qrupa ayrılır:

- kommersiya ideyasını həyata keçirmək və mənfəət götürmək məqsədilə iqtisadi risk edən mülkiyyətçilərin fəaliyyətləri;

- yeni ideya yaranması və mənimsənməsini keyfiyyətə yeni növ məhsulların işlənilib, hazırlanmasını, istehsalın inkişafının perspektiv amillərinin əldə edilməsini, istehsalçılar tərəfindən xidmətin yeni üsullarının və yeni investisiya tətbiqinin yeni sahələrinin tapılması üzrə axtarışların aparılması və onları həyata keçirənlərin fəaliyyətini;

- sahibkarlıq subyektin bazar iqtisadiyyatı şəraitində qanunvericiliyə uyğun şəkildə həyata keçirilib, mənfəət əldə edilməsinə yönəldilmiş fəaliyyəti;

- öz fikirlərini reallaşdırmaq və sosial-iqtisadi səmərəyə nail olmaq üçün yeni kombinasiyaları həyata keçirən təsərrüfatçılıq subyektlərinin risklə əlaqədar olan təşəbbüskarlıq fəaliyyətini aid edirlər.

3.2. Sahibkarlıq fəaliyyətinin sahələri

Sahibkarlıq maddi nemət və xidmət tələbatlarını ödəmək üçün ixtisaslaşan məqsədyönlü əmək fəaliyyəti dairəsidir. Müasir şəraitdə sahibkarlıq fəaliyyəti bazar iqtisadiyyatı əsasında qurulur. Sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili sahələrinin düzgün müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Bunun üçün sahibkarlıq fəaliyyətinin subyekti elə olmalıdır ki, o, mövcud ehtiyatlardan daha səmərəli istifadə etməklə istehsalın yüksək son mərhələsinə nail olmasını təmin edə bilsin. İstehsalın konkret şəraitindən asılı olaraq, sahibkarlıq fəaliyyətinin formalaşdırılmasında əməyin elmi təşkilinin tələbləri, fiziologiya, psixologiya və gigiyena tövsiyələri, mühəndis texnologiyası və texniki estetikanın tələbləri nəzərə alınmalıdır.

Müasir tələblərə cavab verərək, dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, sahibkarlıq fəaliyyətinin subyekti sahələri kimi məhsul istehsalı, onların satışı və ya müxtəlif növ xidmətlər göstərilməsi formasında həyata keçirilən iqtisadi fəaliyyət növləri çıxış edə bilər. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər kəs özünə peşə seçməkdə tam azadlığa malik olduğu üçün sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaqda tam azaddır, lakin hər bir adam – sahibkar müəyyən məbləğdə kapitala, əmlaka malik olmalıdır. Bununla belə, “sahibkarlıq” fəaliyyətinin adı “təsərrüfatçılıq”, “biznes” və “kommersiya” fəaliyyətindən fərqlənir.

Təsərrüfatçılıq fəaliyyəti istehsal ehtiyatlarının əvvəl texnika və texnologiyasının mövcud səviyyəsində olduğu kimi, yəni heç bir yenilik risk etmədən həyata keçirilir, halbuki, sahibkarlıq fəaliyyətinin məzmununu təşəbbüs-karlıq və yenilikçilik təşkil edir və müəyyən risk ilə əlaqədardır. Risk sahibkarlıq fəaliyyətində əsas rol oynayır.

Riskin bütün cəhətlərini dərinlən öyrənmədən və onu lazımcına qiymətləndirmədən sahibkarlıq, həmçinin təsərrüfatçılıq fəaliyyətinin taktika və strategiyasını düzgün müəyyənəşdirmək olmaz. Risklərin aşağıdakı növlərini fərqləndirirlər: a) məhsulların nəql edilməsi və istehlakçılar tərəfindən alınması riski; b) istehlakçıların tədiyyə qabiliyyətli tələbləri və onların ödənişi həyata keçirməməyi nailiyyətləri ilə əlaqədar olan risk; c) xarici mühitin təsiri, o cümlədən valyuta kursunun və valyuta dönərliyinin tərəddüd etməsi ilə bağlı olan risk; d) bazarın konyukturunun formalaşmasında xüsusi əhəmiyyəti olan pul vəsaitlərinin köçürülməsinə, ixrac-idxal əməliyyatlarına və bir çox başqa tədbirlərə yönəldilən məhdudiyyətlər və qadağalarla əlaqədar olan risk.

Biznes fəaliyyəti, əsasən, qısamüddətli bir prosesdir, o, birdəfəlik akt olub, hər hansı bir konkret işin, əməliyyatın yerinə yetirilməsi, sövdələşmənin reallaşması ilə əlaqədardır. Bundan fərqli olaraq, sahibkarlıq fəaliyyəti daimi bir prosesdir, biznes fəaliyyətinə nisbətən daha geniş dairəni əhatə edir: birincisi, sahibkarlıq bazar iqtisadiyyatını daha dolğun əks etdirdiyinə görə, onu biznes iqtisadiyyatı deyil, sahibkarlıq iqtisadiyyatı adlandırırırlar; ikincisi, təkcə yenilikçilik qabiliyyətinin deyil, eyni zamanda tədqiqatçılıq və müstəqil qərar qəbul etmə və onları həyata keçirmə bacarığının məcmusudur.

Biznesin müxtəlif subyektləri mövcuddur, onlardan ilk əvvəl müəyyən işin yerinə yetirilməsidir. Adi həyatda işlə məşğul olanları “işgüzar”, “iş adamı”, “işlə məşğul olan adam”, “bizneslə məşğul olan adam”, “biznesmen” adlandırırırlar. Real bazar iqtisadiyyatı şəraitində işgüzar adamlar digər məqsədyönlü işlərlə yanaşı, sahibkarlıq fəa-

liyyəti də həyata keçirirlər. Bu baxımdan, sahibkarlıq biznesin subyektlərindən biridir.

Biznesin ikinci subyektı məhsul, iş və xidmət istehlakçılarıdır. Bu subyektlərə, həm fərdi, həm də kollektiv istehlakçılar, həmçinin istehlakçı ittifaqlarından (məsələn: kollektiv, səhmdar cəmiyyəti, birliklər və s.) aiddir. Bu, biznesin xüsusi formasıdır; ona görə ki, istehlak biznesi işgüzar münasibətlər sistemində bütün adamların iştirakını əhatə etdirir. Digər tərəfdən, istehlakçı biznesi istehsalın, ticarətin və xidmətin son mərhələsində adamların marağını əks etdirir. İkincisi, istehlakçı biznesi eyni zamanda sahibkarlıq biznesini stimullaşdırır, onun hərəkətə gətirilməsi və tarazlaşdırılması qüvvəsi kimi çıxış edir. Nəhayət, istehlakçı biznesmenində yalnız fərdlər deyil, habelə, yenedən emal etmək, satmaq və xidmət göstərmək məqsədilə digər müəssisələrin məhsulunu satın alan sahibkarlar da iştirak edirlər.

Biznesin üçüncü subyektı bağladlıqları müqavilələr əsasında muzdlə işləyən əmək kollektividir. İstehlakçı biznes subyektı kimi əmək kollektivləri əmək sərfində öz maraqlarını əsas tutaraq, sahibkarla bağladlıqları sazişdən faydalanmaq məqsədilə spesifik xarakterinə malik əmək biznesinə qoşulurlar.

Biznes subyektlərindən biri də işgüzar təklifləri və fəaliyyəti ilə bazar münasibətlərinə cəlb edilən dövlət orqanlarıdır. Belə dövlət orqanlarına misal olaraq, sertifikatlar, veksellər, qiymətli kağızlar, valyuta satan idarə və təşkilatları göstərmək olar. Qiymətli kağızların, valyutanın bir qismi dövlət orqanları tərəfindən, digər qismi isə sahibkarlar tərəfindən sərbəst surətdə satılıb-alınır. Dövlət biznesinin əsasını dövlət mülkiyyəti, sahibkarlıq biznesinin əsasını isə sahibkar əmlakı təşkil edir.

Kommersiya fəaliyyəti biznes fəaliyyətinin tərkib hissəsi olub, insanların iqtisadi fəaliyyətinin yalnız bir sahəsini, yəni bilavasitə istehsal edilmiş məhsulların reallaşdırılması ilə əlaqədar olan ticarət sahəsini, sferasını—alqı və satqı münasibətlərini əks etdirir. Müasir zamanda kommersiya fəaliyyəti yalnız bir ticarət sferası kimi əlavə onun rolu və əhəmiyyəti daha yüksəkdir, baxmayaraq ki, kommersiya fəaliyyətinin konkret obyektı alqı-satqı prosesi olsa da, bir çox ölkələrin qanunvericiliyində alqı-satqı ilə bağlı münasibətlər sırf ticarət sferasından kənara çıxır. Buna görə də hazırda kommersiya fəaliyyətinə əmtəələrin alqı-satqısı ilə yanaşı, həm də onların istehsalı, eləcə də bank, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı, sığorta və s. sahələrlə əlaqədar fəaliyyət formaları da daxil edilir.

Kommersiya münasibətləri sferası olduqca genişdir. Buna istehsal olunan məhsullar, pul və qiymətli kağızlar, o cümlədən səhmlər, veksellər və s. xidmətlər, ixtiralar, firmanın markası, “nou-xau” (“nou-xau”- beynəlxalq sazişlərin obyektı olan elmi-texniki biliklərin, istehsalatın xüsusi bacarıq və sirlərinin məcmusudur və patent müdafiəsi ilə təmin edilmiş ixtiraların həyata keçirilməsidir) və bu kimi maddi və qeyri-maddi nemətlər aiddir.

Kommersiya fəaliyyətinin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri sağlam kommersiya münasibətlərinin yaradılmasından ibarətdir. Bunun üçün kommersiya münasibətləri müqabil tərəfləri (partnyorları) müstəqil seçmək, realizə prosesində bütün şərtləri, yəni məhsulun həcmi, çeşidini, keyfiyyətini, qiymətini, müqavilə öhdəliklərini mütləq yerinə yetirilməsini, qarşılıqlı məsuliyyətliliyini və s. prinsiplərini nəzərə almaqla formalaşmalıdır.

Kommersiya fəaliyyəti güzəştəz ola bilməz, yeni kommersiya fəaliyyəti kompromis xarakter daşıyan bir

fəaliyyət növüdür. Burada sahibkarın tapşırığı ilə sövdələşmə işinə mütəxəssis müqavilə bağlamaq üçün danışıqlar apararkən tərəf-müqabil qarşısında əvvəllər qoyduğu güzəştli şərtlərdən onun razılığı ilə öz fikrindən, tələbindən dönməyi bacarmalıdır.

Real bazar iqtisadiyyatı kommersiya qarşısında ciddi tələblər qoyur. Kommersiya fəaliyyətində tərəf-müqabillər bağladıkları müqavilələrin bütün şərtlərini lazımınca yerinə yetirməli, qənaətçilik prinsiplərini tutmalı və hər iki tərəf üçün səmərəli olmalıdır. Tərəf-müqabillər arasında təmizlik, düzgünlük, doğruluq, işgüzar etika qaydalarına mütləq əməl etmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu tələbləri pozan sahibkar-kommersant sivilizasiyalı işgüzar dairələr tərəfindən yaxşı qarşılanmır və gec-tez həmin sahibkar müfəlisləşməyə düşər olur.

Kommersiya fəaliyyətinin nailiyyətləri xeyli dərəcədə kommersiya sirri ilə bağlıdır. Kommersiya sirri iki əsas cəhəti: istehsal və sirrin idarə olunmasını əks etdirir. Kommersiya sirrinin istehsal cəhəti elmi-tədqiqat, elmi-texniki, layihə – konstruktor, texnoloji-tədqiqat işlərinin nəticələrinin və istehsal prosesində baş verən yardımçı aralıq vəziyyətləri, funksiyaları əhatə edir. Kommersiya sirrinin mühafizəsini xüsusi dövlət orqanları təşkil edir.

Kommersiya fəaliyyətinin təşkilində kommersiya sövdələşmələri mühüm rol oynayır. Sövdələşmə prosesində tərəflər bir-birinin məqsədlərini aşkara çıxarmaqla bu prosesin predmetinin kommersiya həllinin yollarını, üsullarını, məqsədyönlüyünü və əldə ediləcək nəticələrin faydalılıq dərəcəsini götür-qoy edirlər. Bazar münasibətləri baxımından kommersiya sövdələşməsi dedikdə, tərəf-müqabillər arasında alqı-satqı məsələləri, iş, yaxud xidmətlər

üzrə razılaşmaların nəticələrinə uyğun surətdə razılığa gəlmə nəzərdə tutulur.

Vasitəçilər – əmtəələrin satılmasında və müştərilər arasında yayılmasında şirkətə, müəssisəyə yardım göstərən firmalar, yaxud fərdi adamlardır. Onlara ticarət vasitəçiləri, əmtəənin irəlilədilməsinin təşkili üzrə mütəxəssislər, marketinq xidmətləri göstərilməsi üzrə agentlər və kredit-maliyyə idarələri aiddir. Vasitəçilərin iştirakı ilə kommersiya sövdələşmələri funksional baxımdan iki qrupa: ticarət-vasitəçilik sövdələşmə və ticarət vasitəçiləri qrupuna ayrılır.

Ticarət vasitəçilik sövdələşməsi dedikdə, satıcılardan və alıcılardan asılı olmayan, lakin onların sifarişləri ilə malların, işlərin və xidmətlərin alqı-satqı əməliyyatlarının müstəqil vasitəçilərinin iştirakı ilə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Ticarət vasitəçisinə gəldikdə isə o, müstəqil kommersiya müəssisəsi sifətində çıxış edən satıcı və alıcı arasında hüquqi şəxs statusu olan vasitəçilərdir. Onun mənfəəti həmin satıcı, yaxud alıcı tərəfindən satınalma və satış qiymətləri arasındakı fərq, yaxud komissiya mükafatı hesabına təmin edilir.

Kommersiya sövdələşməsinin aşağıdakı mərhələlərini fərqləndirirlər:

a) kontragentin axtarılıb, tapılması və seçilməsi mərhələsi;

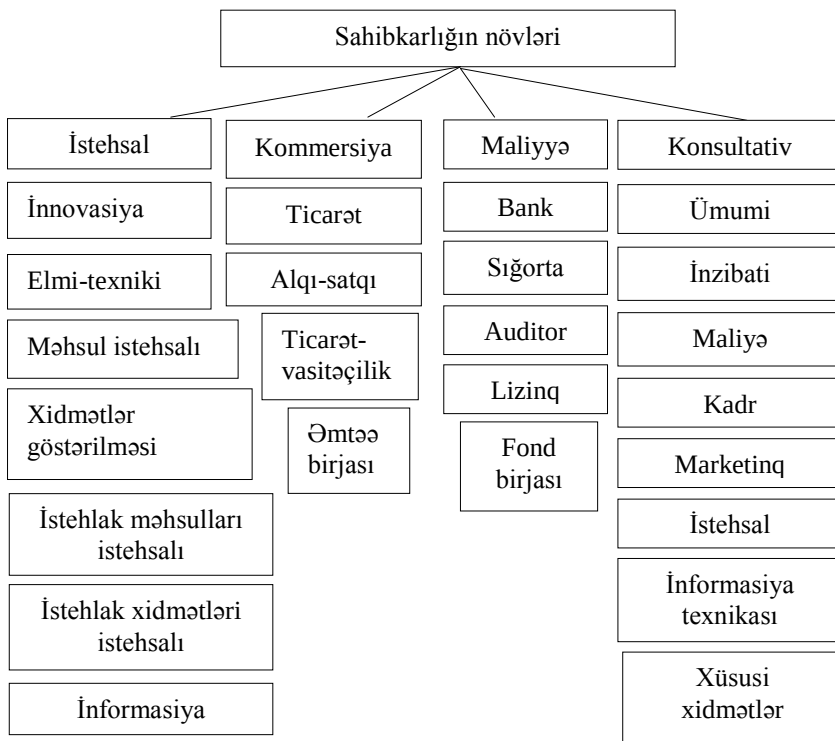
b) sövdələşmə üzrə sazişin bağlanmasına hazırlıq mərhələsi;

c) alqı-satqı müqaviləsinin bağlanmasına hazırlıq mərhələsi;

d) bağlanmış müqavilələrin imzalanması mərhələsi.

3.3. Sahibkarlıq fəaliyyətinin növləri və təsnifatı

Sahibkarlıq fəaliyyətinin müxtəlif cür növləri mövcuddur. Hər hansı biznes fəaliyyəti bu və ya digər dərəcədə məhsul və xidmətlər istehsalı, mübadiləsi, məhsulun bölgüsü və istehlakı ilə sıx bağlıdır. Sahibkarlıq fəaliyyətinin aşağıdakı növləri: istehsal sahibkarlığı, kommersiya və maliyyə sahibkarlığı fərqləndirilir. Sahibkarlığın adı çəkilən növləri bir neçə yarımnövlərə bölünür. Sahibkarlığın mövcud olan növ və yarımnövlərini aşağıdakı sxemdə göstərmək olar.

Sxem 1. Sahibkarlıq fəaliyyətinin növləri

İstehsal sahibkarlığı fəaliyyətinin ən aparıcı növü hesab edilir. Burada məhsul, əmtəə istehsalı həyata keçirilir, xidmətlər göstərilir, müəyyən mənada dəyər yaradılır. Lakin bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində bu sferanın fəaliyyəti müəyyən uğursuzluğa məruz qalmışdır. Belə ki, təsərrüfat əlaqələri pozulmuş, maddi-texniki təchizat sistemi zəifləmiş, məhsul satışı kəskin sürətdə aşağı düşmüş, müəssisənin maliyyə vəziyyəti pisləşmişdir.

Bazar iqtisadiyyatına keçidin ilk dövrlərində *kommer-siya sahibkarlığı* daha geniş inkişaf etmişdir. Kommersiya sahibkarlığı alqı-satqı əməliyyatını əhatə edir. Sahibkarlığın bu növündə fəaliyyətin nəticəsi daha tez əldə edilir. Bu sfera son zamanlar fərdi və xüsusi sahibkarlığın inkişafı ilə əlaqədar genişlənmişdir. Burada daha çox təşəbbüskar insanlar fəaliyyət göstərirlər. Əgər istehsal sahibkarlığında müəssisənin rentabelliyi 10-12% həcmindədirsə, kommersiya firmasında bu göstərici 20-30% və daha çoxdur.

Kommersiya sahibkarlığı daha səmərəli bir növdür. Kommersiya sahibkarlığının ən geniş yayılmış formaları kimi əmtəə birjalrı və ticarət təşkilatları fərqləndirilir. Birjanın alver meydanında alqı-satqı ilə yanaşı, həm də sığorta edilməsi, veksellərin alınib-satılması və s. bu kimi məsələlər həll edilir. Dünya ticarət birjasının çiçəklənməsi dövrü London birjası başda olmaqla, XIX əsrə düşür. Bu gün ən etibarlı və nüfuzlu birja Nyu-Yorkun Yoll-Strit küçəsində yerləşən məşhur ticarət birjasıdır.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin növlərindən biri də *maliyyə sahibkarlığıdır* (maliyyə-kredit). Bu fəaliyyət sferasına tədavül və mübadilə daxildir. Maliyyə sahibkarlığı istehsal və kommersiya sahələrində formalaşır. Sahibkarlıq fəaliyyətinin göstərilən növlərindən fərqli olaraq, maliyyə sa-

hibkarlığı yüksək rentabellik normalarına malik olmur, onun səviyyəsi 5-10% həddində dəyişir.

Ölkədə pul dövriyyəsi ilə sıx əlaqədə olan maliyyə sahibkarlığı əsas yer tutur.

Maliyyə sahibkarlığının fəaliyyətinin əsas sahələrini kommersiya bankları və fond birjaları təşkil edir. Adı çəkilən bu iqtisadi strukturlar həm də bazar münasibətlərinin ən mühüm atributlarındanıdır.

Kommersiya bankları səhmdar tipli maliyyə-kredit idarəsi olub, kommersiya təşkilatlarının haqqı ödənilməklə kreditləşdirir, pul əmanətlərinin (depozit) qəbulunu həyata keçirir və müştərilərin tapşırığı ilə digər əməliyyatlar aparır. Kommersiya banklarının gəlirlərinin əsas mənbəyi depozitlərin faiz dərəcələri, cəlb edilmiş vəsaitlər ilə ssuda vasitələri arasındakı fərqdən ibarətdir.

Kommersiya banklarının əməliyyatları əsas etibararı ilə 3 qrupa ayrılır: passiv (vəsaitlərin cəlb edilməsi); aktiv (vasitələrin yerləşdirilməsi); komissiyon vasitəçilik (müş-tərilərin tapşırığı ilə müxtəlif əməliyyatlar).

Kommersiya banklarının fəaliyyətlərinin əsas xüsusiyyətləri müəssisələrin vəsaitlərinin cəlb edilməsindən ibarətdir. Bu banklar kommersiya xarakteri daşıyaraq kreditlərə pulları müəyyən müddətə və müəyyən faiz dərəcələri ilə verirlər. Kommersiya banklarının verdikləri kreditlər bu və ya digər səbəbdən vaxtında qaytarılmalıdır.

Bazar münasibətlərinin bir strukturu və maliyyə sahibkarlığının ən mühüm elementlərindən biri *fond birjalarıdır*. Fond birja təşkilatı cəhətdən qeydiyyatdan keçmiş, müntəzəm olaraq fəaliyyət göstərən qiymətli kağızlar bazarı nəzərdə tutulur. Bunlar ilk növbədə kapitalın mobilliyinin yüksəldilməsinə və aktivlərin real dəyərinin müəy-

yənləşdirilməsinə xidmət edir. Fond birjalarının formalaşma prinsipi tələb və təklifin operativ tənzimlənməsinə əsaslanır.

Sahibkarlığın perspektiv formalarından olan *konsultativ* (məsləhət) sahibkarlıq son illər daha geniş inkişaf etmişdir. O, çoxsaylı istiqamətlərə malikdir. Respublikamızı və digər keçmiş İttifaq Respublikalarını inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisə etsək, konsultativ sahibkarlığın yaxın gələcəkdə inkişaf edəcəyi gözlənilir.

Xüsusi sektoruna məxsus olan ziyalı əhali son illərdə öz əksini tapmışdır. “Konsultant” sözünün latın dilində hərfi mənası məsləhətçi deməkdir. İqtisadi və siyasi leksikonda mahiyyət etibarı ilə bu kateqoriya mütəxəssislərin müəyyən sahədə öz ixtisasına uyğun məsələlər üzrə məsləhətlər verməsidir. Xarici ölkələrin praktikasında haqqı ödənilməklə verilən məsləhətlər idarəetmənin müəyyən sahəsi olub konsaltinq adını daşıyır. İqtisadiyyat və idarəetmə üzrə konsaltinqin Avropa Federativ Assosiasiyasının tədqiqatında göstərilir ki, menecment konsaltinq idarəetməsinin müəyyən məsələləri üzrə məsləhətlər verən və konkret köməkliklər göstərən mütəxəssisi hesab edilir.

Sənayecə inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı ölkələrində konsultativ xidmətlər formasında intellektual kapitalın cəlb edilməsi yeni avadanlıq və intensiv texnologiyanın cəlb edilməsindən daha səmərəli hesab edilir. Lakin müasir şəraitdə ölkədə konsultanta bu cür müsbət münasibət müşahidə edilmir. Bu sahədə paradoksal mənzərə müşahidə edilir. Belə ki, müəssisələrin əksəriyyəti təşkilati idarəetmə xarakterli səbəbdən ağır iqtisadi vəziyyətdə olduğundan bazar münasibətləri şəraitinə uyğunlaşa bilmir və ona görə də bu sahədə mövcud intellektual potensialdan istifa-

də edə bilmirlər. Rəhbərlik də öz növbəsində konsultantın köməyinə müraciət edir, onların maliyyə-təsərrüfat təhlilinin sağlamlaşdırma proqramının, investisiyaların hazırlanması, aktiv marketinq və maliyyə siyasətinin iqtisadi səmərəsini hiss edirlər.

Konsultativ xidmətlər birdəfəlik şifahi məsləhətlər formasında həyata keçirilir. Lakin onlar konsultativ layihələr formasında da verilə bilər.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin növləri bir-birini tamamlayır. Sahibkarlıq fəaliyyətinin növləri içərisində istehsal sahibkarlığı ən prioritet sahələrindən olub, daha çox mürəkkəbliyi ilə xarakterizə olunur.

Sxemdən görüldüyü kimi, istehsal sahibkarlığına innovasiya, elmi-texniki fəaliyyət, əmtəə və xidmətlər istehsalı, istehlak məhsullarının istehsalı və həmçinin informasiya fəaliyyəti aiddir. İstehsal fəaliyyəti ilə məşğul olan hər hansı sahələr hər şeydən əvvəl konkret olaraq, hansı məhsul istehsal edəcəyini, hansı xidmətlər göstərəcəyini əvvəlcədən planlaşdırır. Sahibkar sonra marketinq fəaliyyəti ilə məşğul olur. Əmtəə və xidmətlərə olan tələbatı və ehtiyatları öyrənmək məqsədilə sahibkar potensial istehsalçılarla, əmtəənin alıcıları, topdansaş və pərakəndə ticarət təşkilatları ilə əlaqə yaradırlar. Danışıqların yekunu sahibkar və əmtəənin gələcək alıcıları arasında bağlanacaq müqavilələrə xidmət edir. Bu cür kontraktlar sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı yaranacaq risklərin minimuma endirilməsinə imkan verir. Bazar münasibətlərinin inkişaf etdiyi Qərbi ölkələrinə şifahi danışıqlar kontraktların bağlanması üçün zəruri olub, onun reallaşması üçün etibarlı təminat formalaşdırır. Bazar münasibətlərinin o qədər də inkişaf etmədiyi Şərqi Avropa və keçmiş İttifaq Respublikalarında isə şifahi danı-

şıqlar o qədər də etibarlı deyildir. Sahibkarlıq riski həmin ölkələrdə əhəmiyyətli dərəcədə böyükdür.

Sahibkarlığın istehsal fəaliyyətinin nəticələri alıcılara və istehlakçılara məhsul satışı və xidmətlər göstərilməsi, həmin proseslərdən əldə edilən pul gəlirləri hesab edilir. Satışdan və xidmətlər göstərilməsindən əldə edilən pul gəlirləri ilə istehsal xərcləri arasındakı fərq müəssisənin mənfəətini formalaşdırır. Sahibkarlıq fəaliyyətində ümumi və xalis gəlir fərqləndirilir. Ümumi gəlir verginin ödənilməsi də daxil olmaqla, məhsul istehsalına və satışına çəkilən maddi xərclər çıxıldıqdan sonra sahibkarlarda qalan gəlirin məbləğini əks etdirir. Xalis gəlir isə ümumi gəlirdən verilir. Müxtəlif ödəmələr, cərimələr və gömrük rüsumları çıxıldıqdan sonra qalan məbləği əks etdirməklə sahibkarlıq fəaliyyətinin son nəticəsi hesab edilir.

Rentabellik göstəricisi sahibkarlıq fəaliyyətinin maliyyə nəticəsinin yekun göstəricisi hesab edilir. Rentabellik səviyyəsi mənfəətin tam maya dəyərinə olan nisbətinin faizlə ifadəsidir.

Vençur biznesi – innovasiya sahibkarlığını xarakterizə edir. Son illər vençur biznesi geniş inkişaf etmişdir. Vençur biznesi iqtisadiyyatda ən çox risk tələb edən biznes fəaliyyətinin növüdür. Onun ən geniş yayılmış formalarından biri mütərəqqi texnologiyanın tətbiqidir. Vençur biznesi daha çox elmi-tədqiqat işlərinin nəticələrinin kommersiyalaşdırılması ilə xarakterizə olunur. Səmərəliliyin alınmasına təminat verildiyindən burada riskin səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlir. Bu formanın mahiyyəti, adətən, elmi-texniki kommersiya firmalarının yaradılması ilə bağlıdır.

Kiçik müəssisələr innovasiya sahibkarlığının inkişafında mühüm rol oynayır. Vençur biznesi ilk növbədə yüksək çevikliyi və dinamizmi ilə fərqlənir. Vençur sahibkarlığı riskin bölüşdürülməsi prinsiplərinə əsaslandığından elmi ideyanın müəllifləri kifayət qədər xüsusi vəsaitə malik olmadan belə onu reallaşdırırlar.

Son illərdə vençur sahibkarlığı inkişaf edir. Bizim iqtisadiyyatda vençur, vençur kapitalı, vençur işgüzarlığı kimi anlayışlar yeni məfhumlardır. Onların məzmunu ilə çox az adam tanışdır. Lakin ABŞ, Kanada, İngiltərə, Fransa və digər demokratiya və bazar münasibətləri inkişaf etmiş ölkələrdə bu anlayışlar iqtisadiyyatın inkişafının yeni formaları, o cümlədən yeni təsərrüfatçılıq formaları, bazar, sahibkarlıq, şəxsi təşəbbüs və işgüzarlıq, konversiya səylərinin dövlət tərəfindən həvəsləndirilməsi və s. ilə əlaqədardır. Bu həmin ölkələrə imkan verir ki, onlar müvəffəqiyyətlə inkişaf etsinlər və bu əsrdə iqtisadi lider mövqeyini əldə saxlamağa nail olsunlar. Bütün bunlar isə vençur sahibkarlığının öyrənilməsinə və inkişafını obyektiv zərurətə çevirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, vençur işgüzarlığı cəmiyyətin tərəqqisi üçün birinci dərəcəli sosial-iqtisadi vasitədir. Vençur işgüzarlığının inkişafı üçün ilk növbədə zəruri şərait yaradılmalıdır. Onun köməyi ilə bir sıra yığılıb qalmış problemlərin həllinə nail olmaq mümkündür.

Sahibkarlıq müəssisəsinin təşkilati-hüquqi formalarından biri də *istehsal kooperatividir*. İstehsal kooperativi və artellər dedikdə, birgə istehsal və ya digər təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirmək üçün şəxsi əməyə və digər iştirak növünə əsaslanan vətəndaşların könüllü birliyi nəzərdə tutulur.

İstehsal kooperativləri kooperativ üzvlərinin əmlakından pay haqları toplanması yolu ilə yaradılır. Bu kooperativin fəaliyyət sferaları istehsalla yanaşı, emal, sənaye, kənd təsərrüfatı və digər məhsulların satışı, məişət xidmət və digər xidmət göstərənlərdən də ibarət ola bilər. İstehsal kooperativinin təsis sənədlərinə onun üzvlərinin ümumi yığıncağında təsdiq olunan nizamnaməsi daxildir. İstehsal kooperativinin ən mühüm xüsusiyyəti onların səhmlər buraxmaq hüququndan məhrum olması və ümumi yığıncaqda qərarların qəbul edilməsində kooperativlərin hər bir üzvünün bir səsə malik olmasıdır.

Sahibkarlıq (kommersiya) müəssisəsinin təşkilati-hüquqi formaları içərisində dövlət və bələdiyyə quruluşlu *unitar müəssisələr* mühüm yer tutur. Unitar müəssisələr dedikdə, mülkiyyətçiyə təhkim olunmuş əmlaka görə xüsusi mülkiyyət hüquqi olmayan kommersiya təşkilatı nəzərdə tutulur. Unitar müəssisəsinin əmlakı bölünməzdir. Əmlak müəssisəsinin işçiləri, eləcə də digər şəxslər arasında bölüşdürülə bilməz.

Unitar formalı müəssisələr yalnız dövlət və bələdiyyə müəssisələri ola bilərlər. Unitar müəssisələrin əmlakı dövlət və ya bələdiyyə mülkiyyətində olub, operativ idarəetmə əsasında fəaliyyət göstərirlər.

3.4. Sahibkarlıq fəaliyyətinin formaları

Müasir bazar iqtisadiyyatının formalaşması, elmi-texniki tərəqqinin və iqtisadi münasibətlərin beynəlxalq hüquqi aspektlər fonunda inkişafı sahibkarlıq, təsərrüfatçılıq fəaliyyətində yeni təşkilati-hüquqi formalarının meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu baxımdan *sahibkarlıq fəaliyyətinin* aşağıdakı müasir *formalarını* fərqləndirmək

zəruridir: təsərrüfat yoldaşlığı cəmiyyəti, istehsal kooperativləri, dövlət və bələdiyyə formaları, unitar müəssisələr.

İqtisadi ədəbiyyatda *təsərrüfat yoldaşlığının* tam yoldaşlıq və kommandid yoldaşlıq formaları fərqləndirilir. Tam yoldaşlıq əsasında fəaliyyət göstərən müəssisədə müəyyən təsərrüfat fəaliyyətini birgə həyata keçirmək üçün iştirakçılar öz aralarında müqavilə bağlayırlar. Tam yoldaşlıq zamanı əmlakın formalaşma mənbələri əsas etibarını ilə iştirakçıların əmanətlərindən ibarət olur.

Tam yoldaşlığa əsaslanan müəssisənin yaradılması zamanı nizamnamə tələb olunmur. O, təsis müqaviləsi əsasında yaradılır və fəaliyyət göstərir. Təsis müqaviləsini təsərrüfat yoldaşlığının bütün iştirakçıları imzalayırlar. Təsis müqaviləsində yoldaşlıq müəssisəsinin adı, onun yerləşdiyi ərazi, fəaliyyətin idarə olunması qaydası, yoldaşlıq müəssisəsində yığma yönəldilən kapitalın həcmi və tərkibi, hər bir iştirakçının pul əmanətinin həcmi göstərilir. Burada həmçinin tam yoldaşlıq müəssisəsinə təqdim olunan əmanətlər üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilmədiyi hallarda iştirakçıların məsuliyyəti ilə bağlı məsələlərə də toxunulur.

Tam yoldaşlıq müəssisələrində mənfəət və zərər onun iştirakçıları arasında yığma yönəldilən kapitalda xüsusi çəkiyə görə proporsional qaydada bölüşdürülür. Hər bir iştirakçıya görə verginin məbləğini müəyyən etmək üçün onun malik olduğu gəlirin üzərinə ümumi mənfəətdən xüsusi çəkiddə əlavə edilir və bu məbləğdən vergi hesablanır. Tam yoldaşlığa əsaslanan sahibkarlıq müəssisənin iştirakçıları öz əmlakları üzərində tam məsuliyyət daşıyırlar.

İqtisadi ədəbiyyatda və sahibkarlıq praktikasında *kommandid yoldaşlığını* çox hallarda qarışıq yoldaşlıq forması da adlandırırlar. Qarışıq yoldaşlıq formasının mahiyyəti sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən və öz əmlakına görə məsuliyyət daşıyan iştirakçılarla yanaşı bir və ya bir neçə iştirakçı da olur ki, bunları da komandidçilər adlandırırlar. Komandidçilər yoldaşlıq müəssisəsində sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsində iştirak etmirlər.

İstər tam yoldaşlıq və istərsə də qarışıq yoldaşlıq formalarına əsaslanan sahibkarlıq qurumları heç bir nizamnaməyə malik olmur. Onlar bütün iştirakçıların imzaladıqları təsis müqaviləsi əsasında yaradılır və fəaliyyət göstərir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin müasir təşkilat formasından biri də *təsərrüfat cəmiyyətləridir*. Təsərrüfat cəmiyyətlərinin aşağıdakı növləri fərqləndirilir: məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər, əlavə məsuliyyətli cəmiyyətlər, səhmdar cəmiyyətləri, asılı cəmiyyətlər.

Keçmiş İttifaq respublikalarında bazar münasibətlərinə keçidin ilkin dövrlərində məhdud məsuliyyətli yoldaşlıq müəssisəsinin yaradılması geniş yayılmışdır. Bu cür cəmiyyətlər bir və ya bir neçə şəxs tərəfindən təsis edilir. Bu cəmiyyətin nizamnamə kapitalı hər bir təsisçinin kapitalının xüsusi çəkisi əsasında formalaşır. Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin iştirakçıları onun öhdəliklərinə cavabdehlik daşmır və qoyduqları əmanətin dəyəri çərçivəsində cəmiyyətin fəaliyyəti ilə bağlı zərərliklik öz üzərinə götürülür.

Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətdən fərqli olaraq *əlavə məsuliyyətli cəmiyyətin* iştirakçıları cəmiyyətin təsis səbədləri əsasında müəyyən edilmiş əmanətin dəyəri çərçivəsində istər öz əmanətləri üzrə öhdəliklərə və istərsə də cəmiyyətin bütün fəaliyyətinə birgə məsuliyyət daşıyır. İş-

tirakçılardan birinin müflisləşdiyi şəraitdə onun öhdəlikləri qalan iştirakçılar arasında əmanətlərə uyğun proporsional qaydada bölüşdürülür.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin müasir təşkilat formasından biri də *təsərrüfat cəmiyyətləridir*. Təsərrüfat cəmiyyətlərinin aşağıdakı növləri fərqləndirilir: məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər, əlavə məsuliyyətli cəmiyyətlər, səhmdar cəmiyyətləri, asılı cəmiyyətlər.

Müasir şəraitdə sahibkarlığın ən geniş yayılmış formalarından biri *səhmdar cəmiyyətidir*. Səhmdar cəmiyyətlərinin əksəriyyəti dövlət və bələdiyyə mülkiyyətinə əsaslanan müəssisələrin özəlləşdirilməsi yolu ilə yaradılır. Səhmdar cəmiyyəti təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirmək məqsədilə nizamnamə fondunu səhm buraxmaq yolu ilə formalaşdıran fiziki və ya hüquqi şəxslərin könüllü saziş əsasında yaradılan müəssisədir.

Səhmdar cəmiyyəti qapalı, yaxud açıq tipli səhmdar cəmiyyəti formasında yaradılır. Səhmləri yalnız təsisçilər arasında bölüşdürülən və təsisçilərin əksəriyyətinin razılığı ilə özgəninkiləşdirilən cəmiyyət qapalı tipli səhmdar cəmiyyəti hesab edilir. Səhmləri müstəqil surətdə özgəninkiləşdirilə bilən cəmiyyət açıq tipli səhmdar cəmiyyəti hesab edilir.

Dövlət əmlakına sərəncam vermək hüququna malik olan idarəetmə orqanlarının təsis etdikləri səhmdar cəmiyyəti istisna olmaqla, səhmdar cəmiyyəti azı üç fiziki və ya hüquqi şəxs tərəfindən təsis edilir. Dövlət əmlakına sərəncam etmək səlahiyyətinə malik olan idarəetmə orqanlarının təsis etdikləri səhmdar cəmiyyətinin təsisçilərinin sayı məhdudlaşdırılmır. Onlar təkliddə (təkbəşinə) səhmdar cəmiyyətinin təsisçiləri ola bilərlər.

Cəmiyyətin təsisçilərinin ümumi yığıncağında qəbul edilən nizamnamədə aşağıdakılar göstərməlidir cəmiyyətin adı, tipi, hüquqi ünvanı, fəaliyyət növü, təsisçi və ya təsisçilər tərəfindən alınan səhmlərin kateqoriyası, növü, nominal dəyəri, təsisçi və ya təsisçilər tərəfindən alınan səhmlərin miqdarı səhmdarlar öz öhdəliklərini yerinə yetirmədikdə görülməli tədbirlər; idarəetmə, nəzarət və maliyyə-təftiş orqanlarının tərkibi və səlahiyyətləri, fondların siyahısı və onların formalaşdırılması qaydası.

Səhmdar cəmiyyətinin formalaşdırılmasında dövlət müəssisəsi iştirak etdikdə Maliyyə Nazirliyinin rəyi olmalıdır.

Səhmdar cəmiyyəti dövlət müəssisəsinin çevrilməsi əsasında da yaradıla bilər. Bu halda dövlət müəssisəsinin səhmdar cəmiyyətinə çevrilməsi əsaslarını parlament müəyyənləşdirir.

Cəmiyyətin nizamnamə fondunun ümumi həcmi açıq tipli cəmiyyətlər üçün 10 milyon manat, qapalı tipli cəmiyyətlər üçün isə 5 milyon manat məbləğində müəyyən edilir. Elan olunmuş nizamnamə fondunun məbləği bir il ərzində formalaşmalıdır və cəmiyyət səhmlərini dövlət qeydiyyatından keçirməlidir.

Cəmiyyət nizamnamə fondunu dövlət üçün o vaxt artırma bilər ki, buraxılmış bütün səhmlər nominal dəyərdən az olmamaq şərti ilə ödənilmiş olsun. Nizamnamə fondu yeni səhmlərin buraxılması, istiqraz və rəqəllərinin səhmlərə dəyişdirilməsi və səhmlərin nominal dəyərinin artırılması yolu ilə artırılır.

Açıq tipli səhmdar cəmiyyəti Maliyyə Nazirliyinin müəyyənləşdirdiyi formada hər il öz fəaliyyəti barəsində kütləvi informasiya vasitələrində məlumat dərc etdirməlidir. Dərc olunmuş məlumatın düzgünlüyünə səhmdar cəmiyyəti və onun məsul işçiləri məsuliyyət daşıyırlar.

Səhm bölünməzdir. Bir səhm bir neçə şəxsə məxsus olduqda səhmdarların hamısı cəmiyyət qarşısında bir şəxs kimi çıxış edirlər.

Səhmlər yalnız onların dəyəri tam ödənildikdə verilir. Fiziki şəxslər ancaq adlı səhmlərin sahibi ola bilirlər.

Cəmiyyət həmçinin imtiyazlı səhm buraxa bilər. Onların ümumi məbləği cəmiyyətin nizamnamə fondunun 10 faizindən çox ola bilməz. Cəmiyyətin nizamnaməsində başqa hallar nəzərdə tutulmadıqda imtiyazlı səhm sahibləri səsvermə hüququna malik olmurlar. Cəmiyyətdə nizamnamədə nəzərdə tutulmuş həcmdə ehtiyat fondu yaradılır. Ehtiyat fondunun minimum həcmi nizamnamə fondunun 15 faizindən az, maksimum həddi isə 25 faizindən çox olmamalıdır. Ehtiyat fondu cəmiyyətin balans mənfəətindən ayırmalar hesabına yaradılır. Ayırmaların həcmi nizamnamədə mənfəətin 5-10 faizi həcmində nəzərdə tutulmalıdır. Cəmiyyət səhmdarların ona verdiyi əmlakın təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində istehsal olunmuş məhsulun, qazanılmış gəlirin, həmçinin qanunvericilikdə yol verilən əsaslarla əldə edilmiş əmlakın sahibidir.

Səhmdarlar cəmiyyətin nizamnamə fonduna öz paylarını bina, avadanlıq, qiymətli əşyalar, qiymətli kağızlar, torpaqdan, sudan və başqa təbii ehtiyatlardan istifadə hüquqları, pul vəsaiti, o cümlədən xarici valyuta şəklində verə bilirlər.

Cəmiyyətin adi idarəetmə orqanı səhmdarların ümumi yığıncağıdır.

Ümumi yığıncaq səsvermə hüququna malik olan səhmdarların azı 60 faizi iştirak etdikdə səlahiyyətli sayılır.

3.5. Sahibkarlığın və milli iqtisadiyyatın inkişafında özəlləşdirmənin rolu

Sahibkarlıq fəaliyyətinin və milli iqtisadiyyatın inkişafında özəlləşdirmə mühüm rol oynayır. *Özəlləşdirmə*– bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar həyata keçirilən iqtisadi islahatların əsas tərkib hissəsi və iqtisadi sistemin transformasiyasının mühüm vasitəsidir. Bazar iqtisadiyyatının tələblərindən irəli gələn qanunauyğun, obyektiv tarixi zərurət sayılan özəlləşdirmə dövlət mülkiyyəti üzərində mülkiyyətçinin dəyişməsi, müəssisələrin və onların əmlaklarının vətəndaşlara, fiziki şəxslərə satılması deməkdir.

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən özəlləşdirmənin əsas məqsədi xüsusi mülkiyyət və azad rəqabət prinsipləri əsasında öz özünü tənzimləyən bazar iqtisadiyyatı mühiti yaratmaq, bazar iqtisadiyyatının tələblərinə müvafiq struktur dəyişikliklərini həyata keçirmək, iqtisadiyyata investisiya cəlb etmək, milli iqtisadiyyatı dirçəltmək və sağlamlaşdırmaq, əhəlinin həyat səviyyəsini yüksəltməkdən ibarətdir. Deməli, özəlləşdirmə prosesinin həyata keçirilməsi müəssisə və təşkilatların dövlət tərəfindən bilavasitə idarəetmə funksiyasının aradan qaldırılmasına imkan verir.

Dövlət mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatların özəlləşdirilməsi xüsusi sahibkarlığın inkişafında əsas rol oynayır. Çünki özəlləşdirmə rəqabət aparmağa, səmərəli təsərrüfatçılığa, təşəbbüskarlığa və işgüzarlığa səbəb ola bilən əlverişli şəraitin, mühitin formalaşmasının zəruri şərtidir.

Azərbaycan Respublikasında özəlləşdirməni səmərəli həyata keçirmək məqsədilə 1993-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən “Azərbaycan Respublikasında dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi haqqında” qanun qəbul edilmişdir. Lakin bu qanunun icra me-

xanizmi olmadığından özəlləşdirmə prosesinin həyata keçirilməsi xeyli gecikdirilmişdir. Bu qanun Azərbaycan Respublikasında 1995-1998-ci illərdə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsini nəzərdə tuturdu və özəlləşdirmənin birinci mərhələsi hesab edilirdi.

Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən 1995-ci ilin 29 sentyabrında imzalanmış “Azərbaycan Respublikasında 1995-1998-ci illərdə” dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin Dövlət Proqramı”-da dövlət müəssisə və təşkilatlarının özəlləşdirilməsinin iki forması nəzərdə tutulmuşdur: a) kiçik müəssisə və təşkilatların özəlləşdirilməsi; b) orta və iri müəssisə və təşkilatların özəlləşdirilməsi.

1995-1998-ci illərdə kiçik müəssisə və təşkilatların özəlləşdirilməsi hərraclar və müsabiqələr əsasında satış yolu ilə həyata keçirilmişdir. Lakin Respublikada başa çatmış kiçik özəlləşdirmə zamanı dövlət müəssisə və təşkilatlarının heç birini konkret sahibkar ala bilməmiş və onların hamısı bir növ əmək kollektivlərinin adına yenidən rəsmiləşdirilmişdir. Belə bir vəziyyətin yaranmasının əsas səbəblərindən biri Dövlət proqramının əmək kollektivlərinə məcburi güzəştlərin verilməsi ilə izah edilir. Çünki əmək kollektivlərinin vəkil etdiyi şəxslər hər vasitə ilə kənar investorların hərracda iştirakına maneçilik törətmişlər. Faktiki materialların təhlili göstərir ki, kiçik özəlləşdirmə dövlət üçün lazımi səmərə verməmişdir, yəni 1996-cı ildə 44,8 milyard manat dəyərində qiymətləndirilmiş və satılmış kiçik müəssisə və təşkilatların əmlakından dövlət büdcəsinə cəmisi 14,5 milyard manat vəsait daxil olmuşdur. 08.01.1999-cu il tarixə Dövlət Əmlak Komitəsi tərəfindən özəlləşdirilmiş kiçik müəssisə və obyektlər haqqında məlumatlar göstərilmişdir ki, Respublika üzrə 19840 kiçik dövlət müəssisə və obyektləri özəlləşdirmişdir ki, onlardan da 13198-i (66,3%) 1998-ci ilə qədər, 6642 – si (ya da

33,5%) isə 1998-ci ildə olmuşdur. Özəlləşdirilən müəssisə və obyektlər içərisində məişət xidməti və avadanlıqlar, 9046 (ya da 45,6%), ticarət və ictimai iaşə obyektləri 2011 (ya da 10,1%), nəqliyyat vasitələri 5303 (və ya 26,7%), icarəyə verilmiş qeyri-yaşayış obyektləri 1100 (və ya 5,5%), təşkil etmişdir. Kiçik özəlləşdirmədən dövlət büdcəsinə 124,1 milyard manat vəsait daxil olmuşdur.

Məlumat üçün qeyd edək ki, 2000-ci ilin avqust ayında Azərbaycanın iqtisadi həyatında son dərəcədə böyük əhəmiyyət kəsb edən iki sənəd – “Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu və “Azərbaycan Respublikasında dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin ikinci Dövlət Proqramı” Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H. Əliyev cənabları tərəfindən imzalanmışdır. Bu sənədlərdə ölkəmizdə aparılacaq özəlləşdirmənin ikinci mərhələsinin yeni istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Özəlləşdirməyə dair yeni qanunvericilik aktlarının təməl prinsipləri özəlləşdirmə prosesinin iqtisadi səmərə və sosial yönümlülük əsasında aparılmasını göstərilmişdir.

1995-1998-ci illərdə aparılmış özəlləşdirmə təcrübəsinin təhlili belə bir qənaətə gəlməyə əsas vermişdir ki, özəlləşdirmənin birinci mərhələsinin həyata keçirilməsi nəticəsində çoxlu saylı kiçik müəssisə və obyektlərin mülkiyyət formasının dəyişməsinə baxmayaraq, yeni yaradılan müəssisə və obyektlər əksər hallar sahibkarlıq, biznes fəaliyyətini səmərəli qura bilməmişlər. Bu da özəlləşdirmənin ən başlıca məqsədinin – müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinin dirçəldilməsinə nail olmaqla ciddi problemlər yaratmışdır.

Yeni qəbul olunmuş qanun və Dövlət Proqramı birinci mərhələdə həyata keçirilmiş özəlləşdirmə təcrübəsinin yaradıcı şəkildə öyrənilməsi əsasında ortaya çıxmışdır. Təsə-

düfi deyildir ki, yeni qanun və Dövlət Proqramında özəlləşdirmənin yeni üsulları müəyyən edilərkən bilavasitə investorun bu prosesə cəlb edilməsi imkanlarının reallaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Özəlləşdirmə prosesində yaradılan səhmdar cəmiyyətlərinin səhmlərin satışı mexanizminin təkmilləşdirilməsi də məhz bu məqsədə xidmət edir.

Bundan başqa, yeni qanun və Dövlət Proqramında orta və iri müəssisələrin özəlləşdirilməsində əhalinin və əmək kollektivlərinin mənafelərinin təmin olunması məqsədilə onlara edilən güzəştlər daha ünvanlı və birbaşa xarakter daşıyır. İstər kiçik müəssisələrin, istərsə də orta və iri müəssisələrin özəlləşdirilməsi zamanı əmlakın güzəştli satışı və özəlləşdirmə çəklərinin geniş miqyasda istifadəsi nəzərdə tutulurdu. Bununla yanaşı, özəlləşdirmədən daxil olan vasitələrin bir hissəsinin mövcud dövlət müəssisələrinin və özəlləşdirilmiş müəssisələrin fəaliyyətinin sağlamlaşdırılması istiqamətində ayrılması hazırkı mərhələdə aparılan siyasətin düşünülmüş və məqsədli xarakter daşdığına dəlalət edir.

Məlumat üçün qeyd edək ki, hazırda Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq sərəncamı ilə yaradılmış “Azəralüminium” səhmdar cəmiyyətinin təsis sənədlərinin hazırlanması işi başa çatdırılmışdır. Bu səhmdar cəmiyyəti üç böyük müəssisənin – Gəncə “Gil–Torpaq” İstehsalat Birliyinin, “Sumqayıtəlvanmetal” İstehsalat Birliyinin və “Zəylik – Alunit” mədən idarəsinin bazasında yaradılmışdır və artıq fəaliyyət göstərir. “Azəralüminium” səhmdar cəmiyyəti çox böyük istehsal potensialına malikdir və heç bir şübhə yoxdur ki, o, tezliklə Azərbaycan iqtisadiyyatında ən mühüm obyektlərdən birinə çevriləcək.

Deyilənlərdən əlavə, milli iqtisadiyyatımızın inkişafında çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən elektroenergetika sahəsində fəaliyyət göstərən “Bakı-elektrik-şəbəkə”, “Gəncə-

elektrik-şəbəkə” və “Sumqayıt-elektrik-şəbəkə” səhmdar cəmiyyətləri yaradılmışdır. Ümumiyyətlə, 2001-ci ilin əvvəlinədək dövlət müəssisələrinin bazasında 50-dən çox səhmdar cəmiyyətləri yaradılmış və hərraca çıxarılmışdır.

“Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununu və “Azərbaycan Respublikasında dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin ikinci Dövlət Proqramı”-nın qəbulu obyektiv zərurətdən irəli gəlmişdir. Birincisi, ona görə ki, köhnə qanun 1993-cü ildə qəbul edilmişdir, həmin dövrdəki Dövlət Proqramı isə konkret müddətlər (1995-1998-ci illər) üçün nəzərdə tutulmuşdur; ikincisi, həmin proqram müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası qəbul edilənədək qüvvəyə minmişdir ki, bu da sözsüz ki, Konstitusiyada əksini tapmış mülkiyyət hüquqlarından irəli gələn bir sıra tələblərə cavab vermirdi. 2000-ci ildə qəbul edilmiş yeni qanun və Dövlət Proqramı deyilən qüsurları aradan qaldırmaqla daha sosial yönümlüdür. Onun sosial yönümlülüüyü ondan irəli gəlir ki, özəlləşdirmə prosesində əmək kollektivlərinin və ayrı-ayrı fiziki şəxslərin hüquqlarının qorunması rəhbər tutulur. Başqa sözlə, istər yeni qanunda, istərsə də Dövlət Proqramında özəlləşdirmənin həyata keçirilməsinin hər hansı üsulundan asılı olmayaraq, müəssisələrin əmək kollektivinin üzvlərinə və onlara bərabər tutulan şəxslərə 15 faiz güzəştli satışı nəzərdə tutub.

Əmək kollektivinin üzvlərinə bərabər tutulan şəxslər dedikdə, bilavasitə müəssisədə çalışanlar, əvvəlki iş yerlərinə qayıtmaq hüququna malik olanlar 1995-ci ilin bir yanvar tarixindən sonra müəssisədə aparılan struktur dəyişiklikləri və ştat cədvəlinin ixtisarları nəticəsində işdən azad olmuş və işsiz statusu almış şəxslər və son yeddi il ərzində həmin müəssisədə işləyib, oradan təqaüdə çıxan şəxslər nəzərdə tutuldu.

Yeni qanunda və Dövlət Proqramında ilk dəfə olaraq özəlləşdiriləcək müəssisə və obyektlərin tam təsnifatı verilib və özəlləşdirilməsi qadağan olunan müəssisə və obyektlərin siyahısı göstərilib. Qanunda özəlləşdirmənin ikinci mərhələsində yeddi üsulu göstərilir ki, hansı ki onlardan üçü birinci Dövlət Proqramını həyata keçirdikdə istifadə olunmayıb. Bunlar fərdi layihələr üzrə müəssisələrin özəlləşdirilməsi, ixtisaslaşdırılmış pul hərracları vasitəsilə dövlət əmlakının satışı və dövlət müəssisələrinin müflis elan olunması yolu ilə əmlakın satılması üsullarıdır. Digər dörd üsul əvvəllər də tətbiq edilmişdir.

Bundan başqa, yeni qanunda və Dövlət Proqramında kiçik müəssisələrin özəlləşdirilməsinin əvvəlki illərdən fərqi göstərilmişdir. Əvvəla, yeni qəbul edilmiş qanun və Dövlət Proqramı mövcud iqtisadi reallığı daha dolğun əks etdirməklə respublikamızda həyata keçirilən islahatlarla vəhdət təşkil edir; ikincisi, yeni qanun və Dövlət Proqramında kiçik müəssisələrin ölçü meyarı dəyişdirilmişdir. Məsələn, sənayedə, tikintidə, nəqliyyatda və rabitədə işçilərin sayı 50 nəfərədək olduqda, ticarət və xidmət sahələrində isə 25 nəfərədək olduqda həmin müəssisələr kiçik müəssisələr hesab edirlər; üçüncüsü, yeni qanun və Dövlət Proqramında kiçik müəssisələrin özəlləşdirilməsi qaydalarında bir sıra yeniliklər vardır. Belə ki, hazırda Nizamnamə kapitalının 15 faizinin əmək kollektivinə güzəştli satışı nəzərdə tutulmuşdur, daha doğrusu özəlləşdirmə paylarına (çeklərinə) dəyişdirilib. Nizamnamə kapitalının qalan 85 faizi isə, əmək kollektivi hərracın qalibi olarsa, aşağıdakı qaydada satılır: a) 30 faizi hərrac keçirildikdən sonra 5 bank günü ərzində ödənilir; b) 30 faizi əmək kollektivinə bağışlanılır; c) yerdə qalan 40 faizi isə iki il

müddətində bağlanan alqı-satqı müqavilələrinin şərtləri çərçivəsində ödənilir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, yeni qanun və Dövlət Proqramında əvvəlki Dövlət Proqramına nisbətən əsas fərq çeqlərin güzəştli satışdadır. Belə ki, əvvəlki Dövlət Proqramında əmək kollektivi üçün nəzərdə tutulmuş Nizamnamə kapitalının 15 faizinin çeqlərə dəyişdirilməsinin mexanizmi başqa idi, yəni həmin çeqlərin sayı özəlləşdirmə payının bazar qiyməti əsasında müəyyənləşdirilirdi. Bu da, əvvəla, güzəştli satışın keçirildiyi dövrdə çeqlərin qiymətlərinin artıb-azalması ilə bağlı müəyyən çətinliklər yaradırdı; ikincisi, çeqlərin bazar qiymətləri əsasında müəyyənləşdirilməsi bir növ respublikamızda qiymətli kağızlar bazarı tam formalaşmadığı üçün süni istifadə hallarına müəyyən qədər imkan yaradırdı. Bu baxımdan, yeni qanun və Dövlət Proqramında daha təkmil mexanizm öz əksini tapıb, yəni əmək kollektivinin hər bir üzvü bir pay təqdim edir və həmin payı təqdim etməklə kollektivin üzvlərinin əldə edəcəyi nizamnamə kapitalının 15 faiz hissəsinin proporsional payına yiyələnmiş olur. Təbii ki, əmək kollektivinin hər hansı üzvü həmin güzəştli satışda iştirak etmirsə, onda bu hissə digər satış forması ilə özəlləşdirilir.

Yeni qanun və Dövlət Proqramı ilə əvvəlki Dövlət Proqramı arasındakı əsas fərqlərdən biri hərracların keçirilməsi mexanizmidir. Məlum olduğu kimi, respublikamızda əmlakın, müəssisələrin qiymətləndirilməsi metodikası vardır, lakin onlar dünya təcrübəsində olduğundan bir qədər fərqlənirdi, yəni köhnə sovet mühasibat sistemində əsaslanırdı və ona görə də həmin sistemin təkmilləşdirilməsinə zərurət var idi. O qayda ilə əmlak qiymətləndirildikdə, əsasən, mülkün dəyəri bəzən mövcud reallığa,

bazar konyukturuna uyğun gəlmirdi. Başqa sözlə, həddindən çox yüksək olurdu. Düzdür, bizdə daşınmaz əmlakın bazarı mövcud deyil, amma qeyri-rəsmi olaraq belə bir bazar var və orada tələb və təklifdən asılı olaraq müəyyən qiymət həddi müəyyənləşdirilir. Belə olan halda, Dövlət Əmlak Nazirliyi hər hansı bir obyektə satışa çıxaranda alıcılar ilk növbədə onun qiymətini bazar qiyməti ilə müqayisə edirlər və müəyyən nəticəyə gəlirlər. Bu da bir çox hallarda keçmiş Dövlət Proqramında kifayət qədər çevik mexanizmin olmadığı üçün bir sıra obyektlərin satılmamış qalmasına səbəb olurdu.

İlkin hesablamalara görə, kiçik özəlləşdirmədə təqribən 6000-dən çox kiçik müəssisələr özəlləşdirilməmişdir, yəni satın alınmamışdır. Bunun əsas səbəblərdən biri, qeyd etdiyimiz kimi, obyektlərin qiymətlərinin mövcud bazar konyukturundan fərqlənməsi idi. Yəni Dövlət Proqramı işlənilib hazırlanarkən göstərilən qüsurlar nəzərə alınmışdır. Belə ki, indi müəssisə qiymətləndirildikdən sonra hərraca çıxarılır, əgər ilk iki hərracda həmin müəssisə satılmırsa, növbəti hərraclarda onun qiyməti aşağı salınır.

Məsələn, hazırda hərraca çıxarılmış müəssisənin qiyməti üçüncü hərracda 10 faiz, dördüncü hərracda 25 faiz və beşinci hərracda isə 50 faiz aşağı salınır. Nəticə etibarilə bu, obyektə alıcı marağının yaradılmasına şərait yaradır. Əgər müəssisə göstərilən qaydada satmazsa, onda həmin müəssisə müflis elan olunur. Bu halda dünya təcrübəsində qəbul edilmiş başqa bir satış forması tətbiq edilir ki, bu da müəssisələrin müflis elan olunması yolu ilə satılmasıdır.

FƏSİL 4. MÜƏSSISƏNİN TƏSƏRRÜFAT FƏALİYYƏTİNİN PLANLAŞDIRILMASI

4.1. Planlaşdırmanın mahiyyəti, prinsipləri və metodları

Sənayenin elmi əsaslarla idarə olunmasının ən mühüm cəhətlərindən biri də onun planlaşdırılmasıdır; planlaşdırma idarəetmənin əsas funksiyasıdır; planlaşdırma idarəetmə vasitəsidir.

Planlaşdırma, bazar iqtisadi sisteminə əsaslanan cəmiyyətin iqtisadi qanunlarının, xüsusilə tələb və təklif arasında tarazlıq qanunun düzgün dərk olunması və istifadəsi əsasında xalq təsərrüfatına, onun ayrı-ayrı sahələrinə, müəssisələrə rəhbərliyin formasıdır.

Əgər planlaşdırmanın prinsipləri, planın tərtibində tətbiq olunan metod və istifadə olunan göstəricilər sistemi iqtisadi proseslərin mahiyyət və əlaqələrini düzgün nəzərə ala bilirsə, belə planlaşdırma elmi planlaşdırma hesab olunur.

“Plan” yunan sözü olub, məzmununa görə “rəvan”, “bərabər” sözlərinə uyğun gəlir. Plan-məqsədi, məzmunu, həcmi, metodları, ardıcılığı, icra olunma vaxtı göstərilməklə müəyyən bir dövr üçün yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulan iş və tapşırıqların məcmusunu özündə əks etdirən sənəddir (məsələn, tədris planı, istehsal planı, biznes-plan və s.).

Planlaşdırma plan dövrü üçün işlənib hazırlanan iqtisadi və sosial məsələlər kompleksi olub, onların həlli vasitəsilə cəmiyyətin ehtiyaclarının həyat səviyyəsinin yüksəldilməsini nəzərdə tutur. Planlaşdırma – məqsədə çatmaq üsuludur, resursların tədarükü və məhsul istehsalının vaxtında, ahəngdar istehsal edilməsinin zəruri şərtidir.

“Planlaşdırma” anlayışına, elmi formalaşdıran biliklər sistemi kimi və habelə ictimai həyatın bütün sahələrinin şüurlu nizamlanmasına yerləşdirilmiş fəaliyyət növü, praktiki proses kimi də baxmaq olar.

Planauiyğun inkişaf – ölkənin təsərrüfatının ən mühüm üstünlüklərindən ibarətdir. Planlaşdırma nəinki mümkündür, hətta obyektiv olaraq, zəruridir. İctimai istehsalın müxtəlif sahələrinin inkişafında daimi və planauiyğun proporsionallıq olmadan, istehsal vasitələri istehsalı ilə istehlak vasitələri istehsalı arasında, sənaye ilə kənd təsərrüfatı arasında, sənayenin sahələri və ayrı-ayrı müəssisələri arasında proporsionallıq olmadan iri təsərrüfatı müvəffəqiyyətlə idarə etmək olmaz. Bütün bu proporsiyalar ölkənin xalq təsərrüfatı planlarında nəzərdə tutulur və həmin planlar yerinə yetirilərkən onlara riayət edilməlidir.

Planlaşdırma istehsalın arası kəsilmədən artması və təkmilləşməsi, məhsuldar qüvvələrin düzgün yerləşdirilməsi və inkişaf etməsi üçün zəruri şərtidir. O, əmək və material ehtiyatlarından qənaətlə istifadə edilməsinə şərait yaradır və ölkələrinin təsərrüfat quruculuğunu əlaqələndirməyə imkan verir.

Bütünlükdə xalq təsərrüfatının inkişafının planlaşdırılması onun ayrı-ayrı sahələri və müəssisələrinin işinin planlaşdırmaq zərurətini müəyyən edir. Sənaye müəssisələri fəaliyyətinin planlaşdırılması müəssisə, habelə müəssisənin sexlərinin və onların ayrı-ayrı sahələrinin işinin planlaşdırılması (müəssisədaxili planlaşdırması) cəmiyyətin planlaşdırmasının ümumi sisteminin ayrı-ayrı halqalarıdır. Müəssisə üzrə və müəssisədaxili planlaşdırma sahə və xalq təsərrüfatı planlaşdırmasının bilavasitə ardı olmaqla, onunla bir vəhdət təşkil edir.

İctimai istehsal prosesinin həyata keçirilməsinin “tələb – resurs – planlaşdırma – vəzifə – funksiya – qərar” sistemində idarəetmənin planlaşdırma funksiyası mühüm yer tutur. Buna görə də müəssisə daxilində planlaşdırma işləri idarəetmənin bütün pillələrində – sexlərdə, istehsal sahələrində, briqadalarda və bütövlükdə müəssisə üzrə həyata keçirilir. Hər sənaye müəssisəsinin planı dövlət sifarişi xalq təsərrüfat planının tapşırıqlarına, dövlət sifarişi əsasən tərtib edildiyindən müəssisənin fəaliyyətinin planlaşdırılması direktiv xarakter daşıyır. Dövlət sifarişi hər istehsalat kollektivi üçün əsasdır və hökmən yerinə yetirilməlidir.

Sənaye müəssisələrinin planları möhkəm təməl üzərində qurulur, çünki ictimai istehsal sistemində hər müəssisənin yeri dürrüst müəyyən edilmişdir. Dövlət sifarişləri müəyyən miqdarda və müəyyən keyfiyyətli məhsul hazırlamaq üçün müəssisə qarşısında onun üzərinə konkret vəzifələr qoyur. Eyni zamanda plan bu vəzifələri yerinə yetirmək üçün müəssisənin ixtiyarında olan materialları və əmək ehtiyatlarını da müəyyən edir.

Müəssisədə planlaşdırma işi yalnız plan orqanlarına məxsus bir vəzifə deyildir; plan müəssisənin hər sahəsinin, hər sexinin işinə ediləcək rəhbərliyin əsasıdır.

Müəssisədaxili planlaşdırma müəssisə kollektivinin canlı və əməli fəaliyyətidir. İstehsala plan üzrə rəhbərlik etmək, planları tamamilə və artıqlaması ilə yerinə yetirmək uğrunda aparılan mübarizədə əldə edilmiş təcrübələrin öyrənilməsinə, ümumiləşdirilməsinə və onlardan istifadə edilməsinə əsaslanır. O planların yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək işi ilə üzvi surətdə əlaqədardır; planların yerinə yetirilməsinə nəzarət edilməsi isə istehsalın gedişini

düzgün nizama salmağa, müəssisənin normal işini pozan disproporsiyaların əmələ gəlməsinə yol verməməyə, planların vaxtından əvvəl yerinə yetirilməsi üçün ehtiyatları aşkar etməyə imkan verir.

Zavod üzrə və zavoddaxili əsas planlar əmək və maddi vəsait sərfinin mütərəqqi normalarına əsasən hazırlanır. Planların göstəriciləri texniki – iqtisadi hesablamalarla əsaslandırılır. Bu, onlara səfərbəredici xarakter verir, istehsalı daha da inkişaf etdirməyə, texnikanın tərəqqisinə, əmək və maddi vəsait sərfini azaltmağa kömək edir.

Müəssisələrin və onların bölmələrinin (sexlərin, sahələrin) planları nəinki kollektivin qarşısına müəyyən vəzifələr qoyur, bu planlar habelə həmin vəzifələri həll etmək üçün konkret yollar da göstərir.

Planlarda zaman və məkan etibarilə müəssisə planının necə yerinə yetirilməsi, planı nəinki tam, hətta artıqlaması ilə də yerinə yetirmək üçün nə kimi təşkilat texniki tədbirlərin görülməsi və müəssisəyə nə kimi vəsait alınması lazım gəldiyi haqqında da göstərişlər olur.

Planlaşdırma sənaye müəssisəsinin və onun bütün bölmələrinin (sexlərin, sahələrin, təsərrüfatın) istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edir. Buna görə də müəssisədaxili planı vahid göstəricilər kompleksindən ibarətdir.

Plan göstəricilərinin vəhdəti onunla müəyyənləşdirilir ki, əvvələn müəssisənin ayrı-ayrı hissələri arasında üzvi əlaqə vardır və onların fəaliyyətinin bütün nəticələri bir-birindən asılıdır. İkincisi də, müəssisənin hər planı, hansı müddətə bu plan tutulursa tutulsun və müəssisənin fəaliyyətinin hansı sahəsini əhatə edirsə etsin, təsdiq edilmiş eyni göstəricilərə əsaslanır.

Müəssisədaxili planlaşdırma prosesində bu göstəricilər daha da təfəssilləşdirilərək, istehsalın ayrı-ayrı haqlarının iş planlarına çevrilir. Bunu plan tutulan dövrlər haqqında da söyləmək olar. Hər hansı bir qısa dövr üçün tərtib olunan planlar daha uzun müddət tutulmuş planlarla əlaqədar olur.

Müəssisədə planlaşdırmanın mühüm vəzifələrindən biri eyni texnikanı və qabaqcıl texnoloji prosesləri tətbiq etmək və onlardan səmərəli surətdə istifadə edə bilmək üçün lazımı şərait yaratmaqdan ibarətdir.

Planlaşdırma əməyin təşkilini yaxşılaşdırmağa, kadr-
ların mədəni – texniki səviyyəsini müntəzəm surətdə yüksəltməyə, təsərrüfat hesabını möhkəmləndirməyə, qənaət üsuluna riayət etməyə kömək etməlidir.

Müəssisədaxili planlaşdırmanın vəzifələrindən biri də, texniki tərəqqi ilə, habelə itkinin və qeyri-məhsuldar xərclərin aradan qaldırılması ilə əlaqədar olan daxili istehsal ehtiyatlarını aşkara çıxarıb, onları səfərbərliyə almaqdan ibarətdir. Bunlar müəssisəyə öz planını nəinki tamamilə, hətta artıqlaması ilə yerinə yetirmək üçün imkan yaradır.

Müəssisədə plan işinin əsas mahiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir. a) yeni məhsul istehsalına hazırlıq işlərinə aid planlar tərtib etmək; b) istehsalı mənimsəmiş məhsulların hazırlanması planlarını tərtib etmək; c) istehsal üçün zəruri olan iş qüvvəsini, material, enerji və başqa maddi resursları müəyyən etmək və d) plan dövründə müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyəti göstəricilərini texniki-iqtisadi cəhətdən əsaslandırmaq. Bu işin keyfiyyətlə icra edilməsi istehsalın daxili ehtiyatlarının müntəzəm surətdə aşkara çıxarılmasını və onlardan istifadə edilməsini təmin etmək üçün təşkilat-texniki tədbirlər hazırlanmasını nəzərdə tutur.

Zavoddaxili planlaşdırma prosesində planların layihələrinin geniş surətdə müzakirə edilməsi təşkil edilir, plan tapşırıqları bilavasitə icraçılara çatdırılır, planın yerinə yetirilməsi üçün operativ hazırlıq işləri aparılır, planın bir qərarda yerinə yetirilməsinə mane olan səbəblər aradan qaldırılır və bu məsələdə də istehsalın gedişinə arasıkəsilmədən nəzarət edilir və o nizama salınır.

Müəssisədə plan sahəsində aparılan işlərə istehsal, əmək, əmək haqqı və məhsulun maya dəyəri planlarının yerinə yetirilməsinin texniki-iqtisadi cəhətdən təhlil edilməsi işi də daxildir ki, bu da uçot və hesabatdan əldə edilən məlumat əsasında həyata keçirilir.

İri müəssisələrdə plan işinin bölüşdürülməsi zərurəti meydana gəlir. Bu, məsələn, yeni məhsul istehsalına hazırlıq və onun mənimsənilməsi, yeni texnikanın tətbiq edilməsi, material-texniki təchizat, avadanlığın təmiri və əsaslı tikinti işlərinin planlaşdırılmasına aiddir. Plan işinin bu bölmələrindən hər birinə müvafiq istehsalın işinin planlaşdırılması da daxil edilir.

Adətən, zavoddaxili planlaşdırma aşağıdakı *prinsiplər* əsasında həyata keçirilir:

a) demokratik mərkəziyyət prinsipi-əsas strateji məsələlərin həllində mərkəzləşdirilmiş rəhbərliyin demokratiyanın inkişafı ilə, planlaşdırmada əmək kollektivinin iştirakının genişləndirilməsi ilə əlaqələndirilməsini nəzərdə tutur;

b) elmlilik prinsipi-iqtisadiyyatın dərk edilmiş inkişaf qanunauyğunluqlarından istifadə olunmasını, hər bir müəyyən dövrdə fəaliyyət göstərən obyektiv və subyektiv amillərin nəzərə alınmasını nəzərdə tutur;

c) fasiləsizlik prinsipi – o deməkdir ki, müəssisənin perspektiv, cari və operativ planları qarşılıqlı əlaqəli olmalı və planların yerinə yetirilməsinin müxtəlif mərhələlərində əldə edilmiş resurs və nəticələrdən asılı olaraq, real iqtisadi vəziyyətin daim dəyişən şəraiti nəzərə alınmalıdır;

d) komplekslik prinsipi – planların istehsalın bütün tərəflərini, yəni istehsalı, elmi-texniki tərəqqini, əmək, maliyyə və s. – ni əhatə etməsini nəzərdə tutur. Bu prinsip tələb edir ki, müəssisə miqyasında ayrı-ayrı məsələlərin həllinə kompleks yanaşılsın;

e) mütənasiblik prinsipi – o deməkdir ki, istehsal ilə istehlak arasında, əsas istehsal ilə qeyri-istehsal sahələri arasında və s. müəyyən mütənasiblik təmin olunmalıdır;

f) optimallaşdırma prinsipi – seçilmiş meyar baxımından ən yaxşı optimal planın müəyyən edilməsini təmin edir. Müəssisədə planların optimallaşdırılması meyarı kimi mənfəət, rentabellik və gətirilmiş məsrəflər çıxış edə bilər.

Bunların arasında səmərəli əlaqələri yaratmaq üçün bu proseslərin gedişatı əsasında gələcək inkişafını (planlaşdırmasını) müəyyən etməkdə iqtisadi *metodların* köməyi ilə həll etmək olar. Adətən, sənaye müəssisələrində planlaşdırma işlərini həyata keçirmək üçün balans, normativ, analitik, proqram-məqsədli və iqtisadi-riyazi metodlardan istifadə edilir.

Məlumdur ki, geniş təkrar istehsal mürəkkəb və çox-tərəfli, sahələrarası qarşılıqlı istehsal əlaqələri şəraitində baş verir. Bu cür əlaqələr həm natural və həm də dəyər formasında məcmu ictimai məhsulun istehsalı, bölgüsü, tədavülü (mübadilə) və istehlakı proseslərini birləşdirir.

Çoxillik təcrübəsi göstərmişdir ki, maddi istehsal sahələri arasındakı ən səmərəli proporsiya və kəmiyyət

əlaqələrini müəyyən etmək üçün *balans metodunun* müstəsna əhəmiyyəti vardır.

Ümumiyyətlə, balans metodunun mahiyyəti planın elementləri (bölmələri) arasında əlaqə yaratmaq, plan tapşırıqlarının uzlaşdırılması və planın texniki-iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmasından ibarətdir. Xalq təsərrüfatı istehsal sahələrin, o cümlədən sənayenin planlaşdırılmasında istifadə olunan bu metod sənaye planının bütün bölmə və göstəriciləri arasında əlaqə yaradılmasına, onların kəmiyyət asılılığının müəyyən edilməsinə imkan verir. Onun köməyi ilə iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış vahid, real planın işlənilib hazırlanmasına, planda yarana biləcək müəyyən uyğunsuzluqların və nəhayət, istehsaldaxili ehtiyatların müəyyən olunaraq, səfərbərliyə alınmasına nail olmaq mümkün olur. Balans metodunun köməyi ilə optimal planlarının tərtib edilməsi işi xeyli asanlaşır.

Bazar iqtisadi sisteminə daxil olmuş ölkələrin proqnozlaşdırma və inkişaf proqramlarının tərtibi praktikasında geniş istifadə edilən metodlardan biri də *normativ metoddur*. O, elmi cəhətdən əsaslandırılmış mütərəqqi norma və normativlərin tətbiqinə əsaslanır. Norma və normativlərin mütərəqqiliyi istehsal edilən məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması şəraitində onlarda planlaşdırılan elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin, istehsalın və əməyin təşkilinin qabaqcıl üsullarının maksimum əks etdirilməsi ilə təmin edilir.

Analitik metod – daha mütərəqqi metod hesab edilir, çünki o, elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasını, analitik hesablama əməliyyatlarının yerinə yetirilməsini və mövcud vəziyyətin təhlilini nəzərdə tutur.

Amillər metodu – istehsalda baş verən bu və ya digər dəyişikliklərin hansı amillər hesabına yarandığını müəyyən etməyə imkan verir. Bunun üçün istehsalda dəyişikliklərin əmələ gəlməsinə səbəb olan bütün amillər içərisindən ən əsasları seçilir və istehsalın son nəticələri ilə həmin amillərin əlaqəsi öyrənilir.

Proqram-məqsədli metod – son zamanlar ən geniş yayılmış metodlardan biridir. Proqram-məqsədli planlaşdırma – əvvəlcədən qoyulmuş müddətdə müəyyən problemlərin həllində, bu və ya digər müəssisənin inkişafında son nəticələr əldə edilməsinə yönəldilmiş planlaşdırmaadır.

İqtisadi-riyazi metod – məqsəd funksiyasının minimal və maksimal hədlərinin axtarılıb tapılmasına imkan verir. Bu və ya digər məsələni həll etmək üçün iqtisadi-riyazi metod vasitəsilə müxtəlif modellər qurulur və onların arasından ən səmərəlisi seçilir. Modellərin müxtəlif növləri vardır: matris modellər – iqtisadiyyatın müxtəlif səviyyələrində məhsulun istehsalı və bölgüsünün planlaşdırılması və təhlili üçün nəzərdə tutulur; optimal planlaşdırma modelləri – az məsrəflərlə tapşırılan istehsal nəticəsini, yaxud tapşırılan ehtiyatlar həcmi ilə maksimum səmərəni təmin edən proqramların işlənilib hazırlanmasında istifadə olunur; iqtisadi-statistik modellər – iqtisadi göstəricilərin əlaqələndirilməsində istifadə olunur.

Elmi cəhətdən əsaslandırılmış normaların işlənilib hazırlanmasında *analitik-hesablama* metodundan və təcrübə-eksperimental metoddan istifadə olunur. Analitik hesablama metodu nisbətən əməktutumlu olmağına baxmayaraq, ən mütərəqqi metod hesab edilir.

Normanın analitik-hesablama metodu ilə müəyyən olunması qabaqcıl texniki, təşkilati və iqtisadi amillərin

nəzərə alınmasına əsaslanır. Bu zaman texnoloji xəritə, təşkilati-texniki tədbirlər haqqındakı mötəbər məlumatlar, normanın tərkibini müəyyən edən hər bir ünsür üzrə aparılan hesablama işlərində əsas kimi götürülür.

Analitik-hesablama metodu vasitəsilə norma müəyyən etməzdən qabaq istehsal şəraiti, texnika və texnologiyanın mütərəqqilik səviyyəsi, əmək prosesinin mütəşəkkillik dərəcəsi, ölkə qabaqcıl və habelə əcnəbi ölkə müəssisələrinin iş təcrübələri hərtərəfli öyrənilir və təhlil olunur. Bunlardan başqa, xalq təsərrüfatında, o cümlədən müəssisənin planlaşdırmasında qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqi *ekspert-qiyətləndirmə*, *ekstrapolyasiya* və digər metodlarda tətbiq olunur.

4.2. Strateji planlaşdırma və onun mərhələləri

Planlaşdırma sisteminin aşağıdakı iki növünü: texniki – iqtisadi və operativ planlaşdırma növlərini fərqləndirirlər.

Texniki–iqtisadi planlaşdırma müəssisənin müvafiq plan dövründə dövlət tapşırıqlarının və istehlakçıların sifarişlərinin yerinə yetirilməsinə yönəldilmiş texniki, iqtisadi, təşkilati və sosial inkişaf planlarının işlənilib hazırlanmasına dair hesablamalar sistemidir. Texniki – iqtisadi planlaşdırmanın iki növünü: qısa və uzunmüddətli növlərini fərqləndirirlər.

Uzunmüddətli planlaşdırma – iqtisadiyyatın və onun tərkib hissələrinin – sahələrin, müəssisələrin, adətən, beş il üçün iqtisadi və sosial inkişaf üzrə tapşırıqların işlənilib hazırlanmasını nəzərdə tutur. Bununla o, əmək kollektivlərinin qarşıya qoyulmuş vəzifələrin həllinin ən səmərəli yollarını və üsullarını müəyyən edir, müəssisənin iqtisadiyyatının plana uyğun inkişafını, onun tarazlığını və pro-

porsionallığını təmin edir, intensivləşdirmə əsasında ictimai istehsalın effektivliyinin artmasına səbəb olur. Hazırda uzunmüddətli planlaşdırma funksiyasını strateji planlaşdırma yerinə yetirir.

Qısamüddətli planlaşdırma–uzunmüddətli plan tapşırıqlarına əsasən müvafiq il üçün plan tapşırıqlarını müəyyənləşdirir. Hazırda müəssisənin qısamüddətli planı funksiyasını biznes – plan yerinə yetirir.

Operativ planlaşdırma – ümumi plan tapşırıqlarının iş yerlərinə (icraçıya) çatdırılmasına imkan verən planlaşdırma iş növüdür. O, indi də öz *funksiyasını* saxlayır.

“Müəssisələr haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunun 32–ci maddəsində [2] deyilir: “Müəssisə istehsal etdiyi məhsula, gördüyü işlərə, göstərilən xidmətlərə tələbatı, habelə istehsalat və sosial inkişafını təmin etmək, onun işçilərinin şəxsi gəlirlərinin yüksəldilməsi zəruriliyini nəzərə alaraq öz fəaliyyətini müstəqil planlaşdırır və inkişafının perspektivlərini müəyyən edir”.

Hər bir sahə və müəssisənin yaxın və uzaq gələcək üçün imkanlarının əvvəlcədən müəyyən edilməsi–proqnozlaşdırılması – bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar direktiv planlaşdırma dövrünə nisbətən nəinki öz əhəmiyyətini itirir, tamamilə əksinə, daha da aktual olur. Yeni şərait direktiv planlaşdırmanın indikativ istiqamətləndirici məsləhət–planlaşdırma ilə əvəz olunması zərurətini yaradır.

İndikativ planlaşdırma bir neçə strateji, tənzimləyici, təchizedici (korrektə), məlumatverici funksiyaları icra edir.

Strateji funksiya əsasən, sosial – iqtisadi inkişafın uzunmüddətli planlar proqnozlaşdırılmasından ibarətdir. Bundan əlavə makro səviyyədə inkişaf proporsiyalarının, plan dövrü üçün inkişafı çox vacib olan sahələrin müəy-

yən edilməsi və bir də bazar mexanizminin normal işinin təmin edə biləcək iqtisadi şəraitin formalaşdırılması da in-
diaktiv planlaşdırmanın strateji funksiyasının tərkib his-
səsini təşkil edirlər. Bütün bunlar isə öz növbəsində uzun
müddətli proqnozlar vasitəsilə həyata keçirilir.

Strateji planlaşdırma müəssisə üçün ali səviyyədən
olan fəaliyyətdir və əksər hallarda istehsalın inkişafının tə-
min olunmasına və mənfəətin artırılmasına xidmət edir.
Strateji planlaşdırma – istehsal sahəsində müəssisənin
məqsədi, onun potensial imkanları arasında strateji uyğun-
luğun yaradılmasının və qorunub saxlanmasının idarə edil-
məsi prosesidir. O, müəssisənin istehsal proqramının məq-
səd və vəzifələrinə, “sifariş portfelinin” və istehsalın inki-
şaf strategiyasına istinad edir.

Strateji planlaşdırmanın dörd mərhələsini: 1). müəssi-
sə proqramının işlənilib hazırlanması; 2). müəssisənin məq-
səd və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi; 3). sifariş port-
felinin tərtib edilməsi; 4). müəssisənin yüksəliş strategi-
yasının işlənilib hazırlanması mərhələlərini fərqləndirirlər.

1. *Müəssisənin proqramı* – müəyyən dövr ərzində
onun həyata keçirəcəyi işləri, məqsəd və vəzifələri özündə
əks etdirir. Lakin vaxt keçdikcə, istehsal təkmilləşdikcə və
yeni əlverişli bazarlar meydana çıxdıqca müəssisənin
məqsəd və vəzifələri də dəyişir. Belə bir hal strateji plan-
laşdırmanın daim təkmilləşdirilməsini və ona yenidən ba-
xılmasını tələb edir. Çünki müəssisələrə bu və ya digər
əmtəələrin yalnız istehsalçısı kimi deyil, həmçinin müştə-
ri ehtiyaclarının və tələblərinin ödəyicisi kimi də baxmaq
lazımdır. Bu onunla izah edilir ki, əmtəələr və texnologiya
əvvəl – axır vaxt keçdikcə köhnəlir, bazarın ehtiyacları və

tələbləri isə dəyişməz qala bilər. Odur ki, müəssisənin proqramı bazar yönümlü işlənib hazırlanmalıdır.

2. *Müəssisənin məqsəd və vəzifələri* – onun proqramının əsasında müəyyənləşdirilir. Burada əsas məqsəd – müəssisənin mənfəətinin artımını təmin etməkdən ibarətdir. Bunun üçün mövcud əmtəələrin satışını artırmaq, cari xərcləri azaltmaq və ya bunların hər ikisinə birlikdə nail olmaqla çoxaltmaq mümkündür. Satışın həcmi daxili bazarın böyük bir hissəsini ələ keçirməklə və yaxud da yeni xarici bazarlara çıxmaqla artırmaq olar. Daxili bazarlarda öz payını, yəni satışın həcmi artırmaq üçün müəssisə istehsal etdiyi əmtəələri daima yaxşılaşdırmalı və daha güclü stimullar yaratmaqla məşğul olmalıdır. Yeni xarici bazarlara çıxmaq üçün o, rəqabət qabiliyyətli məhsullar istehsal etməyi bacarmalıdır.

3. *“Sifariş portfeli”-nin (buna bəzən “təsərrüfat çantası” da deyilir) inkişaf planı*–strateji planlaşdırmanın əsas mərhələsi hesab edilir. Çünki müəssisənin əsas məqsədi məhsul istehsal edərək satmaq və mənfəət əldə etməkdir. Müəssisənin “sifariş portfeli”-ni müəyyənləşdirərkən bazarın həcmi, onun artım tempi, buradan əldə ediləcək mənfəətin məbləği, rəqabətin gərginliyi, işgüzar fəallığın mövcudluğu, mövsümlüyü və əmtəə vahidin maya dəyərinin aşağı salınması imkanları nəzərə alınır.

Müəssisənin inkişaf planı müəyyən bölmələr əsasında qurulur. Bu planın bölmələri arasında məhsulun istehsalı və reallaşdırılması (istehsal proqramı) bölmənin özünəməxsus yeri və əhəmiyyəti vardır. Bu onunla izah edilir ki, yalnız bu bölmə müəssisənin plan dövründəki fəaliyyət məqsədini özündə təsbit edir. Planın qalan bölmələrinə gəlincə, əslində onlar məqsədə çatmaq vasitələridirlər, on-

ların tərtibi istehsal proqramına – ona istinad edilərək, uzlaşdırılaraq tərtib olunurlar.

Müəssisənin ölçüsündən asılı olaraq onun inkişaf planının bölmələri fərqlənilir, lakin əsasən aşağıdakılardan ibarət olurlar: 1. məhsulun istehsalı və satışı (istehsal proqramı); 2. maddi – texniki təminat; 3. əmək haqqı və kadrlar; 4. investisiya və yeni texnikanın tətbiqi; 5. məhsulun istehsalı və satışı xərcləri; 6. istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi; 7. maliyyə planı.

Müəssisənin inkişaf planının bütün bölmələri biri-birilə qarşılıqlı əlaqədə və asılılıqdadırlar. Məsələn, istehsal proqramı (sifarişlər portfeli) müəyyən edildikdən sonra onun yerinə yetirilməsinin material təminatı aydınlaşdırılmalıdır. Lakin istehsal proqramını yerinə yetirmək üçün material resurslarına tələbatı müəyyən etməklə iş bitmir. Bunun üçün müəssisənin imkanları ilə resurslara tələbatın dəyər həcmi uzlaşdırılmalıdır və s. Bir sözlə, bölmələr arasındakı bütün asılılıq, səbəb – nəticə əlaqələri tam aşkar edildikdən və bölmələrin arasındakı kəmiyyət nisbətləri müəyyən edildikdən sonra həmin planın reallığına, əsaslandırılma səviyyəsinin düzgünlüyünə zəmanət vermək olar.

4. *Müəssisənin yüksəliş strategiyası* – hansı istehsal-
ların yaradılmasının, öz imkanlarının hansı sahələri inkişafına yönəldilməsinin əlverişli olduğunu aşkar edir. Müəssisənin yüksəliş strategiyasının işlənilib hazırlanması aşağıdakı üç mərhələdə həyata keçirilir.

Birinci mərhələdə, mövcud fəaliyyət miqyası daxilində müəssisənin istifadə edə biləcəyi imkanlar aşkar edilir.

Buna *intensiv artım imkanları* deyilir və müəssisənin öz mövcud əmtəələrinə xas olan imkanlardan tam istifadə edildiyi hallarda özünü doğruldur. İntensiv artımın üç əsas

növünü fərqləndirirlər: *bazara dərindən daxil olma* – müəssisənin daha təcavüzkar marketinq sahəsində mövcud əmtəələrin mövcud bazarlarda satışının artırılması yollarının axtarılması deməkdir; *bazar hüdudlarının genişləndirilməsi* – müəssisənin mövcud bazarlarında satılan əmtəələrin mükəmməlləşdirilməsi və ya yenilərinin yaradılması hesabına satış həcmi artırmaq səyidir.

İkinci mərhələdə, müəssisənin marketinq sisteminin digər ünsürləri ilə birləşmə imkanları müəyyənləşdirilir. Buna *birgə artım imkanları* deyilir. Birgə artım imkanları müəssisənin fəaliyyət sahəsinin möhkəm mövqeyi olduqda və ya müəssisənin sahə çərçivəsində geriyə, irəliyə və ya üfüqi istiqamətlərdə hərəkəti hesabına əlavə qazanc əldə edilməsi mümkün olan hallarda özünü doğruldur. Birgə artımın aşağıdakı üç növünü fərqləndirirlər: a) *geriyə doğru birləşmə* – müəssisənin mal göndərənlərinin sahibkalarına çevrilməsi və ya onları daha ciddi nəzarət altına almaq cəhdlərindən ibarətdir; b) *irəliyə doğru birləşmə* – müəssisənin bölgü sistemini öz mülkiyyətinə çevirmək və ya ona nəzarəti daha da gücləndirmək üzrə göstərdiyi səylərdir; v) *üfüqi birləşmə* – isə müəssisənin bəzi rəqib müəssisələri öz mülkiyyətinə çevirmək və ya onları öz nəzarəti altına almaq cəhdləridir.

Üçüncü mərhələdə, müəssisənin hüdudlarından kənarda açılan imkanlar aydınlaşdırılır. Buna *diversifikasiya artımı* deyilir. Diversifikasiya artımı imkanları sahə daxilində müəssisənin məhsul satışını artırmaq imkanları olduğu hallarda və ya bu sahədə hüdudlardan kənarda artımın daha cazibədar olduğu zaman özünü doğruldur. Diversifikasiya artımı imkanlarının da üç növünü fərqləndirirlər: *ümumi mərkəzi diversifikasiya* – texniki və ya

marketing baxımından müəssisənin mövcud əmtəələrinə oxşar məlumatları öz nomenklaturasına daxil etmək deməkdir: *üfüqi diversifikasiya* – hazırkı dövrdə buraxılan əmtəələrlə heç bir əlaqəsi olmayan, lakin mövcud alıcıların marağına səbəb ola bilən məmulatların öz çeşidinə daxil edilməsidir: *konqlomerat diversifikasiya* – nə müəssisənin tətbiq etdiyi texnologiyaya heç bir aidiyyəti olmayan məmulatların öz çeşidinə daxil edilməsini nəzərdə tutur.

4.3. Strateji planlaşdırmada proqnozlaşdırmanın rolu

Proqnozlaşdırmaya perspektiv dövr üçün iqtisadi inkişaf və sosial tərəqqinin əsas problemlərinin həlli yollarına, üstünlük veriləcək sahələrin inkişaf istiqamətlərinə, strateji məqsədlərə nail olmaq üçün qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsinə dair elmi cəhətdən əsaslandırılmış təsəvvür, mülahizə və tövsiyələrin məcmusudur. Proqnozlar vasitəsilə maddi istehsal sahələrin yaxın və uzaq perspektiv üçün inkişaf istiqamətlərini müəyyən etmək imkanı əldə edilir.

Uzunmüddətli perspektiv inkişaf proqramları proqnozlar əsasında tərtib olunurlar. Proqnozlaşdırma əsasında alınan nəticənin dəqiqlik dərəcəsi yüksək olmasa da onun üstünlüyü və vacibliyi, proqnozlara istinad edərək onların əsasında, hər hansı ictimai – iqtisadi prosesin gələcək inkişafı üçün alternativ proqram variantlarını müəyyən etmək imkanının yaranması ilə izah edilir.

Proqnozlar əsasında orta bir müddəti əhatə edən – bir qayda olaraq – beş illik proqramlar tərtib olunur. Belə proqramlar proqnozlara nisbətən daha dəqiq və konkret olur, çox saylı iqtisadi, sosial, elmi – texniki və təşkilati

problemlərin həllini nəzərdə tutur. Proqramların əhatə etdiyi dövr üçün yerinə yetirilməsi planı işlənib hazırlanır. Göründüyü kimi proqnoz, proqrama və planlar biri–birilə üzvü vəhdətdədirlər.

Ölkənin sosial – iqtisadi inkişafına dair proqnozlar işlənib hazırlanarkən, hər şeydən əvvəl, mövcud vəziyyət iqtisadi, sosial və statistik tədqiqatlar vasitəsilə dərin təhlil edilir və qiymətləndirilir. Bundan sonra iqtisadi inkişaf konsepsiyasının iqtisadi strategiya və onun təminat vasitələri üçün makroiqtisadi, ekoloji, elmi – texniki, investisiya və struktur, sosial və xarici iqtisadi əlaqələr üzrə aparılacaq siyasət, ölkə bazarında tələb və təklifin tarazlığı, ölkənin müdafiə qüdrətinin artırılması üzrə proqnozlar işlənib hazırlanır. Sosial – iqtisadi inkişaf proqnozlarında habelə iqtisadiyyatın idarə edilməsinin daha da təkmilləşdirilməsi, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, ədalətli rəqabət mühitinin yaradılması və başqa bu kimi tədbirlər də nəzərdə tutulur.

Sosial – iqtisadi inkişaf proqnozlarında öz əksini tapmış bütün fəaliyyət istiqamətlərinin kəmiyyət və keyfiyyət cəhətlərini səciyyələndirən özünəməxsus göstəricilərdən istifadə olunur və bunlar planlaşdırma praktikasına tətbiq olunur.

Proqnozlaşdırma – gələcəkdə obyektin və ya hadisənin həddi və arzu olunan vəziyyətləri, onlara nail olunmasının və reallaşdırılmasının alternativ yolları haqqında ehtimal təsəvvürün işlənib hazırlanmasını nəzərdə tutur. Gələcəyi görmək forması olan proqnozlaşdırma sosial–iqtisadi, elmi–texniki proqramların və layihələrin işlənib hazırlanmasından əvvəl gəlir. Proqnozlaşdırma sosial – iqtisadi və istehsal qərarlarının əhatə dairəsinin genişləndirilməsini, onların uzun müddətli nəticələrinin qiymətləndirilməsini,

məsini təmin edir və strateji proqramların texniki–iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmasına səbəb olur. İstehsalın konkret şəraitindən asılı olaraq proqnozlar aşağıdakı əlamətlərə görə təsnifləşdirilir:

a) *doğruluq dərəcəsinə görə* – hipotetik (ardıcıl hesablamaları, məhdudlaşdırıcı amilləri nəzərə almadan və mülahizə edilən hadisələrin baş verməsinə təsir imkanları olmadan), analitik–hesablama (hadisələrin baş verməsinə təsir imkanları olmadan) və ardıcıl hesablamalara əsaslanan proqnozlar fərqləndirilir;

b) *vaxt müddətinə görə* – proqnozlar uzunmüddətli (15 ildən çox), ortamüddətli (10-15 il) və qısamüddətli (1ildən 5 ilədək) proqnozlara ayrılırlar;

c) *miqyasına görə* – qlobal, ölkə, sahədaxili, müəssisədaxili və elm–texniki tərəqqinin ayrı–ayrı istiqamətləri üzrə olan proqnozlar fərqləndirilir;

d) *planlaşdırma sahəsinə görə* – proqnozlar sosial, iqtisadi və elmi – texniki proqnozlara ayrılır;

e) *idarəetmə səviyyəsinə görə* – xalq təsərrüfatı, regional, sahə və müəssisənin sosial – iqtisadi inkişafının proqnozlaşdırılması fərqləndirilir.

İqtisadi proqnozlaşdırma obyektləri aşağıdakılar ola bilər: istehsal güclərinin mənimsənilməsi müddətləri: istehsal məsrəfləri: daxili və xarici bazarın vəziyyəti: kadrların idarə edilməsi və s. Bəzən proqnoz ilə planı eyniləşdirirlər. Bu düzgün deyildir. Əvvəla ona görə ki, proqnoz ehtimal xarakterli olduğu halda, plan real vəziyyəti əks etdirir; ikincisi, plandan fərqli olaraq proqnoz istehsalın inkişafının əsas meyillərini, irəliləmə hərəkətinin mümkün istiqamətlərini aşkara çıxarmağa imkan verir; üçüncüsü, proqnoz özünü doğrulmaya bilər, plan isə işlənib hazırla-

narkən texniki – iqtisadi cəhətdən əsaslandırıldığından həyata keçirilməsi mümkündür. Ümumiyyətlə, proqnozlaşdırmanın aşağıdakı xarakterik cəhətləri vardır:

- birinci, proqnozun qeyri – müəyyənliyi dedikdə, onun qiymətləndirilməsi üçün müəyyən edilmiş meyarın daxilən qeyri–mükəmməlliyi elmi nəticələrin sıçrayışlı hərəkətinin xarakteri, sosial – siyasi hadisələrin qabaqcadan xəbər verilməsinin çətinliyi, cari informasiyaların qeyri – dəqiq olması və təbii şəraitin dəyişikliyi nəzərdə tutulur;

- ikincisi, proqnozun tədqiqat xarakteri daşması –o deməkdir ki, burada fundamental elmlərin nəticələri geniş tətbiq olunur və iqtisadi proqnozlaşdırma işlərinin çoxu elmi – tədqiqat müəssisələri tərəfindən həyata keçirilir. Bu isə başqa ölkələrin bu sahədə əldə etdikləri nailiyyətlər haqqında informasiyaların olmasını tələb edir;

- üçüncüsü, proqnozun çoxvariantlılıq xüsusiyyəti – qeyri – müəyyənlik şəraitindən əmələ gəlir. Proqnozun əhatə etdiyi dövr uzun olduqca mümkün olan variantların sayı da çoxalır. Müxtəlif variantlı proqnozlar içərisindən seçilmiş səmərəli proqnoz planların işlənilib hazırlanmasında istifadə olunur.

4.4. Biznes-plan və onun əsas bölmələri

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin fəaliyyətinin planlaşdırılması sistemində özünəməxsus rol oynayan və sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edən planlardan biri də biznes-plandır.

Sənayenin planlaşdırılmasının inkişafından bəhs olunarkən sahibkarlıq fəaliyyətinin planlaşdırılması başqa sözlə, biznes-planların tərtibi, məqsədi, məzmunu, quruluşu və s. məsələlərin də, qısa da olsa, şərhı vacibdir.

Biznes-plan təbii bir haldır, çünki müəssisənin iqtisadi fəaliyyətinin ən əsas məqsədi ilə, yəni maksimum mənfəət əldə edilməsi ilə bilavasitə əlaqədardır. Bu növ planlaşdırmanın strateji planlaşdırmadan fərqi ondan ibarətdir ki, o, daha qısa müddət üçün tərtib edilir və həmin müddətdə mənfəət əldə etməyə, yaxud da onun mövcud səviyyəsinin artırılmasına xidmət edir. Lakin bu plana yalnız mənfəət əldə edilməsini təmin edən birdəfəlik akt kimi baxmaq olmaz, çünki:

- birincisi, bu plan müəssisənin məqsəd və vəzifələrini, fəaliyyətinin ardıcılığını və inkişaf perspektivlərini əks etdirən bir sənəddir;

- ikincisi, bu plan bir növ universal xarakter daşıyır, yəni onun iqtisadi məzmunundan və tətbiqi sahəsindən asılı olmayaraq, sahibkarlıq fəaliyyətinin bütün formaları üçün xasdır və müəssisənin fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün əsas təşkil edir;

- üçüncüsü, bu plan müəssisənin hər hansı bir layihəsini müəyyənləşdirmək istəyən banklar və investorlar üçün zəruridir. Deməli, biznes-plan müəssisəsinin həyata keçirmək istədiyi layihəni elə əks etdirməlidir ki, o iqtisadi əməkdaşlıq sahəsində gələcəkdə tərəflər arasında aparılan danışıqlar prosesində işin müvəffəqiyyətliyini əsaslandırma bilən tutarlı dəlil olsun;

- dördüncüsü, bu plan səmərəli təsərrüfatçılıq imkanlarını əks etdirir. Belə ki, biznes-plan əsasında müəssisənin bütün iqtisadi ehtiyatlarının, o cümlədən maliyyə vasitələrinin səmərəli istifadə dərəcəsini ifadə edən xərclər və gəlirlərin müqayisəli təhlili durur. Başqa sözlə, müəssisənin biznes-planı elə işlənib hazırlanmalıdır ki, o kənarından cəlb ediləcək maliyyə vasitələrinin məqsədyönlü isti-

fadəsinə, müəssisənin səmərəli istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinə və mənfəətin əldə edilməsinə (özü də maksimum dərəcədə) təminat vermək olsun;

- nəhayət, beşincisi, bu plan layihənin icrasının kadr təminatı ilə bağlı məsələləri, məsələn, işçilərin cəlb edilməsi, onların hazırlanması, ixtisasların artırılması, yenidən hazırlanması və s. əks etdirir.

Biznes-planın tərtibində ümumi məqsəd istehsal sahibkarlığı üçün maliyyə mənbəyi tapmaq, investorları biznes fəaliyyətinə şirnikləndirməkdir.

Biznes-planlar tərtib olunarkən aşağıdakı şərtlərə əməl edilir:

- biznes-plan çox yığcam, sadə, tez dərk oluna bilən tərzdə peşəkarlıqla tərtib olunmalıdır;

- biznes-planın investorlar üçün cazibədar və anlaşıqlı olması məqsədilə o, bölmələr üzrə işlənib hazırlanmalıdır;

- biznes-plan özünün obyektiv qiymətini almalı və bunun üçün o, sahibkarlıqla məşğul olacaq kollektivin hər biri tərəfindən öyrənilməlidir, auditor xidmətindən də istifadə etmək və onun rəyini də bilmək vacibdir;

- biznes-plan potensial investora ilkin variantda təqdim edilməli və əgər planın onda maraq doğruluğuna inam yaranırsa, yalnız bu halda – planın məxfi saxlanılan cəhətləri də aşkarlanır və onun müfəssəl variantı sərmayəçiyə təqdim olunur.

Biznes-planın qarşısında konkret şəraitdən asılı olaraq, aşağıdakı vəzifələr qoyulur: a) reallaşdırılacaq layihənin məqsəduyğunluğunu iqtisadi cəhətdən əsaslandırmaq; b) xərclər ilə əldə ediləcək gəlirlərin müqayisəli təhlili əsasında gözlənilən iqtisadi-maliyyə nəticələrini araşdırmaq; c) yerinə yetiriləcək məqsəd və vəzifələrin xarakteri-

nə və təyinatına uyğun olaraq, maliyyə mənbələrini və onların ödənilməsi şərtlərini müəyyənləşdirmək; v) layihənin reallaşdırılması üçün kadr sahəsində müəssisənin imkanlarını və ehtiyatlarını, yerinə yetiriləcək məqsəd və vəzifələrin əsas istiqamətlərini əsaslandırmaq və s.

Müəssisədə biznes-plan müəyyən tələblərə uyğun olaraq işlənib hazırlanır və əsasən aşağıdakı bölmələrdən ibarət olur:

- həyata keçiriləcək layihənin məqsəd və vəzifələri bölməsi;
- xülasə bölməsi;
- sahibkar tərəfindən istehlakçıya təklif edilən məhsulun və yaxud xidmətin xarakteri bölməsi;
- tələbin, satış bazarının və həcmnin təhlili və qiymətləndirilməsi bölməsi;
- texniki-təşkilati tədbirlər bölməsi;
- layihənin ehtimal təminat bölməsi;
- layihənin səmərəlilik bölməsi;

Göstərilən bölmələr aşağıdakılarla bağlıdır.

1. *Həyata keçiriləcək layihənin məqsəd və vəzifələri bölməsi*—özündə aşağıdakı məlumatları əks etdirir: əldə ediləcək mənfəətin səviyyəsini; layihənin həyata keçirilməsi nəticəsində əhalinin gündəlik tələbatlarının ödənilməsi imkanlarını; məhsul qıtlığının aradan qaldırılmasını; ekoloji mühitin yaxşılaşdırılmasını; müəssisənin kadr yaradıcılığı potensialının inkişafını; iqtisadi-işgüzar əlaqələrin dinamikasını; iqtisadi imkanların təbliğini və s. Bu bölməni işləyib hazırlayan zaman həyata keçiriləcək bu və ya digər məqsəd və vəzifələrin iqtisadi səmərəliliyi müəyyənləşdirilir.

2. *Xülasə bölməsi* – layihənin əsas ideyalarının və məzmunun qısa şərhindən ibarətdir və bundan sonrakı bölmələrin ümumi nəticələrini özündə əks etdirir. Bu bölmə daha dəqiq və məsuliyyətli işlənilib hazırlanmalıdır, çünki investorlar həmin bölmə ilə ətraflı tanış olduqdan sonra investisiya qoyuluşu və əməkdaşlıq haqqında qərar qəbul edirlər. Bu bölmədə aşağıdakılar göstərilir: layihənin qısa məzmunu və son məqsədi; istehsal estetikası və onun digər layihələrdən fərqli xüsusiyyətləri; qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrə nail olmağın yolları; layihənin həyata keçirilməsi müddətləri; layihənin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olan xərclərin həcmi və onların maliyyələşdirilməsi mənbələri; məqsəd və vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəticəsində əldə ediləcək səmərə, mənfəət və digər növ gəlirlərdən istifadə istiqamətləri.

3. *Sahibkar tərəfindən istehlakçıya təklif edilən məhsulun və yaxud xidmətin xarakteri bölməsi* – özündə aşağıdakıları əks etdirir: yeni məhsulun (şin, xidmətin) ödəyəcəyi tələbatların sferası; həmin tələbatları ödəmək üçün istehlakçılara təklif edilən mövcud məhsullardan yeni məhsulun üstünlükləri; yeni məhsul növlərinin realizəsi üçün nəzərdə tutulmuş qiymət; həmin məhsulun realizəsindən əldə ediləcək mənfəətin məbləği və norması, yəni istehsalın rentabellik səviyyəsi və s.

4. *Tələbin, satış bazarının və həcmnin təhlili və qiymətləndirilməsi bölməsi* – sahibkarlıq fəaliyyətinin qarşısında duran məqsəd və vəzifələrlə əlaqədar olan layihənin həyata keçirilməsinin təsiri altında formalaşır. Bu bölmədə aşağıdakılar öz əksini tapır: yeni məhsulların (xidmətlərin) əsas istehlakçıları; satışın hazırkı və perspektiv həcmi; məhsulun satış qiyməti və onun gələcəkdə aşağı salınması

imkanları; istehlakçılara əlavə güzəştlərin edilməsi mümkünlüyü; satışdan sonrakı xidmətlərin növləri və qaydası; müəssisənin bazardakı rəqibləri və onların məhsullarının xüsusiyyətləri, keyfiyyəti və satış qiymətləri.

5. *Texniki-təşkilati tədbirlər bölməsi* – sahibkarın özünün bu və ya digər məqsəd və vəzifələr üçün işlənilib hazırlanmış layihənin həyata keçirilməsi yollarını müəyyən etmək üçün lazımdır. Bu bölmədə aşağıdakılar göstərilir: mövcud istehsal gücünün artırılması və ya yeni istehsal gücünün işə salınması üzrə tədbirlər; istehsalın optimal həcmi təmin etmək üçün zəruri olan investisiyanın həcmi; müəssisənin maddi enerji və digər növ ehtiyatlarla təmin olunması imkanları; istifadə olunacaq texnologiya, texnika, kadrlar haqqında məlumatlar.

6. *Layihənin ehtiyat təminat bölməsi* – sahibkarlıq fəaliyyətinin qarşısında qoyulan məqsəd və vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün lazım olan ehtiyatların növləri, həcmi, əldə edilməsi mənbələri və üsulları haqqında məlumatları özündə əks etdirir. Müəssisənin qarşısında qoyulmuş məqsəd və vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün lazım olan ehtiyatlar içərisində maliyyə ehtiyatları əsas təşkil edir. Odur ki, bu bölməni tərtib edərkən, əsasən, maliyyə ehtiyatları ilə bağlı olan məsələlər, yəni investisiya qoyuluşlarının ümumi məbləği, maliyyələşdirilməsi mənbələri (istiqraz buraxılışı, səhm satışı, kreditlər, layihə sahibkarlarının öz vəsaitləri və s.) öz əksini tapır. Bununla belə, həmin məqsəd və vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün lazım olan digər ehtiyatlar (məsələn, xammal və materiallar, yanacaq-enerji, bina və qurğular, nəqliyyat vasitələri və s.) və əmək ehtiyatları haqqında məlumatlar da bu bölmədə göstərilir.

7. *Layihənin səmərəlilik bölməsi* – özündə layihənin rentabelliği və həmin layihənin həyata keçirilməsi nəticəsində əldə ediləcək mənfəətin, gəlirin məbləği haqqında məlumatları özündə əks etdirir. Onlara aiddir: məhsulun istehsalı və satışı həcmi; məhsulun satışından əldə ediləcək mənfəətin məbləği; mənfəətdən ödəniləcək vergilərin həcmi; vergi verildikdən sonra müəssisənin sərəncamında qalacaq mənfəətin məbləği və s.

4.5. Müəssisənin istehsal proqramı və onun göstəriciləri

Planlaşdırmadan bəhs olunarkən, hər şeydən əvvəl, bir məsələyə mütləq aydınlıq gətirilməlidir – plan, proqram və proqnozun vəhdəti və fərqləri şərh olunmalıdır.

Bazar münasibətləri şəraitində işləyən ölkələrdə nəzərdə tutulan təsərrüfat tədbirlərinin vacibliyi və mürəkkəbliyindən asılı olaraq qısa, orta, uzun dövrü əhatə edən və bir də fəvqəladə proqramlar işlənilib hazırlanır və həyata keçirilir. Proqram və plan arasındakı fərqi və vəhdəti bilmək üçün “proqram” anlayışının mahiyyətini bilmək kifayətdir. *Proqram – dövlət tərəfindən müəyyən dövr ərzində icrası nəzərdə tutulan təsərrüfat tədbirləri üzrə məqsəd və vəzifələr məcmusudur*: proqram icrası nəzərdə tutulan iqtisadi inkişaf və sosial tərəqqi tədbirlərinin həyata keçirilməsi üçün fəaliyyət planıdır. *Plan – proqramda öz əksini tapan tədbirlərin rəvan, bir qaydada realizə olunması məqsədilə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan konkret və kompleks tədbirlər sistemidir*. Göründüyü kimi, planla proqramın vəhdəti çox, onların fərqi isə azdır; proqram – məqsəd və vəzifələdirsə, plan onların yerinə yetirilməsi

mexanizmidir, daha doğrusu, proqramın həyata keçirilməsi üçün məqsədyönlü konkret tədbirlərin məcmusudur.

Müəssisənin istehsal proqramı onun carı ildə müəyyən nomenklaturda, çeşiddə, keyfiyyətdə və müddətdə məhsul buraxılışının həcmiini özündə əks etdirir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin istehsal proqramı dövlət tapşırıqları, istehlakçıların sifarişləri və təsərrüfat müqavilələri əsasında işlənib hazırlanır. *Məhsulun nomenklaturası* – natural ifadədə məhsulun qruplar, yarımqruplar və vəziyyətlər üzrə planlaşdırmada və uçotda qəbul edilmiş sistemləşdirilmiş adbaad siyahısıdır. *Məhsulun çeşidi* – məhsulun növ, tip, sort, ölçü, marka, artikul və s. üzrə tərkibini xarakterizə edir. *Məhsulun keyfiyyəti* – onun təyinatına müvafiq olaraq müəyyən şəxsi və istehsal tələbatını ödəmək qabiliyyətini şərtləndirən xassələrin məcmusudur.

Müxtəlif idarəetmə səviyyələrində istehsal proqramının işlənib hazırlanmasında və həyata keçirilməsində məqsəd – ictimai tələbatın daha dolğun ödənilməsindən, mal göndərmə üzrə müəyyən olunmuş öhdəliklərin yerinə yetirilməsini təmin etməkdən, məhsulun keyfiyyətini muntəzəm sürətdə yaxşılaşdırmaqdan, müəssisənin mövcud resurslardan və istehsal potensialından (istehsal potensialı – müəssisənin iqtisadi gücünün dəyərcə və maddi – əşyaca səciyyələndirilməsi, istehsal aparatının müəyyən tərkibdə, texniki səviyyədə, keyfiyyətdə və maksimum həcmdə məhsul istehsal etmək qabiliyyətini ifadə edir) daha yaxşı istifadə olunmasından ibarətdir.

Adətən, müəssisələrdə istehsal proqramı aşağıdakı ardıcılıqla işlənib hazırlanır: ilk növbədə, müəssisələr arasında mal göndərmə barəsində bağlanmış müqavilələr,

istehlakçılar tərəfindən verilmiş sifarişlər və dövlət tapşırıqları əsasında cari ildə buraxılacaq məhsulların (işlərin, xidmətlərin) tam nomenklaturası, çeşidi, miqdarı və müddətləri müəyyən edilir; 2) sonra cari ilin sonuna müəssisə anbarında qalmış hazır məhsulların miqdarı və tamamlanmamış istehsalın həcmi müəyyənləşdirilir; 3) daha sonra, zəruri təşkilati – texniki tədbirləri nəzərə almaqla cari il üçün istehsal proqramının layihəsi işlənib hazırlanır və əmək kollektivinin müzakirəsinə verilir. Əmək kollektivi tərəfindən qəbul edilmiş istehsal proqramı müəssisənin müvafiq bölmələrinə göndərilir.

Müəssisə miqyasında bütün səviyyələrdə istehsal proqramı üç bölmədən ibarət olaraq işlənib hazırlanır:

- a) natural ifadədə məhsul istehsalı bölməsi;
- b) tamamlanmamış məhsul qalığının dəyişməsi bölməsi;
- v) istehsal gücü balansı və ondan istifadə bölməsi.

Sənaye müəssisələrində istehsal proqramını yüksək səviyyədə işləyib hazırlamaq üçün aşağıdakı tələbləri nəzərə almaq lazımdır:

a) istehsal proqramı elə tərtib edilməlidir ki, onun həyata keçirilməsi dövlət tərəfindən verilmiş tapşırıqların, bağlanmış təsərrüfat müqavilələrin və istehlakçılar tərəfindən verilmiş sifarişlərin tam və vaxtında yerinə yetirilməsini təmin etmiş olsun;

b) istehsal proqramının göstəriciləri elmi cəhətdən əsaslandırılmalıdır, yəni o, elmi–texniki tərəqqinin nailiyyətlərini, qabaqcıl istehsal təcrübəsini, səmərələşdiricilərin və yenilikçilərin təkliflərini (təvsiyələrini) özündə əks etdirməlidir;

v) istehsal proqramı istehsalın ahəngdarlığını təmin etməlidir, çünki bu, müəssisənin istehsal gücündən, maddi – enerji, əmək və maliyyə resurslarından istifadəni yaxşılaşdırır və öhdəliklərin vaxtında yerinə yetirilməsinə şərait yaradır;

q) istehsal proqramı optimal olmalıdır, yəni istehsal proqramı elə işlənilib hazırlanmalıdır ki, əksər fəhlələr tərəfindən yerinə yetirilmiş olsun;

d) istehsal proqramı mövcud texnoloji maşın və avadanlıqların tam yüklənməsini təmin etməlidir.

Müxtəlif sənaye müəssisələrində işlənilib hazırlanan istehsal proqramlarının tərkibi və quruluşu eyni deyildir, çünki hər bir konkret müəssisədə istehsal proqramının tərkibi və quruluşu istehsalın təşkili tipindən, texnika ilə silahlanma səviyyəsindən, müəssisənin məqsəd və strategiyasından, onun ixtisaslaşdırılması dərəcəsindən və s. amillərdən asılı olaraq formalaşdırılır.

Müəssisənin istehsal proqramının əsaslandırılması onun iş qüvvəsi və material resursları ilə təminatı səviyyəsindən bilavasitə asılı olur.

İstehsal proqramının resurs təminatının müəyyən etmək və əsaslandırmaq üçün iki qrup göstəricilərdən kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərindən istifadə olunur.

Kəmiyyət göstəriciləri mütləq ölçülərdə ifadə olunur və belə göstəricilərə ümumi, əmtəlik, realizə olunmuş, başqa həcm göstəriciləri və habelə işçilərin sayı, əmək haqqı fondu, mənfəətin kütləsi və s. bu kimi digər göstəricilər aiddirlər.

Keyfiyyət göstəriciləri nisbidirlər – müxtəlif kəmiyyət göstəricilərinin biri – birilə müqayisələri yolu ilə hesablanılır. Belə göstəricilərdən əmək məhsuldarlığı, fond-

verimi, materialtutumu, rentabellik səviyyəsi və s. göstərmək olar.

Müəssisənin proqramının mühüm göstəricilərindən biri məhsul buraxılışı göstəricisidir. Müəssisənin tərkibindən kənara buraxılan və kənara buraxılmaq üçün təyinat alan hazır məhsul və yarımfabrikatlar və habelə kənar üçün sənaye xarakterli xidmətlər daxil edilir.

Müəssisənin məhsulunun buraxılış planında istehsal olunan məmulatın kənara satışından və ya öz ehtiyaclarını ödəməkdən asılı olmayaraq, onları natural (cinsi) və dəyər göstəricilərində istehsal proqramına daxil edirlər.

Natural şəkildə hazır məhsul buraxılışı sənaye müəssisəsinin istehsal proqramının mühüm göstəricilərindən biri hesab olunur.

İstehsal proqramına, natural şəkildə, məhsul istehsalı tapşırığı sahələrarası proporsiyaları müəyyən edən ən mühüm məhsullar üzrə daxil edilir.

Məhsul həcmnin natural göstəricilərlə plana daxil edilməsində məqsəd istehsalın maddi – əşya proporsiyalarını və müəssisədaxili təsərrüfat əlaqələrinin müəyyən etmək və sahələrin birgə fəaliyyətini nəzarət altına almaq, nəticə etibarilə istehsal ilə istehlak arasında uyğunluğa nail olunmaqdır.

Məhsul istehsalı üzrə proqramda natural göstəricinin ölçü vahidi məhsulun istehlak xassələrini özündə daha dəqiq əks etdirən fiziki ölçü vahidlərində göstərilir. Məsələn, istehsal ediləcək elektrik enerjisinin həcmi kilovat – saatla, neft, kömür, çuqun, polad – tonla, parça – kv. metrə və s. ölçülür.

Bəzi məhsulların natural göstəriciləri iki ölçü vahidi ilə verilə bilər: məsələn, elektrik mühərrikləri həm ədədlə

və həm də kVt güc ölçüsü ilə istehsal proqramına daxil oluna bilər.

Məhsul istehsalının həcmi natural ifadədə bağlanmış kontraktlar müqabilində kənara və həm də daxili ehtiyac-lara təyinatından asılı olaraq iki göstərici vasitəsilə verilir:

- a) ümumi buraxılış;
- b) əmtəəlik buraxılış.

Birinci göstərici həm kənara və həm də daxili ehti-yatlar üçün təyinat alan bütün istehsalı özündə birləşdirir.

İkinci göstərici – əmtəəlik buraxılış – yalnız kənara, bazar üçün təyinat almış məhsul istehsalının həcmi-ni xarakterizə edir.

Natural ölçülərlə ümumi buraxılış göstəricisinin planlaşdırma praktikasında tətbiqi ən mühüm maddi ne-mətlər istehsalının tam həcmi-ni öyrənmək və bir də ayrı-ayrı məhsullar üzrə istehsal gücləri–müəssisənin il ərzində maksimum məhsul istehsal etmək imkanı haqqında məlu-mat almaq üçün çox əhəmiyyətlidir.

Planlaşdırma praktikasında bəzən şərti – natural göstəri-cilər vasitəsilə ilə də məhsul buraxılışı həcmi-ni istehsal proq-ramına daxil edirlər. Buna zərurət o vaxt yaranır ki, eyni isteh-lak dəyəri və analogi iqtisadi təyinatı olan məhsulun müxtəlif növlərinin istehsalı və həm də onların eyni ölçüyə gətirilmə-sinə ehtiyac duyulsun. Məsələn, yanacaq sənayesində şərti yanacaq, yeyinti sənayesində şərti banka və s.

Sənayenin istehsal proqramında məhsul buraxılışı həcmi yalnız natural və ya şərti – natural ölçülərlə deyil, həm də dəyər ifadəsində verilir.

Dəyər ifadəsində məhsulun həcmi-ni xarakterizə edən göstəricilərə ümumi, əmtəəlik, realizə olunmuş (satılmış),

təmiz (xalis), şərti – təmiz məhsul, emalın normativ dəyəri göstəriciləri aiddirlər.

Ümumi məhsul göstəricisi sənaye – istehsal fəaliyyətinin son nəticəsini özündə əks etdirir.

Zavod metodu ilə hesablanan ümumi məhsul göstəricisinə kənara buraxmaq üçün istehsal olunan və özünün ehtiyaclarına istehlak olunan məmulat, yarımfabrikat, sənaye xarakterli xidmətlər və bir də bitməmiş istehsal qalığının dəyərləri daxil edilir.

Əmtəlik məhsula ümumi məhsulun o hissəsi daxil edilir ki, onlar kənar üçün istehsal olunur (və ya xidmət göstərilir) və təsərrüfat dövriyyəsinə təyinat alır. Başqa sözlə, əmtəlik məhsula müəssisənin özünün ehtiyacları üçün istehsal olunmuş məhsulların və habelə bitməmiş istehsal qalığının dəyərləri daxil edilmir.

Realizə olunmuş məhsulun tərkibinə bağlanmış kontraktlar əsasında istehlakçılara göndərilmiş və haqqı ödənilmiş sənaye məhsullarının dəyəri daxil edilir.

Əgər əmtəlik məhsul müxtəlif istehlakçıların ehtiyaclarını ödəmək təyinatı almış sənaye məhsullarının dəyərindən ibarətdirsə, realizə edilmiş məhsul isə artıq onların (istehlakçıların) təsərrüfat dövriyyəsinə daxil olunmuş sənaye məhsullarının dəyərindən ibarət olur.

Planlaşdırma praktikasında tətbiq olunan həcm göstəricilərindən biri də təmiz (xalis) məhsul göstəricidir.

Xalis məhsul ümumi məhsulun dəyərilə onun istehsalına sərf olunmuş maddi məsrəflərin fərqi kimi hesablanır və o yeni yaradılmış, əlavə edilmiş dəyərə ekvivalent olan göstəricidir.

FƏSİL 5. MÜƏSSISƏNİN KADRLARI, ƏMƏK MƏHSULDARLIĞI VƏ ƏMƏK HAQQI

5.1. Kadrların peşə hazırlığı və onun əhəmiyyəti. Müəssisənin kadrlarının tərkibi və təsnifatı

İstehsal proseslərini həyata keçirmək üçün əsas amil kimi iş qüvvəsi çıxış edir. Müasir zamanda iş qüvvəsinə daha böyük tələblər qoyulur. Elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı nəticəsində yüksək ixtisaslı kadrlara olan tələbat gün gündən artır, çünki buraxılan və istifadə olunan istehsal vəsaitlərindən yalnız yüksək ixtisas və xüsusi texniki hazırlığa malik olan kadrlar səmərəli istifadə edə bilirlər. İstehsalın mexanikləşdirilmə və avtomatlaşdırma səviyyəsinin yüksəldiyi bir şəraitdə işçilərin mədəni-texniki və peşə-ixtisas səviyyəsinə tələb də kəskin sürətdə artır. İşçilərin əməyi öz məzmununa və xarakterinə görə yüksək səviyyədə olmalıdır və onlar daha mürəkkəb işləri yerinə yetirməlidirlər. Bu da kadrların hazırlanmasına və onların ixtisasların daimi artırılmasına xüsusi diqqət yetirməsini zəruri edir. Peşə-ixtisas əmək bölgüsü daha mürəkkəb işləri sadə işlərdən fərqləndirməyə imkan verir və özünü kadrların peşə-ixtisas və tarifi dərəcələri üzrə bölgüsündə büruzə verir. Odur ki, peşə-ixtisas üzrə əmək bölgüsü dərinləşdikcə yeni peşələr və ixtisaslar əmələ gəlir.

Hər hansı bir müəssisənin istehsal proqramı yerinə yetirmək üçün zəruri sayda işçilər tələb olunur, onların dəqiq tərkibdə və hazırlığa malik olması vacibdir.

Müasir dövrdə, əmək bölgüsü, yeni istehsal növlərinin meydana gəlməsi və elmi-texniki tərəqqinin yeni nailiyyətlərinin istehsala gətdikcə daha geniş tətbiqi yeni

peşələr və onların daxilində ixtisasların yaranmasına səbəb olur. İstehsalın inkişafı və tərəqqisi fəhlə nəinki hər hansı bir işi yaxşı yerinə yetirməyi bacarmalıdır, eyni zamanda o, maşın və avadanlıqların konstruksiyasını, istifadə etdiyi xammal və materialların fiziki-kimyəvi xassələrini və istehsal texnologiyasını dərinlən bilməlidir. Peşə və ixtisasların mənimsənilməsində işçilərin peşə qabiliyyəti mühüm rol oynayır. Peşə qabiliyyəti insanın müəyyən əmək fəaliyyətini xarakterizə edir. Peşə qabiliyyəti insanda həyatda, fəaliyyətdə qazanılır, yəni peşə qabiliyyəti mühüm rol oynayır. Peşə qabiliyyəti insanda həyatda, fəaliyyətdə qazanılır, yəni peşə qabiliyyəti bilik, bacarıq və vərdislərlə əlaqədardır. Ona görə də insanın mədəni-texniki səviyyəsinə təsir edən amillər, eyni zamanda onların peşə qabiliyyətinin artmasına da təsir edir.

Müasir sənaye müəssisələrində kadrlardan səmərəli istifadə olunmasında və onların hazırlanmasına olan tələbatın minimuma endirilməsində peşələrin qovuşması xüsusi əhəmiyyətini kəsb edir. Peşələrin qovuşması dedikdə, eyni işçi (fəhlə) tərəfindən müxtəlif növ peşə hazırlığı tələb edən işlərin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur. Peşələrin qovuşması imkan verir ki, işçi tərkibində və ya özünün köməkçisi ilə eyni zamanda bir çox dəzgahda işləsin.

Müəssisənin kadrları, ilk əvvəl, *istehsal heyəti* (əsas fəaliyyət heyəti) və *qeyri – istehsal heyəti* (qeyri-əsas fəaliyyət heyətli) kimi qruplaşdırılır. İkinci qrupa mənzil-kommunal təsərrüfatının, uşaq bağçalarının, səhiyyə və yardımçı təsərrüfatlarının işçiləri aiddir.

İstehsal heyəti icra etdikləri *funksiyaların xarakterinə* görə fəhlələr, mühəndis-texniki işçilər, qulluqçular, kiçik

xidmətedici heyət, şagirdlər və mühafizə işçiləri kateqoriyalarına bölünürlər.

İstehsal heyətin əsas tərkib hissəsi olan fəhlələr qrupun bilavasitə məhsul yaradılmasında iştirak edən və habelə istehsal prosesinin normal təmin edən işçilər aid olunurlar.

İcra etdikləri *işin xarakterindəki fərqlərə görə fəhlələr kateqoriyasını 4 əsas qrupa bölmək olar:*

- texnoloji prosesdə iştirak edən, əmək predmetini emal etmək yolu ilə bilavasitə hazır məhsula çevirən fəhlələr. Lakin bunlardan əlavə, avtomatlaşdırılmış istehsalarda fəhlə-nizamlayıcılar da bu qrupa daxil edirlər, çünki onlar avadanlıqların normal işini təmin edirlər;

- xammal, material və hazır məhsulun yarımfabrikatların daşınması, anbarlaşdırılması və qorunması ilə məşğul olan fəhlələr;

- əsas fondların təmiri, istehsal avadanlıqlarının profilaktikasını həyata keçirən təmin üçün hissə və tərtibatlar istehsal edən fəhlələr;

- hazır məhsulun keyfiyyətinə nəzarət işini icra edən fəhlələr.

Birinci qrupa daxil olan fəhlələr əsas, digər qruplara aid edilənlər isə köməkçi fəhlələr hesab olunurlar.

Mühəndis-texniki mütəxəssis və rəhbər işçilər kateqoriyasına istehsala texniki rəhbərlik funksiyasını həyata keçirən kadrlar aid olunurlar. Əqli əmək nümayəndələri olan bu kateqoriya işçilər istehsala rəhbərlik və onun təşkilinin konstruktor, texnoloji, təşkilati-texniki və sırf istehsal müəssisələri ilə məşğul olurlar. Bu kateqoriya işçilərə müəssisənin rəhbərliyi, baş mütəxəssislər, texniklər, ustalar və s. daxil edilir.

Qulluqçular kateqoriyasına maliyyə, uçot, təchizat-satış, dəftərxana və bəzi inzibati-idarə işçiləri aid olunurlar.

Şagirdlər kateqoriyasına fərdi və briqada (qrup) şəklində həm bilavasitə müəssisənin özündə hamilik yolu ilə və həm də başqa məktəblərə ezamiyyə olunmaqla fəhlə peşəsinə yiyələnən gənclər aid olunurlar. Bu kateqoriyaya habelə müəssisənin balansında olan texniki-peşə məktəblərinin şagirdləri də daxil edilir.

Kiçik xidmətedici heyətə inzibati-idarə binalarına qulluq edən xadimələr, süpürgəçilər, minik avtomobillərinin sürücüləri, kuryerlər, paltar asanlar və s. işçilər aiddir.

Mühafizə işçilərinə isə müəssisənin gözetçiləri və yangından mühafizə işçiləri aid edirlər.

Müəssisə qeyri-istehsal sahələrində çalışan işçilər istehsal heyətinə aid etmirlər. Bu qəbildən olan işçilərə yaşayış binalarına, səhiyyə məntəqələrinə, uşaq bağçalarına, klublara, yardımçı təsərrüfatlara xidmət edən işçilər daxil olunurlar. Bundan məqsəd istehsal işçiləri ilə istehsal xarakterli işçiləri icra etməyənlər arasındakı optimal say nisbətini müəyyənləşdirməkdir.

İstehsal işçilərinin peşə-ixtisas tərkibinə gəlinə o, hər bir müəssisənin özünəməxsus xarakterindən asılı olaraq fərqlənir. Məsələn, metallurgiya üçün səciyyəvi olan peşə-ixtisas işçisi poladəridən və polad yayandırsa, toxuculuq üçün-əyirici və toxucu, kimya müəssisələrində aparatçı və operator, maşınqayırma üçün tornaçılar, dəmirçilər, çilingərlər və s.-dir. Bütün bu müxtəliflik müəssisənin texnoloji özünəməxsusluğundan irəli gəlir. Texnoloji əməliyyatları icra sahiblərinin xüsusi hazırlığı tələb olunur.

Müəssisənin kadrlarının peşə-ixtisas dərəcələri (kvalifikasiya) üzrə təsnifləşdirilməsi onun (müəssisənin) is-

tehsal strukturunda, texniki bazasında və işçilərinin mədəni-texniki səviyyələrində baş verən dəyişikliklərin öyrənilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir istehsal sahəsində baş verən əmək bölgüsü elmi-texniki işləmələrin istehsala tətbiqi və bununla əlaqədar olaraq müxtəlif iş növlərinin yaranması və həmin işlərin yerinə yetirilməsi, onlardan müəyyən nəzəri və empirik biliklər tələb edir ki, bunlar da öz əksini müxtəlif peşələrdə tapır.

Peşənin tərkibində isə əlavə bilik və vərdiş tələb edən ixtisaslar formalaşır. Məsələn, çilingər peşəsi müxtəlif çilingər ixtisaslarına, çilingər-yığıcı, çilingər-alətçi, çilingər-təmirçi və s. bölünür. İxtisas isə öz tərkibində müxtəlif ixtisas dərəcələrini birləşdirir. Yerinə yetirilən işin mürəkkəbliyi, dəqiqliyi, məsuliyyəti müəyyən bilik, vərdiş və bacarıq tələb edir. Bundan asılı olaraq fəhlələrə ixtisas dərəcələri verilir. İxtisas dərəcəsinin mühüm tərkib hissələri fəhlənin ümumi təhsili, texniki hazırlıq səviyyəsi və müəyyən ixtisas üzrə onun praktiki vərdişləridir.

İstehsalın texniki səviyyəsi yüksəldikcə, istehsala daha mütərəqqi və mürəkkəb maşınlar tətbiq olunduqca, texnoloji istehsal üsulu təkmilləşdirildikcə, fəhlənin ixtisas dərəcələrinə tələblər də çoxalır.

Fəhlələr ixtisas dərəcələrinə görə qrupa bölünür: ixtisasız (ixtisas dərəcəsi olmayan), az ixtisaslı, ixtisasın yüksək ixtisas dərəcəli.

Öz-özlüyündə aydındır ki, xüsusi hazırlıq tələb etməyən işlərin icrası ixtisas dərəcəsi olmayan, başqa sözlə, ixtisasız fəhlələr tərəfindən yerinə yetirilməlidir.

Az ixtisas dərəcəsi fəhlənin xüsusi hazırlıq keçmə müddəti cəmi bir neçə həftə ərzində baş verə bilər. Bu

qəbildən olan fəhlələrin icra etdikləri iş o qədər də mürəkkəb olmur.

İxtisas dərəcəsi, başqa sözlə, ixtisaslı fəhlələrin hazırlanması 2-3 il müddətində vaxt tələb edir.

Yüksək ixtisas dərəcəli fəhlələrin hazırlanmasında, onlara nəzəri biliklərlə yanaşı müəyyən iş təcrübəsinin formalaşması da zəruri əhəmiyyət daşıyır. Belə fəhlələr isə nisbətən daha uzun müddətli vaxt ərzində formalaşır.

İstehsal sahəsində elmi-texniki tərəqqinin təsiri altındadır, tədrisən olsa da, yuxarıda göstərilən ixtisas dərəcələri arasında ixtisasız fəhlələrin sayı azalmağa doğru meyl edir, yüksək ixtisas dərəcəli fəhlələrin sayı isə artır.

Hər hansı bir istehsal sahəsində ixtisas dərəcəsi aşağı olan fəhlələrin sayca çox olması o deməkdir ki, həmin sahədə elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri lazımınca tətbiq olunmur, köməkçi işlərin, yükləmə-boşalma, təmir və s. – nin mexanikləşdirmə səviyyəsi aşağıdır.

5.2. Müəssisənin kadrlara tələbatının hesablanması və hazırlanmasının formaları

Müəssisə iqtisadiyyatının və habelə istehsal heyətinin idarə edilməsinin mühüm məsələlərindən biri də kadrlara tələbatın düzgün müəyyən olunmasıdır. Bu iş əməyin normalaşdırılmasına və həmin məsələnin həllində konkret olaraq vaxt norması, istehsal norması, xidmət norması, say norması, idarəetmə həddi kimi normaların tətbiqinə əsaslanmalıdır.

Müəssisədə işçilərin plan sayını aşağıdakı kimi hesablayırlar:

$$\dot{I}_{pl} = \dot{I}_i - \sum \dot{I}_q$$

Burada, $\dot{I}_{pl}$ – işçilərin plan sayı;

$\dot{I}_i$ – plan iş həcmnin yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan işçilərin sayı;

$\dot{I}_q$ – əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi hesabına iş qüvvəsinə qənaətdir.

Digər bir metod plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi üçün işçilərin sayının hesablanmasıdır. Bunun üçün aşağıdakı düsturdan istifadə olunur:

$$\dot{I}_i = \dot{I}_b \times \Theta_{ip}$$

Burada, $\dot{I}_b$ – bazis ilində işçilərin sayıdır;

Θ_{ip} – plan ili üçün istehsal proqramının artması əmsəlidir;

T.Hüseynovun [19] fikrincə, sonuncu metod nöqsanlıdır. Çünki plan ili üçün hesablamada bazis ilinin işçilərinin sayının müəyyən edilməsində yol verilən səhvlər və onlardan (işçilərdən) necə istifadə olunması, daha doğrusu, həmin sayın keçən il üçün nə qədər real olub-olmaması plan ili üçün (keçmişdə yol verilən səhvlər) bir növ qanuniləşdirilir.

Normalaşdırılması mümkün olan və olmayan işlər üçün iş qüvvəsinə tələbatın hesablanması qaydaları birbirindən fərqlənir.

Normalaşdırılan işlərdə məşğul olacaq istehsal işçilərinə tələbatın hesablanması – müəyyən peşə və ixtisaslar üzrə – iş vaxtının sərfi əsasında aparılır. Normallaşdırılan vaxt məsrəfi istehsal proqramında istehsalı nəzərdə tutulan hər məmulat növü üzrə ayrı-ayrılıqda hesablanır, onlar sonradan cəmlənir. Bununla yanaşı vaxt norması müəyyən edilərkən, plan ilində əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, fəhlələrin sayına tələbatı azaldan bir amil kimi nəzərə alınır.

Normallaşdırılan işlərin icrası üçün fəhlə kadrlara tələbat (F_5) aşağıdakı düsturun köməyi ilə hesablanır:

$$F_s = \frac{\sum N \cdot \dot{I}_p}{B_1}$$

Burada, N – bir məmulatın istehsalına vaxt norması;

$\dot{I}_p$ – istehsal proqramı üzrə məmulatların sayı;

B_1 – bir fəhlənin faydalı iş vaxtı fondudur.

Göstərilən üsullarının səmərəli istifadəsi üçün ilk əvvəl fəhlələrin planlaşdırmada istifadə olunan əsas əməsallardan biri məhsulu (istehsal proqramının) əmək tutumudur.

Məhsulun əməktutumu – qeyd etdiyimiz kimi, məhsul vahidi istehsalına, yaxud müəyyən texnoloji əməliyyatın yerinə yetirilməsinə (norma – saatla, ya da adam – saatla) sərf olunan iş vaxtının göstəricisidir.

Planlaşdırma zamanı əmək tutumunun 3 növünü fərqləndirirlər: normativ, plan və faktiki. *Normativ əməktutumu* – müəyyən məmulatın istehsalı üçün texnoloji prosesin bütün əməliyyatları üzrə mövcud texniki əsaslandırılmış vaxt normalarının məcmusudur. *Plan əməktutumu* – məhsul vahidinin istehsalı üçün planlaşdırılan iş vaxtı məsrəflərini özündə əks etdirilir. *Faktiki əməktutumu* isə müəyyən dövr ərzində məhsul vahidinin hazırlanması üçün həqiqi iş vaxtı məsrəflərini ifadə edir.

Bundan başqa texnoloji, istehsal və tam əməktutumu da fərqləndirilir. *Texnoloji əməktutumu* – əsas işə görə fəhlələrin əmək məsrəflərinin və əsas vaxta görə fəhlələrin əmək məsrəflərinin məbləği kimi təyin edilir; *istehsal əməktutumu* – texnoloji əməktutumu ilə istehsala xidmətin əməktutumu məbləğindən ibarət olub, bunun əsas və

köməkçi fəhlələrin əmək məsrəflərini əhatə edir; məhsulun *tam əmək tutumu* isə müəssisənin sənaye istehsal heyəti işçilərinin bütün kateqoriyalarının ümumi canlı əmək məsrəflərinin məcmusunu əks etdirir. Əmək tutumu göstəriciləri hesablanarkən əsas olaraq texnoloji əmək tutumu götürülürki, bu da əməliyyat, hissə, qovşaq, məmulat və məhsul vahidi üçün vaxt normalarına görə hesablanır, istehsal və tam əmək tutumları isə iriləşdirilmiş qaydada müvafiq işçi qrupları arasında münasibəti xarakterizə edən əmsalları köməyi ilə müəyyənləşdirilir.

Vaxt norması – məhsul vahidi istehsalına sərf olunan iş vaxtının elmi əsaslandırılmış həcmidir; adam–saatla (dəqiqə ilə, günlə) müəyyən edilir. Vaxt norması müəyyən iqlim və təşkilati-iqtisadi şəraitdə işləyən bir və ya bir neçə icraçının əmək sərfini müəyyən edir. Vaxt norması hasilat normasını təyin etmək və məhsul vahidinin əmək tutumunu hesablamaq üçün əsas təşkil edir. Vaxt norması mühəndis hesablamaları və xronometraj ölçüləri əsasında müəyyən edilir. Onun tərkibinə iş vaxtının normalaşdırılan ünsürləri: hazırlıq tamamlama vaxtı ($t_{h.t}$); operativ vaxt (t_{op}); köməkçi vaxt ($t_{köm}$); iş yerinə xidmət vaxtı (t_{xid}) və fasilə vaxtı (t_{fas}) daxildir:

$$t_{vax} = t_{h.t} + t_{op} + t_{köm} + t_{xid} + t_{fas}$$

Operativ, xidmət və fasilə vaxtlarının məcmusu ədədi vaxtı təşkil edir.

Müəssisədə fəhlələrin planlaşdırılmasında xüsusi yeri onların faydalı iş vaxtı təşkil edir.

Bir fəhlənin plan ilindəki faydalı iş vaxtı fondu–həmin işçinin təqvim iş vaxtı fondunun plan üzrə işə çıxılmayan günlərin sayı (məsələn, istirahət, bayram, məzuniyyət və s. günlər) və iş günlərinin ixtisar olunmuş saatları

qədər az olur. Fəhlənin plan ilindəki faydalı iş vaxtı fondunu (t_{fay}) hesablamaq üçün təqvim iş günlərinin sayından ($K_{\text{təq}}$) bayram və istirahət günlərin (K_{ist}), həmçinin müdiriyyətin icazəsi ilə işə çıxılmayan günlərin sayını ($K_{\text{çix}}$) çıxıb, alınan kəmiyyəti iş növbəsinin uzunluğuna ($t_{\text{növ}}$) vurmaq lazımdır, yəni:

$$T_{\text{fay}} = (K_{\text{təq}} - K_{\text{ist}} - K_{\text{çix}}) \cdot t_{\text{növ}}$$

Əsas fəhlələrin sayını istehsal proqramının əmək tutumuna görə, yalnız elə işlər və əməliyyatlar üzrə müəyyən etmək olar ki, burada məhsul vahidinin və yaxud işin yerinə yetirilməsi üçün vaxt məsrəfi normasını təyin etmək mümkündür. Digər hallarda əsas fəhlələrin sayını müəyyən edilməsi üçün xidmət normasından, ya da hasilat normasından istifadə edilir. Əsas işəməz fəhlələrin əmək tutumuna görə müəyyən edilməsi üçün istehsal proqramının plan əmək tutumunu il ərzində hər orta siyahı fəhləsinin faydalı (nominal) iş vaxtı fondu ilə normanın yerinə yetirilməsini nəzərə alan əmsalın hasilinə bölmək lazımdır.

Köməkçi fəhlələr üç qrupa ayrılırlar: a) əsas sex və istehsal sahələrində normalaşdırılan köməkçi işlərlə məşğul olan fəhlələr; b) yenə həmin sex və istehsal sahələrində normalaşdırılmayan köməkçi işlərlə məşğul olan fəhlələr; c) köməkçi və xidmətedici sex və təsərrüfatlarda çalışan köməkçi fəhlələr. Normalaşdırılan işlərdə çalışan köməkçi fəhlələrin sayının hesablanma metodikası əsas fəhlələrin sayının hesablama metodikası aşağıdakı kimidir. Fərq yalnız ondan ibarətdir ki, burada istehsal proqramının əmək tutumu əvəzinə köməkçi işlərin əmək tutumu əsas götürülür. Normalaşdırılmayan işlərdə çalışan köməkçi

fəhlələrin sayı iş yerlərinin miqdarına, yaxud xidmət normalarına görə müəyyən edilir.

Ştat cədvəli isə müəssisələrin quruluş və ölçüsü, xüsusi bölmə və şöbələrin sayı, onların istehsalda düzgün yerləşdirilməsi əsasında müəyyən edilir.

Kiçik xidmətedici heyətin sayı bir nəfər işçinin xidmət normasına görə hesablanır.

Müəssisələrdə çox vaxt gözətçilərin və mühafizəçilərin sayı – gözətçi və mühafizəçi məntəqələrinin sayına görə və nəhayət şagirdlərin sayı isə – əlavə işçilərə olan tələbat əsasən müəyyən edilir.

İstehsal heyətinin müəssisənin iqtisadi nəticələrinə təsiri onun fəhlələrin peşə hazırlığından asılıdır.

Sənaye müəssisələrinin fəhlə hazırlığı əsasən texniki-peşə məktəbləri vasitəsi ilə aparılır. Texniki-peşə məktəblərində təhsil müddəti bir ildən üç ilə kimi müəyyən edilmişdir. Adətən, texniki-peşə məktəblərində hazırlanan fəhlə kadrları istehsal hazırlığı ilə yanaşı texniki və nəzəri biliyə də malik olurlar. Texniki-peşə məktəblərində təhsil müddəti bir il olan peşələr üzrə fəhlə kadrları ikinci dərəcəli, iki illik təhsil müddətində – iki-üç, üç illik təhsil müddətində hazırlanarsa, daha yüksək dərəcəli fəhlə kadrları hazırlanır. İstehsalın konkret şəraitindən asılı olaraq fəhlə kadrlarının əksər hissəsi bilavasitə müəssisələrdə hazırlanır.

Müəssisələrdə *fəhlə kadrları*, əsasən, aşağıdakı *formalarda hazırlanır*:

a) fərdi formada – fəhlə kadrlarının hazırlanması hər bir şagirdin (yeni işə qəbul edilmiş işçinin) iş yerində təlimatçılar tərəfindən öyrədilməsi yolu ilə aparılır. Təlimatçılar briqadirlər, baş ustalar və yüksək ixtisaslı fəhlələr ola bilər. Onlar şagirdlərə konkret peşə üzrə əməli olaraq iş

fəndlərini öyrənməyə və istehsalat verdiyi əldə etməyə kömək edirlər;

b) briqada formasında – fəhlə kadrları hazırlığı briqada şəklində təşkil olunan işlərdə həyata keçirilir. Briqadanın tərkibi və miqdarı peşələrin müxtəlifliyindən və istehsalat şəraitindən asılı olaraq müəyyən edilir. İstehsalat təlimini başa vurduqdan sonra şagirdlər öyrəndikləri peşə və ixtisaslar üzrə müəyyən edilmiş qaydada sorğudan (imtahan) keçirilir və onun nəticəsindən asılı olaraq onlara müvafiq tarif dərəcələri verilir. Bu zaman təhsil müddəti üç aya qədər olur;

c) qrup formasında – istehsalat təlimi peşə qrupları üzrə aparılır və təlim işləri xüsusi briqadasında, yaxud da tədris-istehsalat emalatxanalarında həyata keçirilir. Qrup formasında kadr hazırlığının briqada formasındakına nisbətən fərqi ondan ibarətdir ki, briqada kollektiv fərdi işlər icra edən fəhlələrdən təşkil olunur. Qrup formasında daha mürəkkəb peşələr üzrə fəhlə kadrları hazırlanır;

d) məktəb və kurslar formasında – istehsalatdan ayrılmaq və ayrılmamaqla daha mürəkkəb peşə və ixtisaslar üzrə fəhlə kadrları hazırlanır. Özü də istehsalatdan ayrılmadan təşkil olunan məktəb və kurslar və məktəblərdə isə müəssisələrarası formada həyata keçirilir. Belə kurs və məktəblərdə təhsil alanların sayı 10 nəfərdən az və 30 nəfərdən çox olmamalıdır.

Müəssisələr üçün mütəxəssis kadrları dövlət və qeyri-dövlət ali və orta ixtisas məktəblərində, kolleclərdə, universitetlərdə və Akademiyalarda hazırlanır. Mütəxəssislərin bu və ya digər mütəxəssis qrupuna aid edilməsi onların ali və orta ixtisas təhsili məktəblərini başa vurduqdan sonra aldıkları diplomlar ilə müəyyən edilir.

5.3. Əmək məhsuldarlığı və onun yüksəldilməsi yolları

Əmək məhsuldarlığı dedikdə əmək sərfiyyatının səmərəliliyi, məhsulun hər vahidinə sərf edilən əməyin səviyyəsi nəzərdə tutulur. Əmək məhsuldarlığının artırılması məhsulun istehsalı üçün lazım olan iş vaxtının qısaldılması deməkdir. Cəmiyyət, məhsulun hər vahidinə sərf olunan əməyi azaltmaqla hər işçi başına daha artıq miqdarda məhsul istehsal etmək və deməli, öz artan tələbatını daha dolğun təmin etmək imkanına malik olur. Əmək məhsuldarlığının daim yüksəldilməsi, istehsalının artırılması və təkmilləşdirilməsi üçün zəruri şərtidir.

İstehsalında əmək məhsuldarlığını yüksəltmək üçün əməli yollar mövcuddur. Bu yollardan ən mühümü ağır sənayenin birinci növbədə inkişaf etdirilməsi və ən yeni texnikanın daha geniş tətbiq edilməsindən, işçilərin ümumi təhsil və mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsindən əmək intizamının möhkəmləndirilməsi və onun ən yaxşı təşkili formalarının tətbiq edilməsindən və mövcud olan imkanların genişləndirilməsindən ibarətdir.

Əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi – istehsalı artırmaq, xalqın maddi vəziyyətini daha da yaxşılaşdırmaq və mədəni səviyyəsini daha da yüksəltmək yolunda həlledici şərtidir.

Əmək məhsuldarlığını yüksəltmək uğurundakı mübarizə, əsas fondlardan daha yaxşı istifadə edilməsi və material resurslarının daha artıq qənaətlə işlədilməsi ilə sıx sürətdə əlaqədardır.

Fəhlə və qulluqçuların mədəni-texniki səviyyəsini yüksəltmək və onların istirahəti üçün daha yaxşı şərait yaratmaq məqsədilə ictimai istehsal artdıqca və əmək məh-

suldarlığı yüksəldikcə onların qazandığı nailiyyətlər çoxalır və gəlirləri artır.

Hər fəhləyə düşən istehsalın artırılması, *əməyin intensivliyini yüksəltmək*, yəni müəyyən vaxt ərzində daha artıq miqdar əmək sərfi yolu ilə edilə bilər.

Əmək mühafizəsini və təhlükəsizlik texnikasını yaxınlaşdırmaq üçün sənaye müəssisələrində hər il böyük tədbirlər görülür. Bu şəraitdə sənayenin hər bir işçisi, özünün tam qüvvə və qabiliyyətləri daxilində vicdanla çalışmalıdır.

Hər bir fəhləyə düşən istehsalın artırılması, *əməyin məhsuldarlıq qüvvəsini yüksəltmək*, yəni istehsalın texniki cəhətdən daha artıq silahlanması və işçilərin ixtisasının yüksəldilməsi nəticəsində eyni miqdar əməyin daha çox məhsul vermək qabiliyyətini artırmaq yolu ilə əldə edilir. Bu, müəssisələrdə (əmək müəssisələrdə) əmək məhsuldarlığını yüksəltmək üçün əsas yoldur. Texnikanı durmadan tərəqqi etdirmək və kadrların mədəni-texniki səviyyəsini daim artırmaq haqqındakı obyektiv zərurət də buradan irəli gəlir. Sənayenin fəhlələri və mühəndis-texnik işçiləri istehsalın texnikası və texnologiyanın təkmilləşdirilməsinə hər vasitə ilə kömək etməyə və öz texniki biliklərini və məharətlərini daim yüksəltməyə çalışmalıdırlar.

Müasir cəmiyyətdə hər bir zəhmətkeş nə qədər çox məhsul istehsal edirsə, öz əməyi müqabilində bir o qədər artıq haqq alır; cəmiyyət də, istehsalı daha da inkişaf etdirmək və xalqın maddi rifahını yüksəltmək yolunda tədbirlər görmək üçün bir o qədər artıq imkan əldə etmiş olur. Əmək məhsuldarlığının yüksək sürətlə artmasını təmin etmək işində dövlət mənafeyi ilə xalq mənafeyinin ayrılmaz

birliyi təzahür edir ki, bu da istehsalının əsas üstünlüklərindən biridir.

Əmək məhsuldarlığının səviyyəsi bir sıra amilləri əsasən müəyyən edilir; həm də əmək məhsuldarlığını daha da yüksəltmək üzrə hər bir sənaye sahəsinin və hər bir müəssisənin özünə məxsus spesifik xüsusiyyətləri və ehtiyat mənbələri vardır. Bu amillərin bir qismi müəssisənin yerləşdirilməsi, onun kooperativləşmə əlaqələri, istehsalın müəyyən olunmuş həcmi və başqa şərtlərdən asılıdır.

Əmək məhsuldarlığını yüksəltmək sahəsində bilavasitə müəssisələrin özündən asılı olan amilləri aşağıdakı qruplara birləşdirmək olar:

Birinci qrup amillər əməyin məhsuldar qüvvəsini yüksəldilməsi və məhsulun əmək tutumluğunun azaldılması ilə əlaqədardır. Buraya aşağıdakılar aiddir:

- məhsulun özünün təkmilləşdirilməsi (onun konstruktiv əsaslarının yaxşılaşdırılması, daha keyfiyyətli materiallardan istifadə edilməsi);

- istehsalın texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi (fəhlələrin əməyinin texniki cəhətdən daha artıq silahlandırılması, məhsulun hazırlanması üsullarının yaxşılaşdırılması);

- fəhlələrin ixtisas və ustadlığının yüksəldilməsi (məhsulun hazırlanması üzrə istehsal əməliyyatlarının fəhlələr tərəfindən daha tez və daha yaxşı yerinə yetirilməsi);

- istehsalın və əməyin təşkilinin yaxşılaşdırılması (müəssisənin istehsal vasitələrindən və əmək ehtiyatlarından daha səmərəli istifadə edilməsi).

Deməli, məhsulun əmək tutumluğu məhsuldar qüvvələrin inkişafından və istehsal şəraitindən bilavasitə asılıdır. Texniki tərəqqi, kadrların ixtisasının yüksəldilməsi, əməyin və istehsalın təşkilinin yaxşılaşdırılması əsasında

məhsulun əmək tutumluğunun azaldılması əmək məhsuldarlığının durmadan artmasının əsas mənbəyidir.

Əmək məhsuldarlığının səviyyəsini müəyyən edən *ikinci qrup* amillər iş vaxtından istifadə edilməsinin yaxşılaşdırılması ilə əlaqədardır. Buraya aşağıdakılar aiddir:

- sağlamlaşdırıcı tədbirlər görülməsi və fəhlələrin məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması nəticəsində xəstəliyə görə işə çıxmamalı və hallarının azaldılması və habelə üzrsüz səbəbə görə işə çıxmamalı hallarının ləğv edilməsi yolu ilə istifadə edilməyən iş günləri miqdarının azaldılması;

- iş yerinin hazır və avadanlığın saz olmaması, elektrik enerjisinin və lazımi material və alətlərin olmaması və başqa təşkilat-texniki nöqsanlar üzündən növbə daxilindəki iş vaxtı itkisinin aradan qaldırılması;

- əmək intizamının pozulması (işə gecikmək, fəhlələrin təqsiri üzündən boş dayanmalar, iş vaxtı qurtarmamış işi dayandırmaq) nəticəsində növbə daxilindəki iş vaxtı itkisinin aradan qaldırılması;

- məhsulun zay edilməsi və yenidən işlənməsi, müəyyən edilmiş istehsal texnologiyasından kənara çıxılması, lazımi ölçüdə materialların olmaması və iş vaxtının başqa qeyri-məhsuldar sərfi üzündən əmələ gələn iş vaxtı itkisinin aradan qaldırılması.

Deməli, iş vaxtından istifadənin effektivliyi, bir tərəfdən, əməyin və istehsalın təşkilindən, hər bir iş yerində fasiləsiz və yüksək məhsuldar iş üçün lazımi şərait yaradılmasından və digər tərəfdən, istehsalda əmək intizamının və fəhlələrin əmək şəraitinin və məişətinin vəziyyətindən asılıdır.

İş vaxtından daha yaxşı istifadə olunması müəssisələrdə əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi üçün çox böyük ehtiyat mənbəyidir.

Məhsul vahidinin əmək tutumluğu hətta əvvəlki kimi saxlansa da iş vaxtı itkisinin azaldılması nəticəsində hər bir fəhləyə düşən məhsul buraxılışı xeyli artırıla bilər.

Əmək məhsuldarlığının səviyyəsini müəyyən edən *üçüncü qrup amillər* müəssisədə kadrların səmərəli yerləşdirilməsi ilə əlaqədardır. Buraya aşağıdakılar aiddir:

- inzibati-idarə işçiləri sayının azaldılması və işindən azad olunan işçilərdən bilavasitə istehsalatda istifadə edilməsi (bu, müəssisənin hər bir işçisinə düşən məhsul istehsalının artmasına kömək edir);

- yardımçı və köməkçi fəhlə sayının azaldılması hesabına əsas istehsal fəhlələrinin xüsusi çəkisinin artırılması (bu, fəhlənin hər nəfərinə düşən istehsalın artmasına imkan verir);

- fəhlələrdən, onların ixtisasına və istehsal təcrübəsinə müvafiq surətdə istifadə edilməsi, belə ki, bir fəhlə öz qabiliyyətindən asılı olaraq maksimum məhsul istehsal edə bilsin;

- işçi qüvvəsi axınının ləğv edilməsi, müəssisələrdə daimi fəhlə və mütəxəssis kadrların yaradılması.

Qabaqcıl müəssisələrin təcrübəsi göstərir ki, müəssisədə olan kadrlardan daha səmərəli istifadə olunmasının təmin edilməsi, əmək məhsuldarlığının daha da yüksəldilməsi üçün böyük ehtiyat mənbəyi təşkil edir.

Əmək məhsuldarlığını yüksəltmək uğrunda aparılan əsas istiqamətlər aşağıdakılardır:

1. Texniki tərəqqi və istehsalın texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi. Müəssisələrdə əmək məhsuldarlığının su-

rətlə artmasının maddi əsası və başlıca mənbəyi texnikanın arası kəsilmədən tərəqqi etməsidir.

2. Texniki tərəqqi – istehsal texnikasının arası kəsilmədən yeniləşdirilməsi və müəssisələrdə maşın və avadanlıq parkının təkmilləşdirilməsi. Texniki tərəqqinin ən əsas yollarından biri istehsal proseslərinin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılmasından, əl əməyinin maşınla əvəz edilməsindən ibarətdir.

3. Texniki tərəqqi istehsalın hərtərəfli elektrikləşdirilməsi əsasında həyata keçirilir. Elektrik, iş maşını və mexanizmlərini hərəkətə gətirmək üçün əsas enerji mənbəyi vəzifəsi görür.

4. Kadrların mədəni-texniki səviyyəsinin və ixtisasının artırılması. Sənaye durmadan yeni texnika ilə təchiz edilir.

5. İstehsalın təşkilinin yaxşılaşdırılması. Texnika və kadrlardan istifadənin effektivliyi onların istehsal prosesində əlaqələndirilməsi və istehsalın təşkil edilməsi metodlarından həlledici dərəcədə istifadəsi.

6. Əmək intizamının möhkəmləndirilməsi və iş vaxtından səmərəli surətdə istifadə edilməsi. Əməyin təşkil edilməsi – bunun da əsasını yoldaşlıq əməkdaşlığı və qarşılıqlı yardım münasibətləri təşkil edir – istehsal prosesində bütün əmək və maddi vasitələrdən ən səmərəli surətdə istifadə etmək və yüksək əmək intizamı yaratmaq üçün geniş imkanlar açır.

7. Texniki normalaşdırmanın və əmək haqqının təşkilinin qaydaya salınması. Əmək məhsuldarlığının artması normalaşdırmanın və əmək haqqının təşkilindən xeyli dərəcədə uzlaşdırmaq.

8. Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinin mühüm amillərindən biri də zəhmətkeşlərin maddi rifah halının surətlə yaxşılaşdırılmasıdır.

5.4. Əməyin ödənilməsinin forma və sistemləri

Əmək haqqı əməkdən istifadənin qiymətidir. O, əməkdən istifadənin saat, gün, həftə ərzində əməkdən istifadənin pulla ifadəsidir.

Cəmiyyətdə əmək haqqı, hər bir fəhlənin və ya qulluqçunun əməyinin kəmiyyət və keyfiyyətinə görə ictimai məhsulundan onun şəxsi istehlakı üçün ayrılan hissənin pulla ifadəsidir. Əmək haqqının düzgün təşkil edilməsi, müəssisənin müvəffəqiyyətlə işləməsi və əmək məhsuldarlığının arası kəsilmədən yüksəlməsi üçün ən mühüm ilkin şərtlərdən biridir.

Əmək haqqı ictimai mənafe ilə işçinin öz əməyinin nəticəsi üçün maddi cəhətdən şəxsən maraqlı olması arasında qırılmaz əlaqəni ifadə edir.

İstehsalının inkişafı hələ cəmiyyət üzvlərinin bütün tələbatını tamamilə və məhdudlaşdırılmadan təmin etmək səviyyəsinə çatmadığından məhsul bölgüsü üçün vahid ölçü müəyyən etmək lazımdır. Belə bölgü ölçüsü yalnız zəhmətkeş tərəfindən cəmiyyətə verilmiş əmək ola bilər. Həmin şəraitdə əməyə görə aparılan bölgü ictimai mənafe ilə şəxsi mənafeyi daha yaxşı bir surətdə əlaqələndirir. Müəssisələrdə əmək haqqı elə təşkil edilməkdir ki, istehsalın hər cəhətdən genişləndirilməsi və əmək məhsuldarlığının durmadan yüksəldilməsi üçün işçilərdə öz əməyinin nəticələri üzrə şəxsi maddi maraq kimi böyük bir qüvvə səfərbər edilə bilsin.

Öz əməyinin nəticələri üzrə işçinin şəxsi maddi marağını istehsalın genişləndirilməsində real qüvvəyə çevirmək üçün işçinin əmək haqqını onun əməyinin nəticələrindən asılı etmək lazımdır. Başqa şərtlər bərabər olduqda,

əməyin nəticələri hər şeydən əvvəl işçinin bacarıq, biliyindən və onun ixtisasından asılıdır. Buna görə də öz mürəkkəbliyi və çətinliyinə görə müxtəlif olan işlərin yerinə yetirilməsi üçün verilən əmək haqqının miqdarı da müxtəlif olmalıdır; ixtisaslı mürəkkəb əməyə, sadə əməyə nisbətən yüksək mizd verilməlidir. İxtisaslı əmək istehsalı daha artıq fayda verir, çünki o, eyni vaxt ərzində daha çox maddi dəyər yaratmağa və daha çox istehsal nəticəsi verməyə qabildir. Əməyin ixtisas və məhsuldarlığı bərabər olan hallarda ilk növbədə ən yaxşı işçiləri məhz çətin və mühüm sahələrə cəlb etmək və bununla da bütövlükdə istehsalın inkişafını təmin etmək üçün həmin sahələrdəki işçilərə daha yüksək mizd vermək iqtisadi cəhətdən düzgündür. Sənaye müəssisəsində əmək haqqı şərtləri elə qurulur ki, ağır və isti işlərdə, istehsalın başlıc sahələrində işləyən fəhlələrə daha yüksək əmək haqqı təmin edilsin.

Bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyət göstərən müəssisələrdə əmək haqqının düzgün müəyyən olunması, həm mizdli fəhlənin əməyinin ədalətli qiymətləndirilməsi və həm də sahibkarın iqtisadi maraqların təmin olunması baxımından çox vacibdir.

Fəhlənin əmək haqqının onun əməyinin keyfiyyəti (mürəkkəbliyi) və kəmiyyətinə görə (istehsal norması ilə) müəyyən edilməsi işçinin ona qarşı ədalətli münasibət göstərilməsinə dair imicin formalaşmasına səbəb olur.

Kəmiyyətə çox və keyfiyyətə yaxşı əmək yüksək əmək haqqına layiq bilinməlidir. Yüksək ixtisas dərəcəsinə malik olan əmək cəmiyyətə yüksək keyfiyyətli və çox miqdarda maddi nemət verdiyindən yüksək səviyyədə də mükafatlandırılmalıdır, daha doğrusu, ixtisas sahibinə yüksək əmək haqqı verilməlidir.

Əmək haqqı işçilərin sosial həyatının ən önəmli “təsiredicisi” olduğundan onu müəyyən edən prinsip və amillər elmi əsaslara söykənməlidir.

Əmək haqqı düzgün təşkil edildikdə əmək məhsuldarlığının yüksəlişi əmək haqqının artımından irəlidə gəlməlidir. Bu şərt olmadan istehsal inkişaf edə bilməz, deməli, real əmək haqqının sabit, plana uyğun sürətdə yüksəldilməsi də təmin edilə bilməz.

Orta pul əmək haqqının artımına nisbətən əmək məhsuldarlığının artım sürətinin daha yüksək olması istehsalı genişləndirmək, lazımı ehtiyatlar yaratmaq, zəhmətkeşlərin rifahını və onlara göstərilən ictimai-mədəni xidmətin səviyyəsini yüksəltmək üçün vəsait yığmaq yolunda imkan verir.

Əmək haqqının düzgün təşkil edilməsinin bir şərti də müqayisəlilikdir, yəni müəssisədə bütün iş növləri üzrə əməyin ölçüsü ilə istehlak ölçüsünün müəyyənləşdirilməsinə eyni qayda ilə yanaşmalıdır.

Buna görə də əmək haqqının düzgün təşkil edilməsi müəyyən bir işin icrasına lazım olan vaxtın dürüst və texniki cəhətdən əsaslandırılmış normalaşdırılmasına və həmin iş növünün haqqının ödənilməsi üzrə dürüst müəyyənləşdirilmiş şərtlərin olmasını tələb edir.

Əmək haqqı təşkil olunarkən aşağıdakı prinsiplər nəzərə alınmalıdır: əməyin kəmiyyət və keyfiyyəti; əməyin intensivliyi; iş şəraiti; əmək məhsuldarlığı ilə əmək haqqı arasındakı nisbətlər; istehsalın coğrafi yerləşməsi və s. *Əmək haqqının* nominal, real, orta aylıq, minimum *növlərini* fərqləndirirlər.

Nominal əmək haqqı – müəyyən iş dövrü ərzində fəhlə və qulluqçuların sərf etdikləri əməyin kəmiyyət və

keyfiyyətinə uyğun olaraq pul və ya natura şəklində ödənilən əmək haqqıdır; hesablanmış (bütün çatası məbləğ) və ələ verilən əmək haqqı (vergilər çıxılmaqla) fərqləndirilir. Əməyə görə bölgü prinsipi öz ifadəsini nominal əmək haqqında tapır. Müəssisə miqyasına nominal əmək haqqı əməyə görə bölgü qanununa müvafiq olaraq müəyyən vaxt müddəti ərzində hər bir işçinin şəxsi istehlakına daxil olan mənfəətin (təsərrüfat hesablı gəlirin) bir qismindən ibarətdir. Lakin nominal əmək haqqı öz-özlüyündə işçinin ictimai məhsulda faktiki payını hələ müəyyən etmir, çünki bu, həmçinin mallara və xidmətlərə qoyulan qiymət və taarif səviyyəsindən, yəni real əmək haqqından asılıdır.

Real əmək haqqı – maddi nemətlərdə və xidmətlərdə ifadə olunan əmək haqqının miqdarıdır. Real əmək haqqının artımı nominal əmək haqqının əmtəələrin qiyməti və xidmətlərin tarifi indeksinə nisbəti ilə müəyyən olunur. Bu zaman əmək haqqından tutulmuş vergilərin məbləği çıxılır.

Orta aylıq əmək haqqı – müəssisənin hər bir işçisinə görə hesablanan əmək haqqının miqdarını səciyyələndirir. Orta aylıq əmək haqqı fondunu muzzdlu işçilərin sayına bölməklə müəyyən edilir. Mühəndis – texniki işçilərin, qulluqçuların, kiçik xidmətedici heyətin, gözətçilər və şagirdlərin orta illik və ya orta aylıq əmək haqqı müəyyənləşdirilir. Orta aylıq (orta illik) əmək haqqını müəyyən etmək üçün aylıq (illik) vahid əmək haqqı fondunun kəmiyyətini müəssisənin orta siyahı sayına bölünmək lazımdır. Fəhlələrin orta aylıq (orta illik) əmək haqqını hesablayarkən isə, bundan başqa, orta günlük və orta saatlıq əmək haqqı da müəyyən edilir.

Minimum əmək haqqı – bütün işləyənlər üçün dövlət tərəfindən müəyyən vaxta qəbul edilmiş minimum əmək haqqıdır. Minimum əmək haqqı istehlak qiymətləri indeksinin artması ilə əlaqədar mütəmadi olaraq yenidən baxılır. Müasir zamanda minimum əmək haqqı yüz manata yaxın müəyyən olunub.

Cəmiyyətin quruculuğu təcrübəsində, müəssisədə hər bir iş sahəsi üçün əməyin ödənilməsi şərtlərinin müəyyən-ləşdirilməsinə dair üsullar hazırlanmışdır. Sənaye müəssi-sələrində fəhlələrin əmək haqqının təşkili tarif sistemi və əməyin ödənilməsi formaları üzrə müəyyən edilir.

Tarif sistemi tarif-ixtisas arayış kitabçalarında, tarif cədvəlindən və tarif maaşlarından ibarətdir.

Tarif-ixtisas arayış kitabçalarında müəssisədə görü-lən işlərin istehsal xarakteristikası verilir ki, bu da fəhlələ-rin ixtisasını müəyyən etmək və onların gördükləri işləri qiymətcə müqayisələndirmək üçün əsas təşkil edir.

Tarif-cədvəli fəhlələrin ixtisaslarından asılı olaraq, əmək haqqı üzrə nisbətləri müəyyən edir. Tarif dərəcəsi fəhlənin ixtisas dərəcəsini xarakterizə edir: daha yüksək ixtisasa tarif cədvəlinin daha yüksək dərəcəsi uyğun gəlir.

Tarif maaşı müəyyən edilmiş tarif cədvəlinə və ixti-sas arayış kitabçasına müvafiq olaraq, görülən müxtəlif iş-lərə qarşı ödəniləsi əmək haqqının qədərini müəyyən edir.

Tarif sistemi hər bir iş üzrə əmək haqqının ödənilmə-sində daimi və bərabər şərtlərin olması və hər bir işçi-yə müəyyən minimum əmək haqqı verilməsi üçün təminat yaradır, eyni zamanda tarif sistemi əmək haqqı üzrə he-sablamaların düzgünlüyünü yoxlamaq üçün imkan yaradır. Tarif maaşları adətən müştərək müqavilələrə daxil edilir.

I dərəcənin tarif maaşının qədəri və tarif cədvəli dərəcələri arasındakı nisbətlər yalnız müəyyən bir müəssisənin işçiləri üçün deyil, habelə bütünlüklə sənaye üçün də böyük əhəmiyyətə malikdir. Tarif üzrə maaşın səviyyəsi bu və ya başqa müəssisəyə, ölkənin bu və ya başqa rayonuna işçilər cəlb edilməsinə təsir göstərir. Buna görə də sənayenin bütöv bir sahəsi üçün tarif sistemi razılaşdırılmış qaydada müəyyən edilir.

Tarif maaşı əmək haqqının ölçüsünü vaxt vahidi – saat, gün, ay ərzində müəyyənləşdirir. Fəhlələr üçün o, gün ərzində (gündəlik) və ya saat ərzində (saatlıq) I dərəcəli əmək haqqı şəklində müəyyən olunur. Yüksək tarif dərəcələrinə aid edilən işlər üçün əmək haqqının miqdarı I dərəcənin əmək haqqını tarif dərəcələri üzrə müvafiq tarif əmsalına vurmaqla müəyyənləşdirilir.

Tarif cədvəlində dərəcələr arasındakı artım fərqi nə qədər çox olarsa, fəhlə aşağı dərəcədən yuxarı dərəcəyə keçməkdə maddi cəhətdən daha çox maraqlı olar, öz ixtisas səviyyəsini artırmağa cəhd göstərir, onun əmək məhsuldarlığı və gördüyü işin keyfiyyəti yüksəlir və nəticə etibarilə istehsalın səmərəliliyi təmin edilmiş olar.

Sənaye müəssisələrində fəhlələrə verilən əmək haqqı formaları böyük əhəmiyyətə malikdir. Əmək haqqı formalarının düzgün seçilməsi müəssisənin müvəffəqiyyətlə işləməsi, əmək məhsuldarlığının artırılması və məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Sənaye müəssisələrində əməyin ödənilməsinin əsas formaları – *işəmuzd* və *vaxtamuzd əmək haqqı* formalarıdır. Əmək haqqının bu əsas formaları müxtəlif mükafat növləri ilə tamamlanır. *İşəmuzd əmək haqqı* formasında

işçi istehsal etdiyi məhsulun, yaxud yerinə yetirdiyi işlərin kəmiyyət və keyfiyyətinə uyğun olaraq mükafatlandırılır. Əməyin ödənilməsinin bu forması əmək nəticələri dəqiq və tam uçota alınan işlərdə tətbiq edilir. İşəməzd əmək haqqı əməyin ödənilməsinin əmək haqqının təşkili prinsiplərinə uyğundur, elmi əsasda qurulur və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinin mühüm vasitəsidir, hər bir işçinin şəxsi mənafeyi ilə ümum müəssisə mənafeyinin əlaqələndirilməsinə imkan verir.

İşəməzd əmək haqqı sisteminin tərkibi:

- müstəqim (birbaşa);
- qeyri-müstəqim (dolayı);
- işə görə-mütərəqqi;
- işə görə-mükafatlı;
- akkord sistemi formasında tətbiq edilir.

İstehsalda əsas işlər üzrə, adətən, hər bir fəhlənin əməyinin fərdi nəticələrinin normalaşdırılması və uçota alınması üçün imkan vardır. Buna görə də sənaye müəssisələrində fəhlələrə verilən əmək haqqının üstün sistem forması, *müstəqim fərdi işəməzd əmək haqqından* ibarətdir ki, bu da adətən sadəcə olaraq işəməzd əmək haqqı adlanır. Bütün sənaye fəhlələrinin dördə üç hissəsindən çoxuna işəməzd sistemi üzrə əmək haqqı verilir. Müstəqim işəməzd əmək haqqının ən mühüm üstünlüyü bundan ibarətdir ki, fəhlənin əmək haqqı onun müəyyən bir dövr ərzində istehsal etdiyi yararlı məhsulun (detalların, əməliyyatların və s.) miqdarına tam uyğun olaraq dəyişilir. Buna görə də işəməzd əmək haqqı sistemi öz əməyinin nəticələri üzrə işçilərdə şəxsi maddi maraq yaratmaq prinsipinə daha çox uyğun gəlir. İşəməzd sistemi istehsal üçün də faydalıdır: bu sistem fəhlələrin ustalığının artmasına, ava-

danlıq və alətlərdən daha yaxşı istifadə edilməsinə maraq oyadır, iş vaxtının itkisini, işsiz dayanmaları və istehsala rəhbərlik işində təşkilat-texniki nöqsanları aradan qaldırmaq üçün fəhlələri səfərbərliyə alır.

Müstəqim işəməzd əmək haqqı sistemində işçinin əmək haqqı hazırlanmış məhsulun miqdarına və məhsul vahidinin istehsalı üçün müəyyən edilmiş əmək haqqına (iş qiymətinə) əsasən təyin edilir. İş qiyməti – iş dərəcəsinin saatlıq tarif maaşının müəyyən bir işin görülməsi üçün vaxt norması üzrə lazım olan normalaşdırılmış saatların sayına vurulması yolu ilə müəyyən edilir. Əgər tarif sistemi növbə üçün müəyyən edilmişsə, onda iş qiyməti müvafiq dərəcənin günlük tarif maaşının günlük istehsal normasına bölünməsi yolu ilə müəyyən edilir.

İşəməzd iş qiymətinin hesablanmasını belə bir nisbətə ifadə etmək olar:

$$\text{Məmulatın iş qiyməti} = \frac{\text{Müəyyən bir dərəcənin növbəlik tarif maaşı}}{\text{Ədəd hesabı ilə növbəlik istehsal norması}}$$

Hesablama üçün əsas olaraq həmin işin görülməsi üçün saat hesabı ilə normalaşdırılmış vaxt götürülsə, onda nisbət belə bir forma alar:

$$\text{Məmulatın iş qiyməti} = \frac{\text{İş dərəcəsinin saatlıq tarif maaşı}}{\text{Məhsul vahidi üçün saat hesabı ilə normallaşdırılmış vaxt}}$$

İş qiymətinin əvvəlcədən müəyyən edilməsi və fəhlə işə başlamazdan, ona tapşırıq (naryad) verilərkən fəhləyə bildirilməsi xüsusilə vacibdir. Kütləvi surətdə təkrar olunan

işlərə, naryad verilmədiyindən, bu barədə bütün fəhlələrin məlumat alması üçün, iş qiymətləri adətən sexdə asılır.

İşəmuzd əmək haqqının *qeyri-müstəqim* sistemində fəhlənin aldığı əmək haqqı onun xidmət etdiyi əsas fəhlələrin əmək haqqından və ya istehsal etdikləri məhsulun miqdarından asılıdır. Bu sistem çox hallarda əsas fəhlələrə xidmət edən köməkçi fəhlələrin əmək haqqının ödənilməsində tətbiq olunur. Bu sistemin iki variantını fərqləndirirlər: birinci variantda hər hansı iş yerinə xidmət edən fəhlənin əmək haqqı, əsas işəmuzdçu fəhlənin hasilatından asılı olaraq müəyyən edilir. Ona görə də köməkçi fəhlə ayrı-ayrı iş yerləri və ya istehsal sahələrinə fasiləsiz və keyfiyyətli xidmət etməyə maddi cəhətdən maraqlı olur. Əgər əsas fəhlə bir işi icra edərsə, onda köməkçi fəhlə də həmin işə görə əmək haqqı alır. Belə olan halda köməkçi fəhlənin əmək haqqının kəmiyyətini müəyyən etmək üçün həmin fəhlənin gündəlik tarif məşını (T_m) norma-saat və yaxud digər natural ifadələrlə ifadə olunan xidmət norması (t_{xid}) ilə həmin xidmət obyektinə üçün plan üzrə müəyyən edilmiş tapşırıq (N_{pl}) hasilinə bölmək lazımdır, yəni:

$$\Theta_{h,d} = T_m : (t_{xid} \cdot N_{pl}).$$

Bu sistemin tətbiq edilməsi üçün zəruri müqəddəm şərtlər: əməyin normallaşdırılmasının yüksək keyfiyyətdə olmasından, iş uçotunun yaxşı təşkil edilməsindən, məhsulun keyfiyyətinə görə qəbul edilməsindən və iş yerinin xammalla və ya pəstahı ilə normal sürətdə təmin edilməsindən əsaslıdır.

İşə görə mütərəqqi əmək haqqı sisteminin əhəmiyyəti böyükdür. İşəmuzd əmək haqqında fəhlənin əmək haqqı onun istehsal etdiyi məhsulun artmasına və əmək məhsul-

darlığının yüksəldilməsinə tam müvafiq olaraq artır. İşə görə mütərəqqi əmək haqqı sistemində fəhlənin əmək haqqı onun əməyinin məhsuldarlığından daha sürətlə artır; bu ondan irəli gəlir ki, əsas işəməzd qiymətinə edilən əlavələr get – gedə, mütərəqqi sürətdə artır. Bu sistemin elə bu xüsusiyyəti göstərir ki, həmin sistem əmək haqqının kütləvi və daimi forması ola bilməz, çünki bu əmək məhsuldarlığının artımına nisbətən əmək haqqının daha sürətlə artmasına səbəb olardı. Lakin bəzi təşkilati və iqtisadi şərtlərə riayət edildikdə işə görə mütərəqqi sistem bütövlükdə müəssisə üzrə əmək məhsuldarlığının artırılmasına və maya dəyərinin aşağı salınmasına səbəb ola bilər.

Mütərəqqi işəməzd sistemin tətbiq edilməsi sahələri və bu sistem üzrə əlavə mükafat vermək üçün çəkiləcək xərclərin miqdarı həmin şərtlərə əsasən müəyyənləşdirilir. Bu sistemin tətbiq edilməsi üçün zəruri, əsas şərtlər: əməyin normalaşdırılmasının yüksək keyfiyyətdə olmasından, iş uçuğunun yaxşı təşkil edilməsindən, məhsulun keyfiyyətdə görə qəbul edilməsindən və iş yerinin xammalla normal sürətdə təmin edilməsindən asılıdır.

Daimi əmək haqqı sistemi olmaq etibarı ilə mütərəqqi işəməzd sistem sənayenin ayrı – ayrı sahələrində və bir sıra xüsusilə mühüm işlərdə tətbiq edilir. Başqa sahələrdə sistemin müvəqqəti əmək haqqı forması olmaq etibarı ilə müəyyən bir iş sahəsində tətbiq edilməsi daha düzgündür.

İşəməzd-mükafatlı əmək haqqı sistemində işəməzdçu fəhlə müstəqim əmək haqqından əlavə işin konkret kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri üzrə tapşırığın (sifarişin) yerinə yetirilməsi və artıqlaması ilə ödənilməsi üçün müəyyən məbləğ mükafat alır. Bu, işəməzd-mükafatlı əmək haqqının əsas mahiyyətini təşkil edir. Fəhlələrin mükafat

fatlandırılması ayrı-ayrılıqda kəmiyyət və keyfiyyət göstəricisi və eyni zamanda hər iki göstəricilər üzrə birlikdə aparıla bilər. Keyfiyyət göstəricilərinə misal olaraq, buraxılan məhsulun etibarlılığı və davamlılığı, brakın və qəzaların azaldılması, maddi-enerji ehtiyatlarına qənaət və s. göstərmək olar. Kəmiyyət göstəricilərinə aiddir: məhsul buraxılışı üzrə tapşırığın yerinə yetirilməsi faizi, işin həyata keçirilməsi müddətinin ixtisar edilməsi və s.

Mükafat vermək üçün başlanğıcın kifayət qədər yüksək ilk normalar əsasında müəyyən edilməsi – əmək haqqı sisteminin tətbiqinin effektiv olması, yəni əmək məhsuldarlığının daha da artırılması üçün ən mühüm şərtidir.

İşəməzd qiymətə edilən əlavələrin miqdarı müəyyən bir sahə üçün təsdiq edilmiş nümunəvi cədvəllərə (şkalalara) uyğun olaraq təyin edilir. İş qiymətinə edilən mütərəqqi əlavələr kifayət qədər olmalıdır ki, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi üçün maraq oyada bilsin.

İşəməzd işlərdə mükafatlı sistem, qiymətli xammal və ya yarımfabrikatlara qənaət edilməsinə, məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və istehsalın başqa keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasına nail olunması xüsusilə vacib olan sahələrdə daha çox tətbiq edilir.

Mükafat – istehsalın mexanikləşdirilməsi inkişaf etdikcə daha da genişlənmək üçün böyük perspektivlərə malik olan çox çevik və effektiv əmək haqqı formasıdır. Yüksək dərəcədə mexanikləşdirilmiş bir sıra sahələrdə işəməzd əmək haqqı sistemi müvəffəqiyyətlə tətbiq edilir.

İşəməzd əmək haqqı sistemi üçün əsas ilk şərtlərin, yəni ciddi müəyyən edilmiş texnologiyanın, əsaslandırılmış iş normalarının olmadığı sahələrdə də mükafatlı iş normalarının olmadığı sahələrdə də mükafatlı vaxtəməzd

sistemin tətbiq edilməsi məqsədəuyğundur. Fəhlələrə verilən mükafatlar əməyin ödənilməsinin vahid fondu hesabına ödənilir. İşəmuзд – mükafatlı əmək haqqı sistemində fəhlənin aylıq əmək haqqının kəmiyyətini ($\Theta_{h.mük}$) hesablamaq üçün aşağıdakı düsturdan istifadə edilir:

$$\Theta_{h.mük} = \Theta_{h.m} + (\Theta_{h.m} \cdot K_{mük}) : 100$$

Burada, $K_{mük}$ – fəhləyə veriləcək mükafat, faizlə götürülür.

İşçinin fəaliyyətinin fərdi nəticələri nə qədər dürüst nəzərə alınarsa mükafat bir o qədər səmərəli olar. Növbələr və xidmət edilən avadanlıq qrupları üzrə və ya müəyyən iş yerləri üzrə iş nəticələri uçotunun yaxşı təşkil olunması, işçinin vəzifələrinin və xidmət edilən avadanlıq vahidləri sayının dürüst müəyyən edilməsi – mükafatlandırmanın müvəffəqiyyətlə tətbiq edilməsi üçün mühüm şərt təşkil edir.

Sistemli mükafatların verilməsi qaydası adətən, mükafatlandırma haqqındakı əsasnamədə göstərilir. Birdəfəlik mükafatların maraq oyadıcı rolunu artırmaq üçün, hər dəfə, birdəfəlik mükafatın nə üçün, hansı fondan, nə qədər və kimə verilməsi haqqında müəssisənin bütün kollektivinə xəbər vermək lazımdır.

Müəssisələrdə əmək haqqının ödənilməsində *akkord sistemi* istifadə edilir. Müştərək işəmuзд sistemi akkord formasında da tətbiq edilir. Burada akkord formasına daxil olan işlər texnoloji prosesin xarakterinə görə ayrıla da bilər, lakin işin tez və keyfiyyətli görülməsi üçün briqada üzvlərində ümumi maraq oyadılması məqsədi ilə həmin işlər birləşdirilir.

Bu sistem də normaların dürüst hazırlanmasını və nəryada daxil olan bütün əməliyyat və işlərin yerinə yetirilməsi üçün lazım olan vaxtın dəqiq hesablanmasını tələb edir.

Akkord əmək sistemindən əsasən tikintidə və nəqliyyatda istifadə olunur. Akkord əmək haqqı briqadanın icra edəcəyi iş üzrə bütövlükdə hesablanılır. Akkord iş qiymətləri müəyyən edilərkən kompleks akkord işlərinə daxil olan mövcud normalar və ayrı-ayrı iş vahidinin (həcmnin) qiymətləri əsas götürülür. Əməyin akkord sistemi üzrə ödənilməsində akkord tapşırıqlarının keyfiyyətlə və vaxtından əvvəl yerinə yetirilməsi üçün mükafatlandırma qaydası da müəyyən edilir. Mükafat, əmək haqqına akkord qaiməsi üzrə əlavə olunur və həmin müəssisədə mövcud olan mükafatlandırma qaydası əsasında verilir.

Əmək haqqının ödənilməsi növləri içərisində *vaxtamuzd əmək haqqı* geniş yayılmışdır.

Sənaye müəssisələrində işləyən fəhlələrin müəyyən hissəsi üçün vaxtamuzd əmək haqqı forması tətbiq edilir.

Vaxtamuzd əmək haqqı sistemində fəhlələrə, işlənmiş iş vaxtından və öz tarif dərəcəsiindən asılı olaraq əmək haqqı verilir. Vaxtamuzd əmək haqqı, başlıca olaraq fəhlənin fərdi istehsal normasını müəyyən etmək mümkün olmayan iş növləri üzrə tətbiq edilir. Bu qrupa, adətən köməkçi fəhlələr, yəni sexin təmir fəhlələri, sazlayıcılar, yağlayıcılar, krançılar, sex süpürgəçiləri və başqa fəhlə kateqoriyaları aid edilir.

Bütün sənaye fəhlələrinin cəmisi dördə bir hissəsi qədərində vaxtamuzd sistemi üzrə, bunlardan üçdə iki hissəsi isə əlavə olaraq mükafatlı sistem üzrə, əmək haqqı verilir. Yəni onların əmək haqqı buraxılan məhsulun miqdarına görə deyil, işlənmiş vaxta görə hesablanır. Vaxtamuzd

əmək haqqı formasında əmək haqqının miqdarı fəhlənin ixtisas dərəcəsindən və sərf etdiyi iş vaxtından asılıdır.

Vaxtamuzd əmək haqqı forması istehsalın xüsusiyyətlərindən asılı texniki cəhətdən əsaslandırılmış istehsal normalarının müəyyən edilməsi mümkün olmayan işlər üzrə, habelə işəməz əmək haqqı sisteminin tətbiq edilməsi iqtisadi cəhətdən sərfəli olmayan sahələrdə tətbiq edilir.

Əməyin vaxtamuzd ödəniş formasında işçinin əmək haqqı onun tərəfindən istehsalda işlənmiş vaxta və müvafiq ixtisas dərəcəsinin tarif maaşına görə hesablanır. Əməyin ödənişinin vaxtamuzd formasının, məhsul istehsalı artımının fəhlənin özündən deyil, avadanlıqdan asılı olduğu və habelə əməyin normalaşdırılmasının mümkün olmadığı iş yerləri və sahələrində tətbiq edilməsi həm zəruri və həm də məqsəduyğundur.

Əməyin ödənilməsinin *vaxtamuzd sistemi iki ödəniş formasını – sadə vaxtamuzd və mükafatlı vaxtamuzd* – özündə birləşdirir.

Əməyin ödənilməsinin sadə vaxtamuzd formasında fəhlənin əmək haqqının məbləği onun saatlıq tarif maaşını iş növbəsindəki saatların və aydakı iş günlərinin sayına vurmaqla müəyyən edilir.

Əməyin ödənilməsinin mükafatlı vaxtamuzd formasında fəhləyə (işçiyə) işlədiyi vaxta və tarif maaşına görə ödənilən əmək haqqından əlavə hər hansı bir işi ilə əlaqədar (məsələn, material qənaət) mükafatı da ödənilir.

Vaxtamuzd işləyən fəhlələrin çox hissəsinə və mühəndis-texnik işçilərin və qulluqçuların xeyli hissəsinə mükafatlar verilir.

Mükafatlı sistemlər əsas etibarilə vaxtamuzd əmək haqqı verilən işlər üzrə tətbiq edilir; çünki burada əməyin

normalaşdırılması mümkün olmadığından və ya həmin iş növünün məqsədi əsas istehsal işçisinə köməkdən ibarət olduğundan işəməz əmək haqqı tətbiq edilə bilmir. İstehsal sexlərinin ixtisaslı köməkçi fəhlələri (məşinsazlayan fəhlələr, təmir çilingərləri və elektrilər, elektrik kranları məşinistləri və s.) istehsalın normal gedışı üçün mühüm işçi qrupunu təşkil edərək, onlar mürəkkəb və kompleksli işləri yerinə yetirirlər ki, bu da onların əməyini mahiyyət etibarı ilə mühəndis-texniki işçilərinin əməyini yaxşılaşdırır.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində müəssisədə əməyin ödənilməsinin təkmilləşdirilməsində əsas diqqət əmək haqqının forma və sistemlərinin düzgün və səmərəli tətbiqinə yönəldilməlidir.

Əməyin ödənilməsinin forma və sistemlərinin təkmilləşdirilməsi fəhlələrin öz işlərinin keyfiyyət göstəricilərini yaxşılaşdırmaqla maddi cəhətdən maraqlı olmaları, istehsal prosesində istifadə edilən xammal və materiallara qənaətlə və istehsal normasını artıqlaması ilə yerinə yetirmələri məqsədilə onların əməyinin ödənilməsinin rolunu yüksəltmək istiqamətində aparılmalıdır.

5.5. Əməyin ödənilməsi fondu və onun növləri

Ayrı-ayrı müəssisə, sex və ya sahə üçün əmək haqqı fondunun istehsal fəaliyyətinin ümumi yekunları ilə ölçülməsi deməkdir. Buna görə də əmək haqqı fondunun istehsalın həcminə görə planlaşdırılması və əmək haqqı fondunun sərf edilməsi üzərində ciddi nəzarət qoyulması xüsusi ilə vacibdir.

Müəssisə və ya sex üzrə əmək haqqı fondu, əməyə görə bölüşdürmək üçün plan üzrə verilən və müəyyən dövr (ay, kvartal, il) ərzində istehsal tapşırığının yerinə

yetirilməsi üçün kifayət edən və lazım olan pul vəsaitinin ümumi məbləğindən ibarətdir.

Müəssisə, sex və sahədə əmək haqqının plan fondu, istehsal normalarının (xidmət ştatının), tarif maaşlarının və əmək haqqı sistemlərinin layihələşdirilən səviyyədə olması tam şərti ilə, istehsal planı tapşırıqlarının tam yerinə yetirilməsi üçün plan dövründə veriləcək əmək haqqı məbləğlərinin hesablanması yolu ilə müəyyən edilir.

Deməli, əmək haqqı fondu və orta əmək haqqı sex və ya müəssisənin əmək planında, istehsal tapşırığının əmək tutumlugu, əmək məhsuldarlığının səviyyəsi, işləyənlərin sayı, onların peşə və ixtisaslar üzrə tərkibi, mövcud tarif şərtləri, əmək haqqı sistemləri və əmək qanunları ilə müəyyən edilən kəmiyyətlərdir.

Plan hesablanarkən əmək haqqı fondu və orta əmək haqqı zəhmətkeşlərin hər bir qrupu üzrə, yəni fəhlələr, şagirdlər, mühəndis-texnik işçilər, qulluqçular və kiçik xidmətçi heyət üzrə ayrıca olaraq müəyyən edilir.

Əmək haqqı *plan və hesabat fondunu* fərqləndirirlər. Əmək haqqının hesabat fonduna müəssisə tərəfindən həmin dövr ərzində istər siyahıda olan fəhlə və qulluqçulara, istərsə də müəssisənin siyahısında olmayan şəxslərə verilən bütün əmək haqqı məbləğləri aid edilir. Maliyyələşdirmənin hər hansı bir mənbəyi hesabına verilməli olan əmək haqqı məbləğləri burada uçota daxil edilir.

Planlaşdırma və uçot işlərini sadələşdirmək məqsədilə fəhlələrin *saatlıq, günlük, aylıq və illik əmək haqqı fondları* fərqləndirilir (sxem 2).

Aylıq (illik) əmək haqqı fondu	Günlük əmək haqqı fondu	1. İşəməuzd işləyən fəhlələrə əsas işəməuzd qiymətlər üzrə verilən əmək haqqı. 2. Mütərəqqi işəməuzdla işləyən fəhlələrə əsas işəməuzd qiymətlər üzrə verilən əmək haqqı. 3. İşəməuzd işləyən fəhlələrə mütərəqqi–işəməuzd sistem üzrə verilən əlavələr 4. Vaxtəməuzd işləyən fəhlələrə tarif maaşı üzrə verilən əmək haqqı. 5. İşəməuzd və vaxtəməuzd işləyən fəhlələrə verilən mükafatlar. 6. İşdən azad olmayan briqadirlərin əmək haqqı. 7. İstehsalatda şagirdlərin ödənilməsi üçün fəhlələrə verilən haqqı.
		1. Qanula müəyyən edilmiş hallarda növbə daxili fasilələr üçün verilən haqq. 2. İş vaxtından kənar işlənmiş saatlar üçün verilən əlavə haqq. 3. Qısaldılmış iş günü üçün yeniyetmələrə verilən əlavə haqq və s.
		1. Məzuniyyətələr zamanı verilən əmək haqqı. 2. Qanunla müəyyən edilmiş hallarda bütövgünlük işsiz dayanmalar və işdə əmələ gələn fasilələr üçün verilən əmək haqqı. 3. Uzun müddətli xidmətə görə və işdən çıxarılma haqqı və s.

Sxem 2. Əmək haqqı fondunun qurulu

Bu fondların əsasında orta saatlıq, orta günlük, orta aylıq və orta illik əmək haqqı müəyyən edilir.

Saatlıq əmək haqqı fondu – faktiki işlənən vaxtın ödənilməsindən ibarətdir. Saatlıq əmək haqqı fondunun tərkibinə işəmuзд qiymətlərlə işəmuздçu fəhlələrin, tarif maaşları üzrə vaxtamuzdçu fəhlələrin əməyinin ödənilməsi, işəmuзд-mükafatlı və işəmuзд-mütərəqqi sistemlər üzrə əlavələr daxil olur.

Günlük əmək haqqı fondu – faktiki işlənən adam-günlərə görə verilən haqqdan ibarətdir. Bura saatlıq əmək haqqı fondu və yeniyetmələrə qısıldılmış iş gününə görə və südəmər uşaqılı analara verilən əlavələr daxil olur.

Aylıq və illik əmək haqqı fondu – müəssisənin fəhlələri üçün hesablanılan bütün əmək haqqı ödəmələrindən ibarətdir. Bura gündəlik əmək haqqı fondu, növbəti və əlavə məzuniyyət üçün verilən haqq istifadə olunmayan məzuniyyətlərin ödənişi, uzun müddət işləməyə görə, dövlət və ictimai vəzifələrin yerinə yetirilməsinə görə verilən əlavələr, işdən çıxarkən verilən vəsait, başqa müəssisəyə və oxumağa ezam edilən işçilərin əmək haqqı və s. daxil olur. Əmək haqqının aylıq (illik) hesabat fondunun tərkibinə bütün gün boşdayanmalar üçün ödənişlər də daxil edilir.

Fəhlələrin hesabat əmək haqqı fondu tərkibinə bir çox müxtəlif ödənişlər daxil olur. Bu ödənişlər: işəmuзд sistem əsasında əsas işəmuзд qiymətlər üzrə verilən əmək haqqından; mütərəqqi-işəmuзд sistem əsasında əmək haqqı alan fəhlələrə əsas işəmuзд qiymətləri üzrə verilən əmək haqqından; işəmuзд işləyənlərə mütərəqqi-işəmuзд sistem üzrə verilən əlavələrdən; tarif maaşları üzrə verilən vaxtamuzd əmək haqqından; vaxtamuzd və işəmuзд işləyənlərə verilən mükafatlardan; iş normalarında nəzərdə

tutulmuş şərtlərin dəyişilməsi ilə əlaqədar olaraq işəməzd işləyənlərə verilən əlavələrdən; iş vaxtından kənar görölən iş üçün verilən əlavələrdən; cari (növbə daxili) işsiz dayanma saatlarında verilən əmək haqlarından; növbəti məzuniyyətlər zamanı verilən əmək haqlarından və sairələrdən ibarətdir.

Adətən, əmək haqqını uçota aldıqda və onun plan fondunu hesabladıqda müxtəlif ödənişlər, bəzi ümumi əlamətlərə görə qruplaşdırılır. Əmək məhsuldarlığını təhlil edərkən fəhlənin illik (və ya aylıq) işi və müəyyən dövr ərzində günlük və saatlıq işi müəyyənləşdirildiyi kimi, əmək haqqı fondunu da hesablayan zaman ümumi (illik və ya aylıq), günlük və saatlıq əmək haqqı fondunu bir-birindən fərqləndirirlər. Əmək haqqı fondunun belə bölünməsi il (ay), gün və saat ərzində orta əmək haqqının dəyişikliyi-ni müəyyən etməyə və həmin rəqəmləri işlənmiş saat, növbə, ay və il üzrə əmək məhsuldarlığının dəyişikliyi ilə müqayisə etməyə imkan verir. Bu əmək haqqı fondları növlərinə bir də nəzər salaq.

Saatlıq əmək haqqı fondu – faktiki olaraq işlənilmiş saatlar üçün fəhlələrə verilən bütün ödənişləri əhatə edir. Bununla da saatlıq fond işlənilmiş adam-saatların uçotu ilə bilavasitə əlaqədardır. Saatlıq əmək haqqı fonduna iş görülməmiş vaxt üçün heç bir ödəniş və habelə əmək qanunları üzrə kompensasiya və təminat xarakterli əlavə haqq daxil edilmir. Həmin əlavələr günlük əmək haqqı fonduna daxil edilir; günlük fonda saatlıq fondan başqa qanunla və ya müştərək müqavilə ilə müəyyən edilmiş hallarda haqqı ödənilməsi iş görülməmiş saatlar və işdə növbə-daxili fasilələr üçün verilən ödənişlər daxil edilir.

İşlənilmiş adam-günlərlə əlaqədar olmayan bütün başqa ödənişlər, məsələn, növbəti məzuniyyət üçün, uzun müddətli xidmət üçün, bütöv günlük işsiz dayanma üçün və sair bu kimi hallarda verilən ödənişlər aylıq əmək haqqı fonduna daxildir.

Plan əmək haqqı fonduna yalnız normal iş zamanı zəruri olan məsrəflər daxil edilir. İstehsalın və əməyin təşkilində olan nöqsanlar nəticəsində əmələ gələn hər cür əlavə məsrəflər, normal iş şəraitindən kənara çıxılması, işsiz dayanmaq, brakı düzəltmək və s. hallar üzrə verilən əlavə haqlar hesabatda nəzərə alınır, lakin əmək haqqı fondu planına daxil edilmir.

Sex və müəssisə üzrə əmək haqqı fondu planının işlənilib, tərtib edilməsi işçilərin hər bir qrupu üzrə zəruri olan ödənişlərin ayrılıqda hesablanmasını tələb edir.

Sexin istehsal tapşırığının yerinə yetirilməsi üçün lazım olan əməliyyat və işlər üçün əsas işəməzd qiymətlərə, əsasən, işəməzd işləyən fəhlələrə veriləcək bütün ödənişlər məmumatlar üzrə təyin edilir, burada sexin istehsal proqramı, müəyyən edilmiş texnologiya və hər bir əməliyyat üçün nəzərdə tutulmuş vaxt normaları əsas götürülür. Beləliklə, işçilərin əsas qrupunun – yəni işəməzd işləyən fəhlələrin – əmək haqqı planı, sexdə bir məmumatın hazırlanması üçün icra ediləcək əməliyyatlar üzrə iş qiymətləri məcmunun planda göstərilmiş məmumatın miqdarına vurulması yolu ilə müəyyən edilir.

Məhsulun tərkibi sabit olduqda həmin hesablamalar asanlaşır, çünki onu hər dəfə yenidən hesablamaq lazım gəlmir, yalnız hər bir sexdə əməliyyat, detal və məmumat üzrə mövcud olan toplu normalaşdırıcı kartaları və işəməzd qiymətləri dürüsləşdirməklə kifayətlənilir; burda

plan dövründə məmulatın əmək tutumluğunun aşağı salınması üzrə müəyyən edilmiş tədbirlər nəzərə alınmalıdır.

Yardımcı sexlərdə işəməzd sistemlə işləyən fəhlələrin əmək haqqı fondunu da həmin üsulla, yəni texniki normalaşdırma məmulatlarına və sexin istehsal proqramına, əsasən, müəyyən etmək daha düzgündür.

Vaxtaməzd əmək haqqı alan fəhlələr üçün tarif üzrə əmək haqqı fondu, vaxtaməzd işlər üçün lazım olan vaxtın miqdarına (saat hesabı ilə) əsasən müəyyən edilir; burda həmin işlərin tarifləri nəzərə alınır. Lazım olan iş saatının miqdarı, istifadə edilən avadanlığın xarakterinə, əsasən, iş yerlərinə görə və ya müəyyən edilmiş xidmət normaları üzrə müəyyən olunur.

Tarif üzrə ödənişlər fonduna mütərəqqi sistem üzrə işəməzd işləyən fəhlələrə verilən əlavə haqqlar və habelə, mükafatlar əlavə edilir. Mütərəqqi sistem üzrə əlavə haqqlar normaların planda qəbul edilmiş artıqlaması ilə yerinə yetirilməsi faizinə, əsasən, hesablanır. Bu qayda vaxtaməzd əmək haqqı alan fəhlələrə verilən mükafatlara da aiddir.

Mühəndis-texnik işçilərinə əmək haqqı fondu müəyyənləşdirilmiş tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün verilən mükafatların, istehsalat-texnika təhsili haqqının, bayram günlərində işləməyə görə və müvəqqəti əvəzetməyə görə verilən haqların məbləğindən ibarətdir. *Gözətçilərin, kiçik xidmətedici heyətin və şagirdlərin əmək haqqı fondu* vəzifə maaşlarını, gecə işi üçün və bayram günləri üçün işlənən vaxt üçün verilən əlavələri özünə daxil edir. *Qeyri-sənaye heyətli işçilərinin əmək haqqı fondunun* hesablanması tarif və vəzifə maaşına görə hesablanır. *Qulluqçuların və mühəndis-texnik işçilərin əmək haqqı fondu* ştat

cədvəli və vəzifə maaşlarına, əsasən, başlıca olaraq, vaxta-muzd əmək haqqı alan fəhlələr üçün tətbiq edilən üsullarla müəyyən edilir.

Müəssisələrin fəhlələrinə, mühəndis-texnik işçilərinə, qulluqçularına və başqa işçilərinə verilməli olan əmək haqqından başqa ümumi əmək haqqı fondu planına, müəssisənin siyahı (ştat) tərkibində olmayan şəxslərə müəssisəyə göstərdikləri xidmət üçün veriləsi əmək haqqı da daxil edilir. Buraya əsas istehsalla əlaqədar olmayan nəqliyyat, təmizlik, təmir, qısamüddətli işlər, təsadüfi yükləmə-boşaltma işləri və sair işlər üçün kənar şəxslərə verilən birdəfəlik, təsadüfi ödənişlər daxil edilir.

Həmin fond hesabına müəssisənin daimi işçilərinə aidiyyəti olan işlər ödənilə bilməz (çünki bu işləri müəssisənin daimi işçilərinin özləri görməlidirlər), bu fondun hesabına əlavə daimi (ştat) işçilər də saxlanıla bilməz.

Beləliklə, əmək üzrə istehsal planının həcminə və xarakterinə, əsasən, hər bir müəssisə üçün istehsal smetasının bir hissəsi olmaq etibarilə əmək haqqı fondunu müəyyən edir. Əmək haqqı fondu planın yerinə yetirilməsi üçün lazım olan işçilərin sayı ilə, onların ixtisası və əməyinin haqqının ödənilməsi şərtləri ilə müəyyən edilir.

Sex və ümumzavod xərclərinə daxil olan əmək haqqı məsrəfləri xüsusi diqqət tələb edir. Xidmətedici və köməkçi sahələrdə əməyin təşkilinin səviyyəsi çox zaman əsas sexlərdəkinə nisbətən aşağı olur və məhz burada, habelə inzibati-idarə xərcləri üzrə əmək haqqı fonduna qənaət edilməsi üçün çoxlu ehtiyat mənbələri vardır.

Əmək haqqı fonduna qənaətin ən mühüm şərti, iş vaxtı məsrəflərinə qənaət edilməsi üzrə təşkilat-texniki tədbirlərin planauyğun surətdə həyata keçirilməsi vasitəsilə əmək məhsuldarlığının artırılmasından ibarətdir.

FƏSİL 6. MÜƏSSISƏNİN ƏSAS FONDLARI VƏ İSTEHSAL GÜCÜ

6.1. Əsas fondların mahiyyəti, tərkibi, təsnifatı, onların qiymətləndirilməsi üsulları

Maddi nemətlər istehsalı insan əməyinin istehsal vasitələri ilə birləşməsini tələb edir. İstehsal vasitələri istehsal fondları formasında çıxış edərək, əmək vasitələrinə və əmək cisimlərinə bölünür.

Əmək vasitələrinin köməyi ilə insan əmək cisimlərinə təsir göstərir. Əmək cisimləri isə insan əməyinin təsirinə məruz qalır.

Sənaye müəssisələrində istehsal vasitələri əsas və dövriyyə fondlarına ayrılır, yəni istehsal vasitələri əmək vasitələrinə (maşın, alətlər, dəzgahlar, istehsalat binaları və. s) və əmək cisimlərinə (xammal, material, yanacaq və s.) bölünməsi və müəssisə vasitələrin dövriyyəindən onların müxtəlif şəkildə iştirak etməsi təşkil edir.

Əmək vasitələri istehsal əsas fondlarının maddi məzmununu, əmək cisimlərin isə dövriyyə istehsal fondlarının maddi əsasını təşkil edir.

Əmək vasitələri və əmək cisimləri məhsulun hazırlanma prosesində müxtəlif rol oynayır. Əmək vasitələri istehsal prosesində dəfələrlə iştirak edir, öz dəyərini hazırlanmış məhsulun (işin, xidmətin) üzərinə tədriclə aşınma dərəcəindən asılı olaraq, hissə-hissə keçirir və istehsal prosesində öz natural formasını saxlayır (dəyişmir).

Əmək cisimləri isə (xammal, materiallar və s.) bir istehsal tsikli ərzində tamamilə istehlak olunur, hazır məhsulu yaratmaqla özünün natural formasını dəyişir,

hazır məhsulun üzərinə birdən-birə tam keçirir və hər bir istehsal tsiklindən sonra ödənilir.

Müəssisənin istehsal fondları, qeyd olunan kimi, əsas fondlara və dövriyyə fondlarına bölünür. Bu bölgünün əsasını əmək vasitələri ilə əmək cisimləri arasındakı fərqlər təşkil edir ki, bunlar da aşağıdakı qatda da göstərilə bilər:

1. *Əsas fondlar*
2. *Dövriyyə fondları*

Əsas fondlar:

1. Bir çox istehsal tsiklində iştirak edir.
2. Öz dəyərini uzun müddət ərzində hissələrlə hazır məhsula keçirir.

3. İstehsal prosesində öz natural (istehlak) formasını saxlayır.

Dövriyyə fondları:

1. Hər bir istehsal tsiklində tamamilə istehlak olunur.
2. Öz dəyərini bütövlüklə və birdən-birə hazır məhsula keçirir.

3. İstehsal prosesində öz natural (istehlak) formasını saxlamır.

Beləliklə, əsas fondlar müəssisənin istehsal fondlarının elə bir hissəsidir ki, bu hissə bir çox istehsal tsiklində iştirak edir, öz dəyərini hissə-hissə hazır məhsula keçirir və istehsal prosesində öz natural formasını saxlayır.

Müəssisənin əsas istehsal fondlarına hər şeydən əvvəl istehsal prosesində iştirak etmə xarakterindən asılı olaraq, istehsal və qeyri-istehsal əsas fondlara bölünür. İstehsal əsas fondları maddi istehsal sferasında, qeyri-istehsal əsas fondları isə qeyri-istehsal sahələrində fəaliyyət göstərir.

Mülkiyyət formasından asılı olaraq, əsas fondlar dövlət, kooperativ və xüsusi formalara ayrılır.

Müəyyən fəaliyyətdə iştirak edərək, istehsal təyinatına görə əsas fondları doqquz qrupa ayrılır:

- istehsal-texniki və qeyri-istehsal təyinatlı binalar;
- qurğular və tikililər;
- ötürücü qurğular;
- güc maşın və avadanlıqları (elektrik mühərriklər, transformatorlar, elektrik generatorlar, elektroburlar və s.);
- iş maşın və avadanlıqlar. Bunlar əsas fondların ən mühüm tərkib hissəsidir və müəssisənin istehsal gücünün əsas hissəsini təşkil edir;
- ölçü və nizamlayıcı cihazlar, qurğular və laboratoriya avadanlıqları;
- hesablama texnikası;
- hər növ nəqliyyat vasitələri (avtomobil, dəmir yol, hava və su nəqliyyat növləri);
- hər növ texnoloji alət və ləvazimatlar, istehsal və təsərrüfat inventarı və s. daxil edilir.

İstehsal binalar qrupuna müxtəlif istehsal işləri icra edilən bütün binalar, yəni əsas və yardımçı sexlərin və laboratoriyaların binaları və başqa bu kimi binalar daxildir. Bundan əlavə istehsala xidmət edən binalar – dəftərxana, anbar və qaraj binaları, parovoz və vaqon deposu binaları və bu kimi binalar da həmin qrupa daxildir. Binaların dəyərinə onların daxilində olan qurular (qızdırıcı qurğular, su kəməri, kanalizasiya və işıq şəbəkələri) da daxildir.

Əsas istehsal fondlarının böyük bir qrupunu tikililər təşkil edir. Həmin tikililərə körpülər, estakadalar, quyular, bəndlər, dambalar, kanallar, şose yolları, süni təpələr və

tunellər aid edilir. Kömür şaxtaları və neft quyuları, habelə başqa istehsal tikililər də bu qrupdan sayılır.

İstehsal prosesində binaların və tikililərin əhəmiyyəti çox böyükdür. Bunlar həmin prosesdə bilavasitə iştirak etməsə də, hər halda bunlarsız istehsal prosesi ya ümumiyyətlə əmələ gələ bilməz, ya da yarımçıq həyata keçirilə bilər.

İstehsal və qüvvət avadanlığının ayrı-ayrı növləri arasında daimi əlaqə vardır. Bu əlaqə ötürücü mexanizmlərin və nəqliyyat vasitələrinin köməyi ilə həyata keçirilir ki, həmin mexanizmlər və nəqliyyat vasitələri vahid istehsal mexanizminin ayrı-ayrı hissələri arasında qarşılıqlı istehsal əlaqələrinin yaradılmasını təmin edir. Ötürücü mexanizmlər məfhumuna müxtəlif növ enerjini (elektrik enerjisini, istilik enerjisini və mexaniki enerjini), habelə mal və qazabənzər maddələri bir yerdən digər yerə köçürən bütün mexanizmlər və qruplar daxildir. Deməli, elektrik və istilik şəbəkələri, telefon və teleqraf şəbəkələri, transmissiyalar, boru kəmərləri və s. əsas fondların bu qrupuna aid edilir.

Dəzgahlar, maşınlar, aparatlar, enerji mənbəyi vasitəsilə hərəkətə gətirilməlidir. Buna görə də zavodlarda, fabriklərdə, şaxtalarda istehsal avadanlığı ilə yanaşı olaraq qüvvət (quç) avadanlığı da olur. Bu qrupa ilk mühərriklər – buxar maşınları, lokomotivlər, dizellər, habelə elektrik generatorları, sabit və dəyişən cərəyanla işləyən elektrik motorları, qüvvət transformatorları və s. daxil edilir. Bu qrup müəssisənin enerji silahlılığının səviyyəsini göstərir.

Müəssisənin əsas istehsal fondlarına istehsal avadanlığı, yəni texnoloji prosesdə bilavasitə iştirak edən, onu həyata keçirən istehsal alətləri daxildir. Xammalı və əsas materialları mexaniki, termik və kimyəvi üsullarla emal

edən hər cür iş maşınları və aparatları – dəzgahlar, preslər, çəkiclər, mədən və filiz avadanlığı, domna və marten sobaları, prokat dəzgahları, elektroqaynaq aparatları, kimya aparatları, əyiricilik və toxuculuq avadanlığı və s. əsas fondların istehsal avadanlığı fonduna aid edilir. İstehsal avadanlığı ən fəal hissəsi olub, müəssisənin istehsal gücünün təyin edilməsində həlledici əhəmiyyətə malikdir.

Nəqliyyat vasitələri qrupu dəmiryol və başqa nəqliyyat növlərinin əsas vasitələrindən – lokomotivlərdən, platformalardan, vaqonetkalardan, avtomobillərdən, qoşqu, avtomobil və s. dən ibarətdir.

Əsas istehsal fondlarına inventar, alət və başqa əsas vasitələr, yəni müxtəlif iş alətləri, uyğunlaşdırıcılar, ştamp-lar, modellər, laboratoriya və ölçü cihazları, təsərrüfat və dəftərxana inventarı, hesab maşınları, kompüterlər, yazı maşınları, dəmir kassaları və s. müxtəlif qruplara ayrılır. Planlaşdırma və uçot işləri təcrübəsində əsas fondların tərkibinə yalnız azı bir il işləyə bilən və hərəsinin dəyəri 100 manatdan aşağı olmayan inventar və alət növləri aid edilir.

İstehsal əsas fondları istehsalda fəal iştirakına görə aktiv və passiv hissələrə ayrılır. Aktiv hissəyə qurğular, güc maşın və avadanlıqları, mühərriklər, iş maşınları, avadanlıqlar və s., passiv hissəsinə – binalar, inventar, laboratoriya ləvazimatı və s. aiddir.

İstehsal əsas fondların müxtəlif qruplarının onların ümumi dəyərindəki nisbətləri əsas fondların strukturunu xarakterizə edir və faizlə ifadə olunur. Əsas fondlarının strukturu o halda mütərəqqi hesab edilir ki, onun tərkibində qurğuların xüsusi çəkisi yüksək olur. Bu istehsal əsas fondların hər manatına daha çox məhsul buraxılışına imkan verir.

Əsas fondların ayrı-ayrı növləri arasındakı nisbət onların quruluşunu təşkil edir ki, bu da ayrı-ayrı sahələrin istehsal xüsusiyyətlərindən asılıdır.

Sənaye müəssisələrində əsas fondların mövcud olması, istifadəsi, onların qiymətləndirilməsi vasitəsilə aparılır. Onlar natural və dəyər ifadəsində uçota alınır və qiymətləndirilir. Əsas fondların natural forması bir çox cəhətdən bu və ya digər müəssisənin texnoloji xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. Qara metallurgiya zavodlarında əsas fondlara domna və marten sobaları, prokat dəzgahları, bunlara xidmət edən avadanlıq və s. daxildir. Maşınqayırma zavodlarında əsas fondlara dəmirçi-press avadanlığı, tökmə avadanlığı, metalkəsən dəzgahlar və başqa avadanlıq daxildir.

Əsas fondların natural göstəricilər üzrə təhlili müəssisənin işi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir, çünki bu təhlil ayrı-ayrı sexlərin və sahələrin istehsal imkanlarını müəyyən etməyə yardım göstərir. Eyni zamanda fondların ümumi dinamikasını hesablamaq üçün müəssisənin əsas fondları yalnız natural göstəricilərlə deyil, həmçinin pul, yəni dəyər formasında da uçota alınır.

İstehsal əsas fondlarının dəyərcə *pul vasitəsilə qiymətləndirilməsinin* 3 üsulunu: tam ilkin dəyərə, tam bərpa dəyərinə və qalıq dəyərinə görə qiymətləndirilməsi üsullarını fərqləndirirlər.

1. Tam ilkin dəyərə görə – əsas fondların qiymətləndirilməsi vaxtında onların tikilməsi, alınması, gətirilməsi və quraşdırılması müəssisəyə neçəyə gəlmişdir. Buna balans dəyəri deyilir.

2. Tam bərpa dəyərinə görə – əsas fondların tam ilkin dəyərinə görə qiymətləndirilməsindəki qüsuru aradan qaldırır. Həmin dəyər fəaliyyətdə olan əsas fondların yeni

şəraitdə mənəvi köhnəlməni və tikinti – quraşdırmada baş vermiş dəyişikliklərini nəzərə alaraq, yaradılmasının neçə-yə başa gəldiyini göstərir və əsas fondlar vaxtaşırı yenidən qiymətləndirilir.

3. Qalıq dəyərinə görə – hazırkı müddətdə əvvəllərdə istifadə olunmuş əsas fondların dəyərindən hələ nə qədər qaldığını göstərir. Fondların bu dəyər üzrə qiymətləndirilməsinin iqtisadi əhəmiyyəti bundadır ki, o, əsas fondların hazırda ilk dəyərindən hələ hansı hissəsinin qaldığını, yəni nə qədər dəyəri hazır məhsula keçirməli olduğunu göstərir. Əsas fondların köhnəlmə dəyəri çıxılmaqla hesablanan dəyərinə qalıq dəyəri deyilir.

6.2. Əsas fondların aşınması, amortizasiya və təmiri

Əsas fondların yaradılmasına və bərpa edilməsinə qoyulan xərcləri əks etdirən bütün bu dəyər onların işlədiyi bütün müddət ərzində tədricən hazır məhsula keçir. İllik köhnəlmənin kəmiyyəti təbii olaraq, yalnız bu dəyərdən deyil, həmçinin əsas fondların iş müddətindən də asılı olacaqdır.

Əsas fondların iş müddəti bir sıra amillərdən, məsələn, binaların, tikililərin və avadanlığın konstruksiyasından, onların hazırlanması üçün istifadə edilmiş materiallardan, əsas fondların işlənilməsi şəraitindən, müəyyən dərəcədə bunların işlə yüklənilməsi səviyyəsindən, əsas fondlara xidmət edən kadrların ixtisasından və s. asılıdır. Əsas fondların iş müddətinə ayrı-ayrı amillər göstərdiyi təsiri nəzəri cəhətdən hesablamaq son dərəcə çətinidir, buna görə də həmin amillərin təsiri dərəcəsi demək olar ki, yalnız təcrübə əsasında müəyyən edilir.

İstehsal prosesində əsas fondlar qeyd etdiyimiz kimi, ilkin natural formasını saxlayaraq, tədricən köhnəlir və aşınırlar. Köhnəlmə ifadəsi ilə əsas fondların dəyərinin bir hissəsinin itirilməsi prosesi nəzərdə tutulur və yaradılmış məhsulun üzərinə hissə-hissə keçirilir.

Hər bir müəssisə müntəzəm surətdə xüsusi fonda, əsas fondların köhnəlməsini əks etdirən miqdarda ayırmalar keçirməlidir. Müəssisənin bir il ərzində xüsusi fonda keçirdiyi ayırmalar, təbii olaraq, əsas fondun illik köhnəlmə kəmiyyətini əks etdirməlidir. Bu ayırmalara amortizasiya ayırmaları, toplanan vəsaitə isə amortizasiya fondu deyilir.

Amortizasiya – istehsal əsas fondlarının dəyərinin həmin fondların köməyi ilə yaradılmış məhsulun üzərinə tədricən keçirilməsi, pul vəsaitlərinin məqsədli yığılı və sonrakı təkrar istehsalında, bərpaasında istifadəsi deməkdir. Əsas fondların bütün iş dövrü üçün edilən amortizasiya ayırmaları həmin fondların yaradılması və bərpa edilməsi xərclərini ödəməlidir. Buna uyğun olaraq, il ərzindəki amortizasiya ayırmaları əsas fondların yaradılması və bərpa edilməsi xərclərinin həmin fondların işlədildiyi illərin sayına bölünməsi nəticəsində alınmış məbləğə bərabər olmalıdır.

Təcrübədə illik amortizasiya ayırmaları əsas fondların həmin müəssisə üçün müəyyən edilmiş amortizasiya normasına görə hesablanır və aşınma dərəcəsini məhsulun üzərinə keçirən dəyər hissəsi müəyyən edilir.

İllik amortizasiya ayırmalarının kəmiyyəti amortizasiya norması əsasında müəyyən edilir. Amortizasiya norması – amortizasiya ayırmalarının əsas fondların orta illik dəyərinə nisbətinin faizlə ifadəsidir, yəni:

$$N_{am\ ay} = \frac{A_{ay}}{D_{ilk}} \times 100\%$$

Toplanan pul vəsaitləri əsas fondların tam bərpası üçün nəzərdə tutulan xüsusi pul fonduna – amortizasiya fonduna keçirilir. Bu fond əsas fondların bərpası üçün stimul yaradır.

Amortizasiya əsas fondların yeni yaradılan məhsulun maya dəyərinə daxil edilən hissəsini ifadə edir.

Amortizasiya fondu əsaslı təmir işlərinin və əmək vəsaitlərinin modelləşdirilməsinin maliyyələşdirilməsi mənbəyindən biridir.

Amortizasiya ayırmalarını hesablamaq üçün əsas fondların *fiziki, mənəvi və sosial aşınmasını* fərqləndirirlər.

Əsas fondların *fiziki aşınması* – onların istismarı nəticəsində, yaxud təbii olaraq, köhnəlməsidir. Əsas fondların fiziki aşınmasının iki növü: işləməkdən aşınma və təbii aşınması mövcuddur.

İşləməkdən aşınma – əsas fondların istismarı prosesində onların istehsal istehlakı nəticəsində, təbii aşınma isə təbii amillərin dağıdıcı təsiri ilə baş verir. Əsas fondların fiziki aşınması həm onların istismarı müddətindən və intensivliyindən, həm də saxlanması şəraitindən asılıdır. Əsas fondların fiziki aşınma dərəcəsi onların faktiki və normativ xidmət müddətlərinin nisbəti ilə müəyyən olunur. Faktiki xidmət müddəti normativdən az olan obyektlər üzrə əsas fondların fiziki aşınma əmsalı – faktiki xidmət müddətinin normativ xidmət müddətinə nisbəti kimi təyin edilir. Faktiki xidmət müddəti normativ müddətə bərabər, yaxud ondan yüksək olan obyektlər üçün əsas fondların fiziki aşınma əmsalı – faktiki xidmət müddətinin

faktiki və qalan xidmət müddətlərinin cəminə nisbəti kimi müəyyən edilir:

$$A_{ay} = \frac{D_{ilk} - D_{qal}}{t_{xid}} .$$

Burada D_{ilk} , D_{qal} – əsas fondların ilkin və qalıq dəyəri, manatla və t_{xid} – əsas fondların xidmət müddəti, il.

Əsas fondların mənəvi aşınması – əmək vasitələrinin texniki istehsal xassələrini itirmə dərəcəsindən asılı olaraq öz ilk dəyərini tədricən itirməsidir. Əsas fondların mənəvi aşınmasının iki formasını fərqləndirirlər: onun istehsal etdiyi sahələrdə (məsələn, maşınqayırma zavodunda) əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi və eyni növ əmək vasitələrinin ucuzlaşdırılması nəticəsində əmələ gəlir.

Birinci növ mənəvi aşınmanın kəmiyyəti əsas fondların ilkin (D_{ilk}) və bərpa dəyəri ($D_{bər}$) arasındakı fərqdən ibarətdir:

$$A_{m.b} = D_{ilk} - D_{bər} .$$

Əsas fondların mənəvi aşınmasının ikinci forması yeni, daha məhsuldar və qənaətcil texnikanın yaranması ilə əlaqədardır. İstehsalda yeni, daha səmərəli əmək vəsaitlərinin geniş tətbiqi köhnə texnikaya (obyektlərə) nisbi faydalılığının aşağı düşməsinə səbəb olur.

Əsas fondların mənəvi aşınmasında müəssisənin itki-sini azaltmağın əsas yolu maşın və avadanlıqlardan daha dolğun və intensiv istifadə etməkdir.

Əsas fondların mənəvi aşınmasının birinci və ikinci formaları müəyyən növ əsas fondların istehlak dəyəri vəhidinə düşən qiymətlərin müvafiq sürətdə aşağı düşməsin-

də öz istifadəsini tapır və amortizasiya normaları müəyyən edilərək nəzərə alınır.

Müərrəqqi texnika mənəvi cəhətdən köhnəlmiş, fiziki cəhətdən isə yararlı olan öz təyinatını itirməmiş olub, istehsaldan çıxara bilər ki, yeninin məhsuldarlığı hesabına əldə edilən əlavə səmərə, köhnənin məhsul üzərinə hələ keçirmədiyi dəyərindən çox olsun.

İstehsal əsas fondları fiziki, mənəvi və iqtisadi köhnəlmə ilə yanaşı *sosial* cəhətdən də *köhnəlirlər*. Belə köhnəlmə, köhnə avadanlıqlara nisbətən istismarı fəhlə üçün daha rahat və cazibədar olan (səssiz, təhlükəsiz, rahat və s.) yeni avadanlıqların əmələ gəlməsində özünü göstərir.

Əsas fondların fiziki, mənəvi və sosial aşınması əsaslı təmir və modernləşdirmə hesabına qismən ödənilir, tam ödənilməsi (renovasiya) isə avadanlıqlarının yenisi ilə əvəz olunması yolu ilə həyata keçirilir.

Əsas fondlar fiziki cəhətdən qismən və tam köhnəlirlər. Onların fiziki cəhətdən qismən köhnəlməsi *əsaslı*, orta və cari *təmir*lə aradan qaldırılır.

Əsaslı təmirdə – maşın və avadanlıqlar tam sökülür, korlanmış qovşaq və hissələr dəyişdirilir. Təmirin nəticəsində onlar öz əvvəlki texniki-iqtisadi parametrlərini bərpa edirlər. Sonra çəkilən xərclər amortizasiya fondu hesabına ödənilir.

Əsas fondları lazımi halda saxlamaq üçün ən mühüm tədbirlərdən biri onların məhsuldarlığını qoruyub saxlamaq və iş müddətini uzatmaq məqsədilə vaxtında və keyfiyyətcə yaxşı təmir edilməkdən ibarətdir.

Hazırda müəssisələrin çoxunda nəzəri əsasında planlı xəbərdarlıq təmiri sistemi qəbul edilmişdir. Bu sistem üç

cür təmirin mövcud olmasını, yəni əsaslı təmiri, orta təmiri və kiçik (cari) təmiri nəzərdə tutur.

Əsaslı təmir bütün köhnəlmiş hissələri və detalları dəyişdirməklə əlaqədar olan və bir qayda olaraq, avadanlığın tamamilə sökülməsini, təmizlənməsini və yoxlanılmasını tələb edən iri təmir nəzərdə tutulur.

Əsas fondların normal qaydada işləməsi üçün *orta təmirin* böyük əhəmiyyəti vardır. Bu təmir əsaslı təmirə nisbətən daha az mürəkkəb olan işlərin görülməsini nəzərdə tutur. Orta təmirin əsas vəzifəsi qəzaların baş verilməsinin, maşının sınmasının və məhsuldarlığının azalmasının qarşısını almaq məqsədilə profilaktik müayinə keçirməkdən və avadanlığın nisbətən sadə təmirindən ibarətdir.

Əsaslı və orta təmirlərdən bir çox hallarda avadanlığı modernləşdirmək üçün istifadə edilə bilər və edilməlidir. Təmirlə modernləşdirmə arasındakı fərq bundan ibarətdir ki, təmirdə məqsəd avadanlığın məhsuldarlığını bərpa etməkdir, modernləşdirmə isə avadanlığın məhsuldarlığını artırmaq məqsədini güdür.

Cari (kiçik) təmirə gəldikdə, bu təmir əsas fondların hər gün işlədilməsi ilə əlaqədar olan daha sadə təmir işlərinin görülməsini nəzərdə tutur. Məsələn, binalarda cari təmir – binaların ağardılmasından, sınımış şüşələrin əvəzinə təzə şüşə salınmasından, elektrik şəbəkəsinin xırda təmirlərindən və sairələrdən ibarət olmalıdır; avadanlığın cari təmiri xırda zədələrin aradan qaldırılmasından və bütün maşını sökmədən, ayrı-ayrı hissələrinin dəyişdirilməsindən və s. ibarət ola bilər.

Planlı xəbərdarlıq təmiri sistemi əsaslı, orta və kiçik təmirlərin müəyyən qaydada növbə ilə keçirilməsini, habelə avadanlığın müntəzəm surətdə müayinə edilməsini

nəzərdə tutur. Bu ardıcılıq təmir tsiklini əhatə edir ki, həmin tsikl də bir əsaslı təmirlə digər əsaslı təmir arasındakı dövrü nəzərdə tutur.

Əsas fondları müvəffəqiyyətlə təmir edə bilmək üçün ehtiyat hissələri və detal istehsalını mərkəzləşdirilmiş qaydada təşkil etməyin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Belə bir tədbir təmiri asanlaşdırır və ucuzlaşdırır, çünki təmir üçün lazım olan şeyləri müəssisənin özündə sadələşmiş və çoxlu vəsait sərf etməyə ehtiyac qalmır.

6.3. Müəssisənin istehsal gücü və onun hesablanması

Əsas fondlar özü-özlüyündə cansızdır. Onlar yalnız işçi qüvvəsi ilə birlikdə canlanır. İşçi qüvvəsi isə əsas istehsal fondlarının əlaqələndirilməsi müəssisənin, sexin və sahənin istehsal gücünü müəyyən edir. Müəssisənin (sex, sahənin) *istehsal gücü* deyərkən, onların məhsul buraxılışı üzrə malik olduqları ən yüksək səviyyədə məhsulun buraxılışını nəzərdə tuturlar. İstehsal gücünün miqdar ifadəsi, yəni kəmiyyəti, əsas fondlardan ən mükəmməl surətdə istifadə edilməsi (müəssisə üçün qoyulan iş rejiminə uyğun olaraq), mütərəqqi texnologiyanın və əmək təşkilindəki qabaqcıl metodların tətbiq edilməsi, avadanlığın məhsuldarlığının mütərəqqi normalarının həyata keçirilməsi və “zəif yerlərin” aradan qaldırılması əsasında, müəssisənin bir il ərzində hazırlaya biləcəyi müəyyən növ məhsulun maksimum miqdarı ilə xarakterizə edilir.

İstehsal gücünün həcmi müəyyən bir hədd kimi, yəni həmişəlik müəyyən edilmiş bir maksimum kimi təsəvvür etmək olmaz. Bu həcm dəyişkən həcmdir. Texnika inkişaf etdikcə, yəni daha mükəmməl texnoloji proseslər tətbiq edildikcə, istehsalın tətbiqi yaxşılaşdıqca və

kadrların tərkibi yüksəldikcə müəssisənin məhsulun buraxılış qabiliyyəti artır.

Müəssisənin istehsal gücü müəyyən dövr ərzində (ay, rüb, il) elm və texnikanın ən yeni nailiyyətlərinin, mü-tərəqqi texnoloji proseslərin və qabaqcıl istehsalat təc-rübəsinin geniş tətbiqi, əmək və istehsalın təşkilinin təkmil-ləşdirilməsi əsasında mövcud istehsal əsas fondlardan tam istifadə etməklə optimal nomenklaturada, çeşiddə və key-fiyyətdə müəyyən məhsul buraxılışı üzrə maksimum im-kandır.

Müəssisənin istehsal gücü hazırladığı məhsulun öl-çüldüyü vahidlərlə ölçülür. Adətən, sənaye müəssisələri-nin istehsal gücünü ölçmək üçün natural, şərti natural, əmək və digər göstəricilərindən istifadə edilir. Əgər müəs-sisə bir neçə növ məhsul buraxarsa, istehsal gücü bir neçə natural göstərici ilə xarakterizə ola bilər.

Əgər hazırlanan məhsullar növ və ölçülərinə, xarak-terinə və xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənirsə, onda həmin müəssisənin istehsal gücü şərti natural göstə-ricilərlə xarakterizə olunur.

Müəssisənin istehsal gücün düzgün hesablanması çox böyük əhəmiyyəti vardır, çünki onun həcminə görə müəssisənin istehsal proqramı işlənib hazırlanır. Ona görə də, məsələn, neft mədənlərinin istehsal gücü neçə ton neft hasil edilməsi ilə, qazma kontorlarının gücü neçə metr qazma əldə edilməsi ilə, aqreqat hazırlayan maşınqayırma zavodunun gücü neçə ədəd aqreqat buraxılması ilə və sairələrlə müəyyən edilir.

Ayrı-ayrı hallarda, əgər müəssisə bir neçə növ məh-sul buraxarsa, istehsal gücü bir neçə natural göstərici ilə xarakterizə oluna bilər. Məsələn, maşınqayırma zavodları-nın istehsal gücü iki natural göstərici ilə, yəni həm ədədlə,

həm də güc vahidi ilə ölçülür. Belə ki, güc transformatorları kvt-la və ədədlə, fəvvarə armaturası atmosferlə və dəst ilə, dərinlik nasos stansiyaları metr ilə ölçülür və s.

Bəzi hallarda “istehsal gücü” anlayışını “istehsal proqramı” anlayışı ilə eyniləşdirirlər. Bu, düzgün deyil. Birincisi, ona görə ki, müəssisənin istehsal gücü onun potensial, istehsal proqramı isə real imkanıdır. Potensial imkan həmişə real imkandan çox olur və odur ki, müəssisənin istehsal gücü onun istehsal proqramından artıqdır; ikincisi, müəssisənin istehsal proqramı onun orta illik gücünə əsasən, işlənib hazırlanır və həmin gücə müəssisənin maksimum gücü deyilir; üçüncüsü, plan dövrü ərzində müəssisənin istehsal gücü bu və ya digər təşkilatı – texniki tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində müəyyən qədər artır (dəyişir), istehsal proqramı isə qəbul və təsdiq edildikdən sonra plan dövrü ərzində, adətən, dəyişməz qalır.

Müəssisənin istehsal gücünü hesablayarkən ona təsir edən amillər nəzərə alınmalıdır. Müəssisənin istehsal gücünün kəmiyyətinə aşağıdakı amillər təsir göstərir:

- a) texnoloji məqsədlər üçün istifadə edilən avadanlıqların sayı və tərkibi;
- b) plan ildə avadanlığın işləmə vaxtı fondu;
- v) texnoloji avadanlıqlardan istifadənin mütərəqqi normaları;
- q) istehsal olan məhsulun əmək tutumu;
- ğ) məhsulun hazırlanmasında istifadə edilən texnoloji alət və tərtibatların xüsusi çəkisi;
- d) məhsulun hazırlanması texnologiyasının təkmilləşdirilməsi;
- e) məhsulun hazırlanmasında istifadə edilən xammal və materialın keyfiyyəti;
- ə) əməyin və istehsalın təşkilinin təkmilləşdirilməsi;

- z) avadanlığın təmirdə qalma vaxtının azaldılması ;
- i) istehsal əsas fondların texnoloji quruluşun təkmilləşdirilməsi.

Avadanlığın işləmə vaxtı fondu – plan dövründə avadanlığın potensial, yaxud faktiki işləmə müddətidir. Avadanlığın təqvim üzrə, rejimlə (nominal), faydalı (normativ, plan), faktiki və məhsuldar işləmə vaxtı fondu fərqləndirilir. Təqvim üzrə avadanlığın işləmə vaxtı fondu–nəzərdən keçirilən dövrdə vaxtın astronomik miqdarı ilə hesablanır. Avadanlığın rejim iş vaxtı fondu – təqvim fondundan qeyri-ış vaxtını çıxmaqla müəyyən edilir və bu zaman avadanlığın işinin növbəliliyi və gün ərzində işdə nəzərdə tutulmuş fasilələr hesaba alınır. Avadanlığın faydalı iş vaxtı fondu – avadanlığın planlı təmiri ilə əlaqədar boşdayanma vaxtı həmçinin onun sazlanması və yenidən sazlanması vaxtı çıxılmaqla rejimlə işləmə vaxtı əsasında hesablanır. Faktiki avadanlığın işləmə fondu – faydalı işləmə vaxtı fondundan artıq boşdayanma vaxtının kəmiyyəti qədər az və vaxtdan artıq işlənən saatların kəmiyyəti qədər çox ola bilər. Avadanlığın məhsuldar iş vaxtı fondu dedikdə, avadanlığın faydalı iş vaxtı fondundan onun qeyri – məhsuldar iş vaxtını çıxdıqdan sonra yerdə qalan vaxt nəzərdə tutulur.

6.4. Əsas fondlardan və istehsal gücündən istifadə göstəriciləri

Əsas fondların həcmnin artırılması ilə yanaşı, mövcud istehsal əsas fondlardan istifadənin yaxşılaşdırılması da ən mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir. Bu bir tərəfdən istehsalın həcmnin artırılması imkanını genişləndirir, digər tərəfdən isə, istehsal aparatının texnika ilə silahlanma səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə, əmək məhsul-

darlığının artırılması və məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması ilə əlaqədardır.

İstehsal əsas fondlardan istifadəni qiymətləndirmək üçün müxtəlif *göstəricilərdən* istifadə edilir. Həmin göstəricilərinin bəzilərinin mahiyyəti və hesablama metodikası aşağıdakı kimidir.

Fond verimi – məhsulun illik həcmi istehsal əsas fondların orta illik tam balans dəyərinə bölməklə təyin edilir. Fond verimi göstəricisi fəaliyyətdə olan və yeni iş salınan fondların aktiv hissəsi üzrə hesablanır. Fond verimini hesablamaq üçün məhsul buraxılışının illik həcmi müəssisənin topdansaş qiyətində təyin edilir, istehsal əsas fondlar isə, onların aşınma dərəcəsi nəzərə alınmadan ilk dəyərlərinə görə qiymətləndirilir. Fond veriminin yüksəldilməsinə – əsas fondların quruluşunun təkmilləşdirilməsi, boş dayanma hallarının aradan qaldırılması, maşın və avadanlıqların vaxtı – vaxtında təmir edilməsi hesabına nail olunur.

İstehsalın fondla təmin olunma – səviyyəsini hesablamaq üçün müəyyən dövr ərzində (məsələn, bir ildə) maddi istehsal sferasında istifadə olunan istehsal əsas fondların orta illik qalıq dəyərinə 100 kvadrat metr istehsal meydançası sahəsinə bölmək lazımdır. Bu göstərici istehsal meydançasından və orada qurulmuş avadanlıqdan istifadə olunmasının səmərəliliyini səciyyələndirir.

Təzələnmə əmsalı – istehsal əsas fondların texniki vəziyyətini xarakterizə edir və müəyyən dövr ərzində istismara verilmiş istehsal əsas fondların ilk dəyərinin onların həmin dövrün sonuna olan ümumi dəyərinə nisbəti kimi hesablanır. Təzələnmə əmsalı yeni istehsal əsas fondların inşası və əldə edilməsindən məsrəflərin həcmi və onların istehsal əsas fondların ümumi dəyərində tutduğu payını

özündə əks etdirir. İstehsal əsas fondların təzələnmə əmsalı təkcə onların istismara verilməsi səviyyəsini deyil, həmçinin onların istehsalatdan çıxarılmasından asılıdır. İstehsal əsas fondların istehsalatdan *çıxma əmsalı* – müəyyən dövr ərzində istehsalatdan çıxarılmış istehsal əsas fondların dəyərinin, həmin dövrün əvvəlinə olan istehsal əsas fondların ümumi dəyərinə nisbəti kimi təyin edilir.

Artma əmsalı – istehsalın fondla silahlanma dərəcəsini xarakterizə edir və istehsal əsas fondların plan ilinin sonuna olan qalığ dəyərini, həmin ilin əvvəlindəki qalığ dəyərinə bölməklə müəyyən edilir.

Köhnəlmə əmsalı – hər hansı bir tarixə, məsələn, fevralın 1-nə istehsal əsas fondların köhnəlmə dərəcəsini nəzərə alan kəmiyyətini onların ilk dəyərinə nisbəti kimi təyin edilir. Bu əmsal həm istehsal əsas fondların bütün növləri üzrə, həm də onun ayrı – ayrı üsürləri üzrə hesablanır. Onu da qeyd edək ki, istehsal əsas fondların köhnəlmə əmsalını hesablayarkən onların yararlılıq əmsalını da müəyyənləşdirmək lazımdır.

Yararlılıq əmsalı – istehsal əsas fondların köhnəlmiş hissəsinin dəyərinin (qalığ dəyərinin) onların ilk dəyərinə olan nisbəti kimi müəyyən edilir. Deməli, köhnəlmə əmsalı istehsal əsas fondların köhnəlmiş, yararlılıq əmsalı isə köhnəlməmiş hissəsinin (işə yararlı olan hissəsinin) xüsusi çəkisini xarakterizə edir. Lakin həm köhnəlmə və həm də yararlılıq əmsalı istehsal əsas fondların təkrar istehsalı barədə heç bir məlumat vermir.

Avadanlıqdan istifadə əmsalı – istehsal əsas fondların aktiv hissəsindən məhsuldar istifadə dərəcəsini xarakterizə edir. Vaxta, gücə, istehsal olunan məhsulun həcminə və ya yerinə yetirilən iş görə hesablanır. Vaxta görə ava-

danlığın faktiki iş vaxtı fondunu faydalı iş vaxtı fonduna bölmək lazımdır.

İstehsal güclərindən istifadəni qiymətləndirmək üçün istifadə edilən *göstəriciləri şərti olaraq* iki qrupa: *ümumi* və *xüsusi* göstəricilərə ayırmaq olar. Birinci qrup göstəricilər, istehsal gücündən bütövlüklə müəssisə və onun bölmələri üzrə istifadə dərəcəsini, ikinci qrup göstəricilər isə – avadanlıq və qurğuların ayrı – ayrı növlərindən (məsələn, turboburdan, elektroburdan, mancaq dəzgahından, dərinlik nasoslarından və s.) istifadə səviyyəsini səciyyələndirir.

Ümumi göstəricilərə aiddir:

a) istehsal gücündən faktiki istifadə əmsalı – müəyyən müddət ərzində istehsal edilən məhsulun istehsal gücünə olan nisbətinə bərabərdir;

b) layihə istehsal gücündən istifadə əmsalı – müəssisənin təsdiq olunmuş layihə gücündən istifadə səviyyəsini xarakterizə edir. Bu əmsalı hesablamaq üçün müəssisənin müəyyən dövr ərzindəki faktiki istehsal gücünün kəmiyyətini onun layihə istehsal gücünün kəmiyyətinə bölmək lazımdır;

c) müəssisənin istehsal meydançasından istifadə əmsalı – iki amildən: avadanlığın yerləşdirilməsindən və həmin avadanlığın məhsuldarlığından asılıdır. Buna görə də həmin göstəricini hesablamaq üçün ilk növbədə avadanlığın daha məqsəduyğun surətdə yerləşdirilməsinə çalışmaq lazımdır ki, istehsal sahəsinin bir kvadrat metrindən daha səmərəli istifadə etmək mümkün olsun. Özü – özlüyündə aydındır ki, bu tədbir heç də əmək şəraitinin pisləşməsi, yaxud təhlükəsizlik texnikası tədbirlərinin pozulması hesabına həyata keçirilməməlidir. İkincisi, hər avadanlıq vahidi üzrə məhsuldarlığın yüksəldilməsinə, müəyyən

vaxt ərzində həmin avadanlıqda məhsulun buraxılışını artırmağa çalışmaq lazımdır.

İstehsal gücündən istifadə edilməsi üzrə xüsusi göstəricilər avadanlıqların ayrı-ayrı növlərindən istifadə əmsəlidir. Bir çox avadanlıq növlərinin məhsuldarlığı vaxt vahidi ərzində onların vasitəsilə istehsal olunan məhsulun miqdarı ilə müəyyən oluna bilər.

6.5. Əsas fondlardan və istehsal gücündən istifadənin yaxşılaşdırılması yolları

İstehsal əsas fondlardan və istehsal gücündən istifadənin yaxşılaşdırılmasının iqtisadi əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Əsas istehsal fondlarından və istehsal gücündən səmərəli istifadə olunduqda məhsul buraxılışı artır və beləliklə, məhsul vahidi istehsalına sərf edilən maddiləşmiş əməyin miqdarı əsasən amortizasiya məbləği azalır. İstehsal əsas fondlarına hesablanan amortizasiya ayırmaları istehsal əsas fondlarının ömür müddətinə görə hesablanır.

İstehsal əsas fondların həcmnin artırılması və istehsal gücünün müntəzəm sürətdə genişləndirilməsi ən mühüm xalq təsərrüfatı məsələlərindəndir. Bu tədbir istehsalın arasы kəsilmədən artırılması imkanlarını genişləndirir. İstehsal gücünün genişləndirilməsi bir qayda olaraq, istehsal aparatının texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi, əmək məhsuldarlığının artırılması, məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması ilə bilavasitə əlaqədardır. İstehsal gücünün genişləndirilməsi ilə yanaşı, mövcud gücdən və istehsal əsas fondlarından istifadənin yaxşılaşdırılması da böyük xalq təsərrüfatı əhəmiyyətinə malikdir. İstehsal gücündən istifadənin yaxşılaşdırılmasının bilavasitə nəticəsi, istehsal əsas fondların əvvəlki həcmi ilə daha çox məhsul istehsal edilməsindən, investisiya qoyuluşuna olan tələbatın

azaldılmasından ibarətdir. Sənaye müəssisələrində əsas fondlarından və istehsal gücündən *istifadənin yaxşılaşdırılmasının əsas yolları* aşağıdakılardan ibarətdir:

Mövcud müəssisələrin texnika ilə silahlanma səviyyəsinin yüksəldilməsi və yenidən qurulması – fəaliyyət göstərən müəssisələrdə istehsal əsas fondlarının təkrar istehsalının mütləq formalarıdır. Mövcud müəssisələrin texnika ilə silahlanma səviyyəsinin yüksəldilməsinə aiddir: istehsalın texniki-iqtisadi səviyyəsinin yüksəldilməsi, mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması, modernləşdirilməsi, köhnəlmiş və fiziki aşınmış avadanlığın yeni, daha məhsuldar avadanlıqla əvəz edilməsi, həmçinin ümumzavod təsərrüfatının və yardımçı xidmətlərin təkmilləşdirilməsi üzrə kompleks tədbirlər.

Mövcud müəssisələrin texnika ilə silahlanma səviyyəsinin yüksəldilməsində məqsəd istehsalı hər vasitə ilə intensivləşdirməkdən, istehsal gücünü artırmaqdan, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini təmin etməklə məhsul buraxılışını artırmaqdan və keyfiyyətini yaxşılaşdırmaqdan, iş yerlərini ixtisar etməkdən, məhsulun material tutumunu və maya dəyərini aşağı salmaqdan, material və yanacaq-enerji ehtiyatlarına qənaət etməkdən, müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin digər texniki-iqtisadi göstəricilərini yaxşılaşdırmaqdan ibarətdir.

Mövcud müəssisələrin yenidən qurulması, bir qayda olaraq, əsas təyinatlı binaları və qurğuları genişləndirmədən, əsas, köməkçi və xidmətedici sex və təsərrüfatların yenidən qurulmasını nəzərdə tutur və elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri əsasında istehsalın təkmilləşdirilməsi, onun texniki-iqtisadi səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə bağlıdır. Yenidənqurma texnoloji pillələrdəki qeyri-mütənasibliyin aradan qaldırılmasını, az tullantılı, tullantısız texno-

logiyanın və çevik istehsalın tətbiq olunmasını, iş yerləri sayının ixtisar edilməsini, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini, məhsulun material tutumunun və maya dəyərinin aşağı salınmasını, fond veriminin yüksəldilməsini və digər texniki-iqtisadi göstəricilərin yaxşılaşdırılmasını təmin edir.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə dövlətin əsas iqtisadi strategiyası yeni müəssisələrin yaradılması əvəzinə, fəaliyyətdə olan müəssisələrin texnika ilə silahlanmasına səviyyəsinin yüksəldilməsinə və yenidən qurulmasına yönəltməkdən, bu məqsədlərə yönəldilən vəsaitin istehsal üçün əsaslı vəsait qoyuluşunun ümumi həcmindəki payını xeyli artırmaqdan, avadanlıq və maşınlar üçün məsrəfin investisiya qoyuluşunda xüsusi çəkisini artırmaqdan ibarətdir.

İstehsalın mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması səviyyəsinin yüksəldilməsi – texnoloji prosesin bütün mərhələlərində əl əməyinin maşınla əvəz edilməsini təmin edir. Müasir dövrdə istehsalın mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması bir-birinə uyğun gələn rejimlərdə maşın və digər avadanlıqlar yaradılması və tətbiqi əsasında həyata keçirilir; belə maşın və avadanlıqlar məhsuldarlığa görə bir-biri ilə əlaqəli olur və texnoloji prosesin daha yaxşı yerinə yetirilməsini təmin edir. Bu zaman əl əməyindən maşın və avadanlıqları idarə etməkdə, nizamlamaqda və sazlamaqda, həmçinin əməyi yüngülləşdirmək və məhsuldarlığı yüksəltmək üçün mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması o qədər də mühüm əhəmiyyət kəsb etməyən və iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun olmayan az əmək-tutumlu proseslərdə istifadə olunur. İstehsalın mexanikləşdirilməsinə və avtomatlaşdırılmasına bu cür yanaşma kompleks mexanikləşdirilmiş və avtomatlaşdırılmış axın xətlərinin, sexlərin yaradılmasına, müəssisələrin yaradıl-

masına zəmin hazırlayır və onların yaradılmasını təmin edir. Bütün bunların hamısı mövcud maşın və avadanlıqlardan tam və hərtərəfli istifadə olunmasına imkan verir ki, bu da vaxt vahidi ərzində istehsal olunmuş məhsulun (işin, xidmətin) həcmnin artırılmasının zəruri şərtləridir.

Avadanlığın boş dayanma hallarının ləğv edilməsi – mövcud maşın və avadanlıqlardan istifadənin yaxşılaşdırılmasının əsas yollarından biri hesab edilir. Avadanlığın iki cür boş dayanmasını: planlaşdırılan və planlaşdırılmayan boş dayanma hallarını fərqləndirirlər. Avadanlığın planlaşdırılan boş dayanmaları bilavasitə onların iş rejimləri ilə bağlıdır. Belə ki, bəzi sənaye müəssisələrində həyata keçirilən texnoloji proseslərin özü avadanlığın gecəgündüz işləməsini tələb edir. Məsələn, elektrik stansiyaları, toxuculuq fabrikləri, neft-qaz quyularının qazılması və mənimsənilməsi, domna və marten peçləri, neft-qaz emalı zavodları və s. fasiləsiz işləyirlər. Digər sənaye müəssisələrində isə, məsələn, maşınqayırma zavodlarında maşın və avadanlıqlar, adətən, iki və ya bir növbə ilə işləyirlər. Müəssisələrdə maşın və avadanlıq üçün müəyyən edilmiş iş rejimi onların növbəlik əmsalı ilə xarakterizə olunur.

Növbəlik əmsalı – maşın və avadanlığın hər bir vahidinin (məsələn, dəzgahın, aqreqatın, axın xəttinin və s.) gün, ay, rüb və il ərzində orta hesabla neçə növbə işlədiyini göstərir. Növbəlik əmsalı bütün növbələrdə işlənmiş növbə-dəzgahların (növbə-maşınların) miqdarını qurulmuş avadanlığın miqdarına bölməklə müəyyən edilir.

Avadanlığın planlaşdırılmayan boş dayanmalarının ləğv edilməsi müəssisələrdə xeyli miqdarda istehsal güclərinin artırılmasına imkan verir. Maşın və avadanlıqların planlaşdırılmayan boş dayanmalarının əsas səbəbləri onların saz olmamasından, təmir gözləməsindən və təmir işlə-

rinin həyata keçirilməsi müddətindən, iş salma müddətinin uzanmasından və s. ibarətdir. Ümumiyyətlə, maşın və avadanlıqların uzun müddət və növbə daxili işləməməsini fərqləndirirlər. Adətən, maşın və avadanlıqların uzun müddət işləməməsi istehsal olunan məhsulun çeşidinin yaxud onun hazırlanması texnologiyasının dəyişilməsi nəticəsində baş verir.

Maşın və avadanlığın növbə iş vaxtı itkiləri isə işdə istehsal prosesinin normal gedişinin, həmçinin əmək intizamı *tələblərinin pozulmasından* irəli gələn reqlamentləşdirilməyən (aradan qaldırıla bilən) fasilələldir. *Pozuntuların birinci qrupuna* əməyin və istehsalın pis təşkili nəticəsində işdə yaranan fasilələr, materialların iş yerlərinə çatdırılması ilə əlaqədar yubanmalar, maşın və avadanlıqların işindəki qüsurlar, lazımi miqdarda və çeşiddə texnoloji alət və tərtibatların olmaması, qaldırıcı-nəqliyyat vasitələrini gözləməklə əlaqədar vaxt itkiləri, keyfiyyətsiz hazırlanan çertyoj-texniki sənədlərlə əlaqədar texnoloqun, konstruktorun iş qarışması və s. aid edilir. *İkinci qrupa* əmək nizam-intizam qaydalarının pozulmasından – işdən yayılmaqdan, gecikmələrdən, iş yerindən özbaşına getmə, iş gününün axırında vaxtından əvvəl çıxıb getmə və s.-dən irəli gələn itkilər aiddir. Deməli, maşın və avadanlıqların növbə daxili vaxt itkilərinin aradan qaldırılmasında əməyin təşkili və ödənilməsinin kollektiv formalarının, briqada podratının müəssisə daxili təsərrüfat hesabının tətbiqi, əmək kollektivində yaradıcılıq ruhu, yüksək məhsuldar əmək üçün şərait yaradılması və qeyri-mütəşəkkilliyə, intizamsızlığa yol verilməməsi mühüm rol oynayır.

İş vaxtından istifadənin yaxşılaşdırılması – istehsalın intensivləşdirilməsinin, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinin, avadanlıq vahidinə düşən məhsul buraxılışının artırılması mühüm ehtiyat mənbələridir. İş vaxtından isti-

fadənin yaxşılaşdırılmasına – əməyin və istehsalın təşkili-
nin təkmilləşdirilməsi, əmək və texnoloji intizamın möhkəmləndirilməsi, əmək şəraitinin və təhlükəsizlik texnika-
sının yaxşılaşdırılması hesabına xəstəlik və xəsarətlərin
azaldılması, iş yerlərinin attestasiyası və səmərələşdirilmə-
si səbəb olur.

Avadanlıqdan istifadə əmsalının yüksəldilməsi möv-
cud avadanlıqlardan vaxta, gücə (məhsuldarlığa), istehsal
olunan məhsulun həcminə və ya yerinə yetirilən işə görə
səmərəli istifadəni təmin edir. Avadanlıqdan istifadə əm-
salının yüksəldilməsinin mühüm amili mütərəqqi texno-
logiyanın tətbiq edilməsindən, texnoloji proseslərin inten-
sivləşdirilməsindən, qabaqcıl təcrübənin geniş yayılmasın-
dan ibarətdir.

Avadanlığın faydalı iş vaxtı fondunu artırmaq. Mə-
lumdur ki, avadanlıq faktiki işlənmiş iş vaxt ərzində də hə-
mişə məhsuldar işləmir. Əgər müəyyən dəzgahda istehsal
edilmiş məhsulun bir qismi zay olarsa, onda zay məhsulun
istehsalına sərf edilən maşın vaxtı əslində həmin dəzgahın
iş vaxtının itkisi deməkdir. Bundan başqa, hissələrin me-
xaniki emalı prosesində metalın artıq hissələrinin yonul-
masına sərf edilən maşın vaxtı da qeyri-məhsuldar vaxt
hesab edilməlidir. Deməli, avadanlıqdan istifadəni yaxşı-
laşdırmağın, mühüm ehtiyatı onun qeyri-məhsuldar işlə-
məsi hallarını aradan qaldırmaqdan, xüsusən istehsal za-
yının yaranmasına yol verməməkdən ibarətdir. İstehsalın
texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi, fəhlələrin ixtisasının
artırılması istehsal zayının yaranması hallarının aradan
qaldırılması üçün əlverişli şərait yaradır. Metal emalı ava-
danlığından daha səmərəli istifadə edilməsinin mühüm
amili pəstahlarda və döymələrdə emal payının azaldılma-

sından və mütərəqqi emal üsullarının tətbiq edilməsindən ibarətdir.

İstehsalın ixtisaslaşdırılması səviyyəsinin yüksəldilməsi – maşın və avadanlıqların məhsuldarlığının artırılmasına çox böyük təsir göstərir, çünki istehsalın ixtisaslaşdırılması məmulatların əmək tutumunu azaldır, istehsalın təşkilini yaxşılaşdırır, daha məhsuldar texnikanı və mütərəqqi texnologiyanı tətbiq etməyə imkan verir.

İstehlak olunan xammal və materialın keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması – avadanlığın məhsuldarlığının yüksəldilməsinə səbəb olur. Məsələn, domna peçinin faydalı həcmindən istifadə əmsalı dəmir filizinin və koksun keyfiyyəti ilə, istehsala vermək üçün onların ayrılması və çesidlərə ayrılması ilə xeyli dərəcədə müəyyən edilir. Toxuculuq fabriklərində istifadə olunan məhsulların məhsuldarlığı ilkin xammaldan, onun təmizliyindən və növündən; neft emalı zavodlarında xam neftdən hazır məhsul çıxımı əmsalı xam neftin təmizlənməsindən və distillə edilməsindən asılıdır.

İş yerlərinin attestasiyası – hər bir iş yerinin mütərəqqi, texniki, texnoloji, təşkilati nəticələrə, əməyin mühaizəsi tələblərinə, qabaqcıl təcrübəyə, normativ və standartlara uyğunluğunun və təkmilləşdirilməsi məqsədilə kompleks qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. İş yerlərinin attestasiyasının əsas vəzifəsi – iş yerləri sayının işləyənlərin sayı ilə tarazlaşdırılmasından, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsindən, əmək məhsuldarlığının artırılmasından, əsas fondlardan və istehsal güclərindən səmərəli istifadə edilməsindən ibarətdir.

Əmək vasitələrinin modernləşdirilməsi – fəaliyyətdə olan əmək vəsaitlərinin təkmilləşdirilməsi və onlarda əməli

dəyişiklik aparmaq, qovşaq və hissələri yenisi ilə əvəz etmək, istehsal əməliyyatlarını mexanikləşdirmək və avtomatlaşdırmaq üçün tərtibatlar və cihazlar quraşdırmaqla onların istehsalın müasir texniki-iqtisadi səviyyəsinə cavab verən vəziyyətə gətirilməsi deməkdir. Əmək vəsaitlərinin modernləşdirilməsi əsas fondların, binaların, əmək alətlərinin və hər şeydən əvvəl iş maşın və avadanlıqların müntəzəm surətdə təzələnməsi formasıdır. O, maşın və avadanlıqların texniki səviyyəsinin yüksəldilməsini, işin iqtisadi göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasını təmin edən bir sıra konstruksiya dəyişiklikləri etməyi nəzərdə tutur. Əmək vəsaitlərinin modernləşdirilməsi əsas fondların mənəvi aşınmasını qismən aradan qaldırmağa imkan verir.

Əmək vasitələrinin kompleks mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması daha mütərəqqi texnoloji proseslərin tətbiqi, istehsalın kompleks mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması, ixtisaslaşdırmanın dərinləşdirilməsi ilə birlikdə həyata keçirildikdə xüsusilə, əhəmiyyətli olur. Əmək vasitələrinin modernləşdirilməsi nəticəsində avadanlıq kompleks mexanikləşdirilmiş və avtomatlaşdırılmış axın xəttinə qoşulur, xüsusi texnoloji alət və tərtibatlarla təchiz olunur. Avadanlığın modernləşdirilməsi onun məhsuldarlığını, işinin dəqiqliyini və aşınmaya davamlılığını artırır, əmək şəraitini yaxşılaşdırır və s. Özü də əmək vasitələrinin modernləşdirilməsinə çəkilən xərclər, adətən, qısa müddətdə ödənilir. İstehsalın texniki səviyyəsinin, onun intensivləşdirilməsinin yüksəldilməsində əmək vəsaitlərinin modernləşdirilməsi mühüm rol oynayır.

FƏSİL 7. MÜƏSSISƏNİN DÖVRİYYƏ İSTEHSAL FOND LARI VƏ DÖVRİYYƏ VƏSAİTLƏRİ

7.1. Dövriyyə istehsal fondları, onun tərkibi, quruluşu və mahiyyəti

Əmək cisimləri hər bir müəssisənin işi üçün əmək vasitələri qədər məcburi şərtidir. Müəssisələrdə əmək cisimləri dövriyyə istehsal fondları şəklində meydana çıxır. Dövriyyə istehsal fondları müəssisənin maddi – əşya unsurlarının elə bir hissəsidir ki, bunlar hər bir istehsal tsiklində tamamilə istehlak olunmuş məhsulun üzərinə keçirir və istehsal prosesində öz cinsi formasını dəyişirlər. Müəssisələrin dövriyyə istehsal fondları daim hərəkətdədir və buna görə də onlar eyni vaxtda müxtəlif formalarda çıxış edirlər.

Müəssisələrin dövriyyə istehsal fondlarını iki hissəyə bölmək olar: a) istehsal prosesinə daxil olmasını hələ gözlənen əmək cisimləri; b) istehsal prosesinə artıq daxil olmuş əmək cisimləri.

Dövriyyə istehsal fondlarının birinci hissəsi əmək cisimlərinin istehsal ehtiyatlarını təşkil edir. Dövriyyə istehsal fondlarının ikinci hissəsi isə həmin müəssisədə əməklə artıq birləşmiş və hələ hazırlanıb qurtarmamış – bitməmiş məhsul şəklində olan əmək cisimlərindən ibarətdir. Hazır məhsul isə dövriyyə istehsal fondlarına deyil, tədavül fondlarına aid edilir.

İstehsal ehtiyatlarının əsas hissəsini xammal və materiallar təşkil edir. Xammal deyərkən hasil edici sənayenin və kənd təsərrüfatının verdiyi məhsul, məsələn, müxtəlif filizlər, qeyri-filiz qazıntıları, pambıq, kətan, yun və s. nəzərdə tutulur. Material dedikdə isə sənayedə emaldan keçir

rilmiş olan, məsələn, metal prokatı, taxta-şalban və parça kimi əmək cisimləri nəzərdə tutulur.

Materialların heç də bütün növləri müəssisədə hazır məhsulun yaranmasında eyni dərəcədə iştirak etmir. Bunlar istehsal prosesində iştirak etmələri xarakterinə uyğun olaraq əsas və köməkçi materiallara bölünür. Hazırlanan məhsulun əsas məzmununu təşkil edən materiallar (məsələn, maşınqayırma zavodunda metal) əsas materiallara aid edilir.

Belə ki, metal – maşınqayırma zavodlarında, taxta – şalban – mebel fabriklərində, gön – dəri – ayaqqabı fabrikində, xam neft və təbii qaz – neft və qazayırma zavodlarında əsas materialdır.

Müəssisələrin belə bir xərcləri olur ki, bunlar hazırkı dövrdə (ildə, rübdə) sərf edilir (məsələn, kəşfiyyat və axtarış işlərinə), lakin gələcək dövrlərdə hazırlanacaq məhsulun (məsələn, hasil ediləcək neft və qazın) maya dəyərinə daxil edilir. Köməkçi materiala ya əmək vasitələrinin normal işləməsi üçün sərf edilən materiallar (məsələn, sürtgü yağları), ya əsas materiala qoşulan materiallar (məsələn, rənglər), ya da əmək prosesinin özünə kömək edən materiallar (məsələn, sexin ehtiyacı üçün lazım olan materiallar) aid edilir.

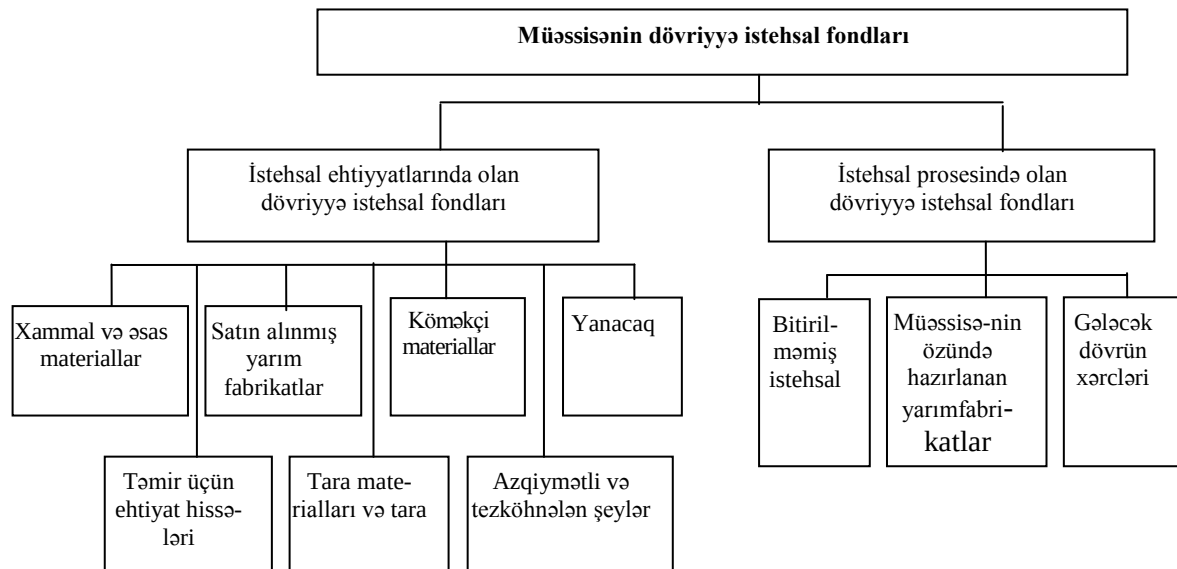
Dövriyyə fondları tərkibində yanacaq ayrıca uçota alınır. Həmçinin satın alınan yarımfabrikatlar, istehsalın kooperativləşdirilməsi yolu ilə alınan və həmin müəssisədə hələ istehsal prosesinə daxil edilməyən detallar və bağlamalar istehsal ehtiyaclarında olan dövriyyə fonduna aid edilir. Tara materialları və tara, habelə əsas fondların cari təmiri üçün lazım olan ehtiyat hissələri də müəssisədə istehsal ehtiyatları şəklində olan dövriyyə fonduna daxil edilir. Az qiymətli və tez işlənib xarab olan, yəni bir ildən

artıq işlədilə bilməyən və az qiymətli olan alətlər və təsərrüfat inventarı da planlaşdırma və uçot praktikasında dövriyyə fondlarının tərkibinə daxil edilir. İstehsal prosesində gördükləri işin xarakterinə görə bu növ istehsal vasitələri əsas fondlara aid edilməli idi. Lakin uçot işlərini və maliyyələşdirmə qaydalarını sadələşdirmək üçün bunlar dövriyyə fondlarına daxil edilir.

İstehsal prosesində olan dövriyyə istehsal fondlarına bitirilməmiş istehsal, müəssisənin özündə hazırlanan yarımfabrikatlar və gələcək dövrlərin bəzi xərcləri, o cümlədən yeni məhsul istehsalının mənimsənilməsi üçün çəkilən xərclər daxil edilir. Müəssisənin bir sexində hazırlanan və sonra yenə həmin müəssisənin başqa sexlərində, yaxud başqa müəssisələrdə əlavə işlənib hazırlanmalı olan məhsullar müəssisənin özündə hazırlanmış yarımfabrikatların tərkibinə daxildir. Məsələn, tam metallurji tsiklinə malik olan metallurgiya zavodunda həmin zavodun istehsal etdiyi çuqun və polad yarımfabrikat sayılır, çünki bu məhsullar sonra yenə həmin zavodda bir daha emala uğrayır. Öyirici və toxuculuq sexi olan toxuculuq fabrikində, istifadə edilmək üçün toxuculuq sexinə verilən iplik də yarımfabrikatdır.

Bitirilməmiş istehsal dedikdə hər hansı momentdə sexdə ya iş yerində (dəzgahlarda, aqreqatlarda və sairə) işlənib hazırlanma prosesində olan, yaxud iş yerində işlənib hazırlanmağı gözləyən əmək cisimləri nəzərdə tutulur. Beləliklə, bitirilməmiş istehsalın yarımfabrikatlardan fərqi ondan ibarətdir ki, yarımfabrikatlar həmin sexdə tamamilə işlənib qurtarmış olan məhsuldur, bitirilməmiş istehsal isə hələ işlənib hazırlanmaq prosesində olan məhsuldur.

Sənaye müəssisələrinin dövriyyə istehsal fondlarının tərkibini 3№-li sxemdən görmək olar.

Sxem 3. Müəssisənin dövriyyə istehsal fondlarının tərkibi

Dövriyyə istehsal fondlarının ayrı – ayrı ünsürləri arasındakı faiz ifadəsində nisbət onların quruluşunu təşkil edir.

Sənaye müəssisələrində dövriyyə fondlarının quruluşu texnoloji prosesin xarakterindən, istehsal şəraitindən, habelə texnikanın və müəssisənin təşkilinin səviyyəsindən asılıdır.

7.2. Dövriyyə istehsal fondlarından istifadə göstəriciləri

Dövriyyə istehsal fondlarından istifadənin yaxşılaşdırılması iqtisadi cəhətdən böyük səmərə verir. Bu səmərə özünün məhsul vahidi üçün maddi – enerji ehtiyatları məsrəfinin azalmasında əks etdirir. Məhsul vahidinin hazırlanması üçün maddi – enerji ehtiyatlarının xüsusi məsrəfinin azalması, eyni miqdarda material – enerji ehtiyatlarından daha çox məhsul istehsal etməyə, onun maya dəyərini və material tutumunu aşağı salmağa, müəssisənin maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmağa və s. imkan verir.

Material sərfinə qənaət etmək məqsədilə tədbirlər görülməsi üçün və bu işdə olan ehtiyat mənbələrinin təhlili böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə bir təhlili həyata keçirməkdən ötrü xammal və materialların istifadə göstəriciləri nəzərdən keçirilməlidir. Bu göstəricilər texnoloji prosesin xüsusiyyətindən çox asılıdır.

Material – enerji ehtiyatlarından istifadəni qiymətləndirmək üçün bir sıra göstəricilərdən istifadə edilir. Bu göstəricilərdən birincisi *ilkin xammaldan hazır məhsul çıxımı əmsalıdır*. Bu göstərici faizlə ifadə olunur və müəssisənin

ilkin xammaldan nə qədər hazır məhsul istehsal etdiyini səciyyələndirir.

Əsas xammalı ilk emal edən müəssisələrdə emal edilən xammaldan hazır məhsul alınması nəzərdə tutulur. Məsələn, xam neftdən benzin, sürtgü yağları, filizdən mis çıxarılması, çuğundurdan şəkər istehsalı, çiyidli pambıqdan mahlıc əldə edilməsi, pambıq mahlıcından iplik alınması, toxumlarından bitki yağı hasil edilməsi, mal – qaradan diri çəkisindən ət əldə edilməsi və s. belə bir göstəricidir. Bu göstərici əsas xammaldan müəssisənin nə qədər hazır məhsul əldə etmiş olduğunu müəyyən edir.

İlkin xammaldan hazır məhsul çıxımı əmsalına, həmin xammalın ilkin emalı və saflaşdırılması həlledici təsir göstərir.

Xammal və materialdan istifadənin səmərəliliyini xarakterizə edən ikinci əsas göstərici *materialdan istifadə əmsalıdır*. Materialları emal edən müəssisələrdə materiallardan istifadə əmsalı qənaətin ehtiyat mənbələri göstərici rolunu oynayır. Bu əmsal məhsul hazırlanması prosesində əmələ gələn itkilərin miqdarını göstərir. Bu əmsal plan və faktiki növlərini fərqləndirir. *Xammal və materialdan istifadənin plan əmsalı* məhsul vahidinin xalis çəkisinin, həmin məhsulun hazırlanması üçün material məsrəfi normalarına görə sərf ediləcək materialın miqdarına olan nisbətini; *faktiki istifadə əmsalı* isə – məhsul vahidinin xalis çəkisinin faktiki sərf olunmuş materialın miqdarına olan nisbətini xarakterizə edir, yəni detalın xalis çəkisinin material sərfinin həqiqi miqdarına olan nisbəti nəzərdə tutulur. Burada detalın xalis çəkisi dedikdə; təsdiq olunmuş çertyojlara (cizgilərə) və texniki şərtlərə dəqiq uyğun olaraq işlənib hazırlanan detalın çəkisi nəzərdə tutulur.

Bəzi sahələrdə, məsələn, taxta – şalban emalında detalın xüsusi çəkisi əvəzinə detailın xalis həcmi götürülür. Materiallardan istifadə əmsalı, bu və ya digər məmulat hazırlanarkən müəssisədə əmələ gələn itkilərin qədərini xarakterizə edən çox mühüm göstəricidir. Bu əmsal nə qədər yüksək, yəni vahidə nə qədər yaxın olarsa, deməli, itki də bir o qədər azdır, yəni materialdan bir o qədər yaxşı və mükəmməl istifadə edilir.

Materiallardan istifadə əmsalını təhlil edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, məmulatın xalis çəkisi heç də dəyişməz daimi bir şey deyildir. Sənayedə maşınların xalis çəkisini azaltmaq üçün xeyli imkan vardır. Həmçinin detalların biçimi (konfigurasiyası), onların emal texnologiyası, müəssisənin malik olduğu avadanlığın keyfiyyəti, fəhlə və mühəndis – texnik kadrlarının ixtisası itkinin qədərinə böyük təsir göstərir.

Yanacaqdan istifadə əmsalı – yanacaq işlədən avadanlığın faydalı iş əmsalı ilə xarakterizə edilir. Bu əmsal, həmin avadanlıqda istilikdən nə dərəcədə faydalı istifadə edildiyini göstərir; deməli, istilik itkisinin qədərini də xarakterizə edir. İstilik sərf edən aqreqlərin faydalı iş əmsalı bu aqreqlərin konstraksiyasından, sobadan çıxan qaz utilizə edə biləcək avadanlıqla təchiz edilməsindən və yanacağın keyfiyyətindən xeyli dərəcədə asılıdır. Başqa hallarda olduğu kimi, burada da kadrların bacarığı, təcrübəsi və texniki hazırlığı böyük rol oynayır. Avadanlığın faydalı iş əmsalının artırılması eyni miqdar avadanlıqdan daha çox məhsul istehsal etmək mümkün olur, deməli, avadanlığa tələbat azalır.

Bu əmsalların hər birinin təhlili, material sərfinin bütün texniki – iqtisadi şərtlərini, qəbul edilmiş texnologi-

yanı, avadanlığın keyfiyyət və vəziyyətini, işlədilən xammalların, material və yanacağın xarakteristikasını və kadr-ların ixtisasını hərtərəfli nəzərdən keçirməyi tələb edir.

Təcrübə göstərir ki, sənaye müəssisələrində material-enerji ehtiyatlarından istifadəni yaxşılaşdırmaq üçün çox böyük ehtiyat mənbələri vardır. Ehtiyatlara qənaətin əsasını – təbii və maddi ehtiyatlardan kompleks istifadə olunma-sından, itkilərin və səmərəsiz məsrəflərin maksimum ara-dan qaldırılmasından, təkrar maddi ehtiyatların və onlarla bağlı olan məhsulların dövriyyəsinə daha çox cəlb olun-ması imkanlarından ibarətdir. Ehtiyatlara qənaətə istehsalın və ehtiyatlardan istifadənin bütün mərhələlərində nail olunmalıdır: təbii xammalın, yanacağın və s. çıxarılmasının səmərələşdirilməsi (məsələn, neftin laylarından daha tam çıxarılması), çıxarılmış ehtiyatlardan maksimum istifadə olunması, daşınma və saxlanma zamanı itkilərin minimuma endirilməsi; istehsal prosesində və ya qeyri – istehsal istehlakı zamanı ehtiyatların daima səmərəli tətbiqi, təkrar ehtiyatların aşkar edilməsi, uçota alınması və onların hər şeydən əvvəl, birbaşa təminat üzrə işlənməsi və s.

7.3. Material resurslarına qənaət edilməsi yolları

Müəssisələrin ən mühüm vəzifələrindən biri dövriyyə istehsal fondlarından istifadə edilməsini getdikcə yaxşılaşdırmaqdan ibarətdir; bu da, birinci növbədə hazır məhsul-un hər vahidinə sərf edilən materialın azaldılmasında təzahür edir.

Hər məhsul vahidi üzrə xammal, material və yanacaq sərfinin azaldılması, hər şeydən əvvəl o deməkdir ki, mövcud olan miqdarda materialdan daha çox hazır məhsul istehsal edilə bilər. Beləliklə, xammal, material və yanaca-

ğa qənaət edilməsi nəticəsində mövcud materiallarla istehsal proqramının yalnız tamamilə deyil, həmçinin artıqlaması ilə yerinə yetirilməsi mümkün olur.

Xammal və materiallara qənaət etmək uğrunda mübarizə, müəssisəni yeni texnika tətbiq etməyə və texnoloji prosesləri təkmilləşdirməyə sövq edir. Xammal, material və yanacağa qənaət edilməsi əmək məhsuldarlığına müsbət təsir göstərir. Məhsul vahidi üzrə material sərfinin azaldılması, bir qayda olaraq canlı əmək üzrə də qənaətə səbəb olur, çünki burada materialın işlənməsi, habelə daşınıb gətirilməsi, yüklənməsi, boşaldılması və saxlanmasına sərf olunan əmək ixtisar edilir.

Material vəsaiti sərfinə qənaət etmək müəssisələrdə məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasını və ictimai yığımının artmasını təmin edən əsas amillərdən biridir. Beləliklə, material vəsaitindən istifadə edilməsinin yaxşılaşdırılması müəssisənin istehsal və iqtisadi fəaliyyətinin hər cəhətinə böyük müsbət təsir göstərir.

Müəssisələrdə də, materiallar üzrə bir sıra qənaətin mənbələri mövcuddur. Materiallardan istifadə təhlili göstərir ki, sənaye müəssisələrində xammal, material, yanacaq və elektrik enerjisi üzrə qənaət eldə etmək üçün istifadə edilməmiş böyük ehtiyat mənbələri vardır.

Maşınqayırma sənayenin tökmə sexlərində yararlı tökmələr alınması, çuqun tökmələrdə, təqribən 65–75%, polad tökmələrdə isə 55 – 60% təşkil edir. Dəmirçi sexlərində isti ştamplama emalında yararlı məhsul 80% – çatır. Biçmə sexlərində metaldan istifadə edilməsi də təqribən bu səviyyədədir. Burada nəzərdə tutmaq lazımdır ki, dəqiq tökmə metodları hələ kifayət qədər geniş yayılmamışdır; eyni zamanda dəmirçi sexlərində hələ də bir çox detallar

sərbəst döymə metodu ilə hazırlanır. Buna görə də maşın-qayırma zavodlarının mexaniki sexlərində yonqar şəklində metal itkisi hələ də çox olur. Bu sexlərdə materiallardan istifadə əmsalı sərbəst döymədə 0,60–dan 0,75–ə qədər, ştamplanan detalların emalında isə – 0,75–dən 0,8–ə qədərdir. Beləliklə, maşınqayırma sənayedə qara metallardan istifadə əmsalı bu metalların əvvəlcə hazırlıq sexlərində, sonra isə mexaniki sexlərdə emalı zamanı orta hesabla, təqribən 0,5–0,55 təşkil edir.

Elektrik enerjisindən istifadə üzrə də böyük ehtiyat mənbələri vardır. Bir sıra müəssisələrdə avadanlığın çox boşuna işlənməsi halları olur, avadanlığın iş rejimi azaldılır və həqiqi gücü xidmət etdiyi aqreqların tələbatından xeyli artıq olan motorlar qurulur.

Müxtəlif sənaye sahələri müəssisələrində materiallara qənaət üzrə böyük ehtiyat mənbələri olması döviyyə istehsal fondlarından ən yaxşı istifadə etmək uğrunda mübarizəni daha da qüvvətləndirmək lüzumunu irəli sürür. Material resurslarına qənaət edilməsinin başlıca yolları xammal, yanacaq, elektrik enerjisi, metal və başqa materialların daha səmərəli sürətdə sərf olunması, xammalı işlədərkən ondan kompleksi sürətdə istifadə edilməsi, xammal-material sərf etmək normalarının azaldılması, az tapılan və baha başa gələn xammal, material və əlvan metallar əvəz ediciləri işlədilməsi təmin edilməlidir.

Müəssisələrdə materiallara qənaət edilməsi imkanları böyükdür, lakin onlardan istifadəsi tam deyildir.

Xalq təsərrüfatı müxtəlif sahələrinin müəssisələrində materiallara qənaət etmək yolları da müxtəlifdir; bu vəziyyət texnologiyada və istehsalın təşkilində olan fərqlərdən irəli gəlir. Lakin neçə olsa, bunlar əsas qənaət yolları şəklində

lində birləşdirilə bilər və bu yollar da müxtəlif sənaye sahələri müəssisələrində tətbiq edilən ümumi metodları xarakterizə edə bilər.

Müəssisədə materiallar üzrə qənaətin əsas yollarından biri istehsal tullantılarını azaldan və tullantılardan istifadə olunmasını təmin edən yəni texnikanın və yeni texnologiya proseslərin tətbiq edilməsindən ibarətdir.

Məsələn, maşınqayırma zavodlarının tökmə sexlərində dəqiq tökmə metodlarının – metalı kokil deyilən metal qəliblərə tökmə metodunun, təzyiq altında tökmə metodunun, mərkəzdənqayırma tökmə metodunun və qabıqlı tökmə metodunun və i.ə. – tətbiq edilməsi metala xeyli qənaət etməyə (20 – 25% – ə qədər) imkan verir.

Dəmirçi sexlərində sərbəst döymə üsulunun ştamplama üsulu ilə əvəz edilməsi nəticəsində tullantılar orta hesabla 20 – 25% azalır. Məlum olduğu kimi, sərbəst döymə üsulu ilə hazırlanan məmulatın pəstahı, bir qayda olaraq, ondan qayırılması detalları xeyli ağır olur. Ştamplama üsulu pəstahı ilə hazırlanmağa imkan verir ki, burada artıq material daha az olsun.

Preslər vasitəsilə aparılan ştamplama üsulunun tətbiqi xüsusilə yaxşı nəticə verir; bu üsul, hətta çəkiçlər vasitəsilə aparılan ştamplama üsuluna nisbətən metal üzrə əlavə olaraq 12 – 15% və daha artıq qənaət təmin edir. Metal emalında, soyuq oturtma, soyuq yayma və köndələn yayma üsulları kimi mütərəqqi texniki metodlar da böyük qənaət verir.

Qara metallurgiya zavodlarında oksigenlə körükləmə üsulunun tətbiq edilməsi, yanma proseslərinin avtomatlaşdırılması, metallurgiya aqreqatlarının konstruksiyasının təkmilləşdirilməsi, ərgin poladın arası kəsilmədən tökül-

mək metodunun və başqa üsulların tətbiq edilməsi yolu ilə xammal, yanacaq və elektrik enerjisi itkisi azaldılır. Elektrik stansiyalarında yanacaq itkisini azaltmaq üçün əsas yollardan biri istiləşdirilmənin maksimum dərəcədə inkişaf etdirilməsidir. Elektrik və istilik enerjisi əldə etmək üçün yanacaqdan kompleksli sürətdə istifadə edilməsinə əsaslanan istiləşdirilmə nəticəsində hər 1 kilovat – saat elektrik enerjisinə yanacaq sərfini, təqribən 2,5 dəfə azaltmaq mümkün olur. Bundan əlavə, yüksək və çox yüksək təzyiqli avadanlığın tətbiq edilməsi və mənimsənilməsi yanacaq üzrə xeyli qənaət təmin edir.

Eyni texnikanın tətbiqi yüngül sənaye və yeyinti sənaye fabriklərində də xammaldan daha yaxşı istifadə edilməsinə səbəb olur. Yağ sənayesində köhnə texnologiya üzrə (açıq hidravlik preslərlə) emal zamanı yağ itkisi 7,5%-ə çatdığı halda, vintli konveyer preslərindən istifadə edildikdə, bu itkilər yalnız 2,3% olur və, nəhayət, ekstraktsiya metodu ilə emal edildikdə itki 0,9% -ə enir.

Sənayedə texniki tərəqqinin əsas yollarından biri olmaq etibarilə istehsalın kimyalaşdırılması – materiallara qənaət edilməsinə imkan yaradan amillər içərisində mühüm yer tutur. İstehsalın kimyalaşdırılması xammaldan kompleksli sürətdə istifadəni təmin edir.

Böyük istilik aqreqatları olan müəssisələrdə (məsələn, qara və əlvan metallurgiya zavodlarında, tikinti materialları sənaye müəssisələrində, kimya sənayesinin bəzi sahələrində və s.) yanacaq və istilik tullantılarından istifadənin xüsusilə böyük iqtisadi əhəmiyyəti vardır. Havaya qalxan tüstü qazlarından istifadə etmək üçün xüsusi utilizator qazanların qurulması, əvvəllər hədəf gedən çoxlu istiliyin istifadəsini təmin etməklə bərabər, əsas aqreqatın

bütün iş göstəricilərin də xeyli yaxşılaşdırır. İsti suyun kanalizasiyaya buraxılması nəticəsində də çoxlu istilik itkisi əmələ gəlir və bununla da yanacaqın verdiyi istiliyin 10% -dən 20%-nə qədəri hədəf gedir.

Yeni texnikanın tətbiqi ilə yanaşı olaraq, heç də böyük əsaslı xərc çəkmədən, texnologiyayı səmərələşdirmək və bütün istehsalın mədəniyyətini yüksəltmək üçün gündəlik, müntəzəm iş aparılması da itkiləri və tullantıları xeyli azaldır.

Avadanlıqdan istifadənin yaxşılaşdırılması və istehsal proseslərinin intensivləşdirilməsi yolu ilə də istehsal itkilərinin azaltmaq olar. Kərpic sənaye zavodlarında kərpicin sürətli qaydada bişirilməsi üsulunun tətbiqi sobaların məhsuldarlığını xeyli artırmaqla bərabər, yanacaq üzrə 35–40% qənaət əldə etməyə və elektrik enerjisi sərfinin təqribən 3 dəfə azaltmağa imkan verir.

İstehsalın təşkilinin yaxşılaşdırılması və xüsusən istehsalın ixtisaslaşdırılmasının inkişafı da materiallar üzrə qənaət əldə etmək üçün mühüm amil təşkil edir. Xarakterik cəhət bundan ibarətdir ki, ixtisaslaşdırılmamış zavodlarda müxtəlif metal məmulat, normallaşdırılmış alətlər və kütləvi detallar istehsalına sərf edilən metal, ixtisaslaşdırılmış müəssisələrə nisbətən 1,5-2 dəfə artıq olur.

Bəhə tam olan və az tapılan xammal və material növlərinin yerinə əvəzedici materiallar sərf edilməsi qənaət üçün çox mühüm vasitədir. Əvəzedicilər və yeni materiallar tətbiq edilməsi sahəsində də çox böyük imkanlar vardır. Maşınqayırma sənayesində əlvan metallar əvəzinə müxtəlif qeyri – metal materiallar, məsələn, viniplast, polizobutilen, asbovinil, polietilen, faolit və sairənin daha çox tətbiq edilməsi qənaət sahəsində mühüm tədbirlərdir.

Ən çox soda işlədilən sənaye sahələrindən biri olan şüşə sənaye zavodlarında natrium sulfatı sodanın əvəzedicisi yerini verməklə daha çox tətbiq edilməkdədir.

Texniki təyinatlı məmulat istehsalında yeyinti məhsullarının başqa məhsullarla tamamilə əvəz edilməsi xalq təsərrüfatı üçün böyük əhəmiyyətə malik olan bir məsələdir. Bir çox dəzgah, motor, transformator və başqa növ avadanlığın və habelə avtomobillərin vəznə həddindən yuxarıdır. Bunun əsas səbəblərindən biri odur ki, bir çox maşınlarda ayrı – ayrı detalların və bağlamaların möhkəmlik ehtiyatı həddindən artıqdır.

Maşınların vəznəni azaltmaqdan ötrü məmulatın konstruksiyasını nəzərdən keçirərək, onların sxemini sadələşdirmək, onların ayrı – ayrı detallarının və bağlamalarının sayını azaltmaq, maşınların konstruksiyasında daha möhkəm materiallardan istifadə etmək, qaynaqlı konstruksiyalar tətbiq etmək, əyilən və içi boş yüngülləşdirilmiş profillərdən istifadə etmək və detalların üst təbəqəsinin möhkəmləndirilməsi metodlarını həyata keçirmək lazımdır.

Xammal və yanacaq üzrə qənaətin təşkilat – iqtisadi şərtləri böyük səmərə verə bilər. Materiallar üzrə qənaət əldə etmək uğrunda mübarizədə, istehsal – texniki amillərlə yanaşı olaraq, təşkilati – iqtisadi şərtlərdən və istehsalın yaxşılaşdırılması yolundakı iqtisadi vasitələrdən də geniş istifadə edilməlidir.

Dövriyyə istehsal fondlarının istifadəsinin yaxşılaşdırılması yolunda müəssisələr arasında istehsal təcrübəsinin tətbiqinin genişləndirilməsi əhəmiyyətli amil təşkil edir. Müəssisələrin mühəndis – texnik işçilərinin əsas vəzifələrindən biri də bütün dəyərli təşəbbüsləri müntəzəm sürətdə və əzmlə aşkara çıxarıb yaymaq, yeniliklərin qabaqcıl təc-

rübəsini dərindən öyrənmək və müntəzəm sürətdə təcrübə mübadiləsi təşkil etməkdən ibarətdir.

Xammal, material və yanacaqdan istifadə yolunda tətbiq edilən qabaqcıl metodlar diqqətlə yoxlanıldıqdan sonra müvafiq istehsal təlimatnamələrində, texnoloji xəritələrdə və başqa texniki sənədlərdə təsbit edilməli və beləliklə, həyata keçirmək üçün məcburi şəkllə salınmalıdır.

Tələbatın planlaşdırılmamasının və dövriyyə fondları istifadəsinin yaxşılaşdırılması və habelə müəssisələrdə xammal, material və yanacağın hərəkətinin düzgün uçota alınması da materiallar üzrə qənaət əldə etmək yolunda mühüm amil təşkil edir.

Sonra, müəssisələrin material – texniki təchizatının lazımi qaydaya salınması və lazım bütün istehsal vasitələrinin müəssisələrə vaxtında və komplektli şəkildə çatdırılması, materiallardan daha yaxşı istifadə olunması işində mühüm rol oynayır.

Beləliklə, materiallara qənaət etmək uğrunda mübarizə – müəssisələrin bütün fəhlə, mühəndis – texnik işçiləri və qulluqçuları kollektivinin mühüm vəzifəsidir.

7.4. Dövriyyə vəsaitlərinin normalaşdırılması

Müəssisənin vəsaitlərinə olan tələbatını müəyyən etmək, həmin müəssisənin material – texniki təchizatını düzgün təşkil etmək və materiallardan qənaətlə istifadə etmək üçün bunların sərfinin normalaşdırılması böyük əhəmiyyətə malikdir.

Material – enerji ehtiyatlarını sifarişlər və müqavilələr ilə əlaqələndirmək, istehsalın fasiləsizliyini təmin etmək və müəssisənin maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmaq

üçün dövriyyə vasitələrini normalaşdırırlar. Burada əsas məqsəd dövriyyə vasitələrinin ayrı – ayrı ünsürləri üzrə əsaslandırılmış norma və normativləri müəyyən etməkdir. Bu norma və normativlərin kəmiyyəti ilə olmalıdır ki, onlar az miqdarda vəsaitlə istehsal prosesinin və məhsulun realizə edilməsi və hesablaşmaların müəyyən olunmuş müddətlərdə həyata keçirilməsini təmin etsin.

Maddi ehtiyatların sərfinə dair verilən normalar plan tapşırığı olub, istehsalın texnikası, texnologiyası və təşkili-ni təkmilləşdirməkdən ötrü planda nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərə almaqla məhsul vahidini hazırlamaq və ya sənaye xarakterli işləri yerinə yetirmək üçün lazım olan xammal və materialların icazə verilmiş maksimum miqdarını müəyyən edir. Material resurslarının sərfini normalaşdırmaqda məqsəd müəssisənin daxili ehtiyat mənbələrini aşkara çıxarıb səfərbərliyə almaq və materialları səmərəli sürətdə və qənaətlə işlətməkdən ibarətdir. Xammal və material sərfi üzrə normaların əhəmiyyəti bir də bundan ibarətdir ki, onlar müəssisələrin material fondlarına olan tələbatını düzgün müəyyən etməyə imkan verir. Bu normalar müəssisədə zəruri olan materiallara dair tələbatnamələri tərtib etmək və bu tələbatnamələri yoxlamaq üçün material – texniki təchizat planlarını tapmaq üçün təməl təşkil edir.

Dövriyyə vəsaitləri üzrə olan normalar, maddi– enerji resursları olan normalar kimi, mütləq kəmiyyətlərlə (neçə günlük ehtiyatla) müəyyən edilir. Bu zaman müəssisənin özünə məxsus olan xüsusiyyətləri nəzərə alınır: a) istehsal və realizə dövrünün uzunluğu; b) istehsal dövrünün hazırlığı; c) emalətmə və yığma sexləri arasında bölüşdürülməsi; d) materialların istehsala buraxılması dövriliyi;

e) məhsul təhvilverənlərin istehlakçı müəssisələrdən uzaqlığı; k) məhsul təhvilvermənin tezliyi, müntəzəmliyi; l) göndərilən məhsulların komplektliyi və miqdarı; m) məhsul təhvilverənlərlə hesablaşma qaydası və forması və s.

Sənaye müəssisələr vəsaitlərin səmərəli istifadəsi normaların təsnifatını nəzərdə tutur və onların müxtəlif növlərini fərqləndirir. *Material ehtiyatlarının sərfi normaları* və yarım normaları onların işlənilib hazırlanması metodikasından, təyinat və istifadə xarakterindən olan fərqlərinə və s. görə aşağıdakı formada *təsnifləşdirilir*:

- normalaşdırılan materialın təyinatına görə;
- normalar üçün nəzərdə tutulmuş dövrünə görə;
- normalaşdırma obyektinə görə;
- materialların nomenklaturundan asılı olaraq qruplara bölünür.

Materialın təyinatına görə normaları təsnifləşdirərkən birinci qrupa əsas materialların sərfi normaları daxil edilir. Bu normalar, bir qayda olaraq, hər konkret məmulat üçün ayrılıqda müəyyən edilir.

İkinci qrup, *köməkçi materiallar sərfinə aid normalardan* ibarətdir. Bu qrupun daxilində bir neçə yarımqrup ayrılması məqsədə daha uyğundur ki, bunlardan da hər birinin özünə məxsus normalaşdırma xüsusiyyəti vardır. Məsələn:

- hazır məhsula cismən daxil olan köməkçi material (maşınqayırma sayəsində rənglər, xam kətanı hazırlamaq üçün işlədilən xlor maddəsi və s.) sərfi normaları;
- əmək alətlərinin saz işləməsi üçün sərf edilən köməkçi material (sürtgü yağları, silmə materialları, ötürücü qayıqlar və s.) sərfi normaları;

- təmir üçün işlədilən materialların (bərkidici detallar, surik, qurğuşun və s.) sərfi normaları;
- tara və qablaşdırma materialların (meşə materialları, karton və s.) sərf normaları;
- normal əmək şəraiti üçün işlədilən yanacağın və başqa materialların sərfi normaları və s.

Elektrik enerji sərfi normaları ayrıca bir qrup təşkil edir; bu normaları elektrik enerjisindən istifadə xarakterindən, yəni elektrik motorları üçün hərəkətverici qüvvə kimi istifadə edilməsi, texnoloji məqsədlərə, məsələn, elektrik sobalarında alümin, nikel və sairə əritmək sərf edilməsi və işıq üçün istifadə edilməsi xarakterindən asılı olaraq yarımqruplara bölmək olur.

Tətbiq dövrlərinə görə normalar illik, kvartallıq və operativ cari normalara bölünür. İllik normalar məhsul (və ya iş)vahidinə bir ildə orta hesabla sərf edilən materialın maksimum miqdarını müəyyən edir. İllik normalar, müəssisənin il ərzində orta hesabla əldə etməli olduğu sərfiyyatın səviyyəsini əks etdirərək ayrı-ayrı plan dövrləri üzrə konkretləşdirilir.

Metal sərfinin illik normaları kvartallıq (rüblük) normalarına bölünə bilər. Belə bölgü fəsilələrindən asılı olan material sərfi cəhətdən, məsələn, elektrik stansiyalarında yanacaq sərfi, donma istehsalında koks sərfi, dəmir yollarında yanacaq sərfi cəhətdən daha əsaslı hesab oluna bilər.

Materialların sərfinin illik normaları operativ – texniki normalar şəklində dəqiqləşdirilir; bu normalar texnoloji prosesin və istehsal təşkilinin konkret şəraiti üçün maksimum xammal və ya material sərfini müəyyən edir. Operativ – texniki normalar illik normalardan onunla fərqlənir ki, bu normalar daha müfəssəl sürətdə tərtib edilir, müəssi-

sədə həyata keçirilən ayrı-ayrı texniki və təşkilatı tədbirləri daha konkret surətdə nəzərdə tutulur. Material sərfinin operativ – texniki normalarının tətbiq müddəti həm də bütün müəssisələr üçün eyni deyildir. Bu normalar bir ay, iki ay, beş ay və i. a. yəni texnika və ya istehsalın təşkili sahəsində material sərfi üzrə dəyişiklik əmələ gətirən bu və ya digər tədbirlərin həyata keçiriləcəyi müddətə qədər tətbiq edilə bilər.

Material sərfi normaları, onların *tətbiq miqyasında* asılı olaraq, *fərdi normalara və toplu normalara* bölünür. Müəyyən zavodda və ya müəyyən tip avadanlıqda (qazanda, sobada) hazırlanan konkret məhsul vahidinə sərf edilən material normaları fərdi normalara aid edilir.

Bir neçə eyni müəssisə tərəfindən hazırlanan eyni bir məhsula (və ya görülən eyni bir işə) material sərfi normaları toplu normalara aid edilir. Məsələn, bir neçə elektrik stansiyası tərəfindən elektrik enerjisi hasil edilməsi üçün yanacaq sərfi normaları, bir neçə mədəndə neft çıxarılması üçün elektrik enerjisi sərfi normaları, bir neçə zavodda hazırlanan dəzgaha qara metal prokatı sərfi normaları toplu norma sayılır.

Normalaşdırma *obyektindən* asılı olaraq *məmulat üzrə və detal üzrə* (bəzən bağlamalar üzrə) normalar da biri – birindən fərqləndirilir. Məmulat üzrə normalar bütünlükdə məmulate sərf ediləcək materialların plan üzrə miqdarını, detal üzrə normalar isə əmin məmulatın ayrı – ayrı detallarına (disk, təkər, örtük) plan üzrə sərf ediləcək materialların miqdarını müəyyən edir.

Məmulat üzrə material normaları, bir qayda olaraq zavod və fabriklərdə material ehtiyatına olan tələbatı müəyyən etməkdən ötrü tətbiq olunur. Müəssisələr daxilində

sexlərdə və sahələrdə isə detal üzrə normalar tətbiq olunur. Bunlar, əvvəllən, bütövlükdə məmulata material sərfi normalarını texniki cəhətdən hesablamaq üçün, ikincisi, sexlərə buraxılan material limitlərini müəyyən etmək üçün, üçüncüsü isə, sexlərdə bitməmiş istehsal halında qalması olan materialların miqdarını hesablamaq üçün lazımdır.

Normallaşdırılan materialların nomenklaturundan asılı olaraq, iriləşdirilmiş nomenklaturada müəyyən edilən material sərfi normaları və təfsilləşdirilmiş nomenklaturada müəyyən edilən material sərfi normaları da bir – birindən fərqləndirilir.

İriləşdirilmiş göstəricilərlə müəyyən edilən normalar, müəssisənin material ehtiyatına olan illik tələbatını təyin etmək üçün, habelə materiallara qənaət etmək işində zavodun (fabrikin) ümumi nəticələrini aşkara çıxarmaq və təhlil etmək üçün tətbiq olunur. Detal nomenklaturu üzrə müəyyən edilən normalar materiala rüblük xüsusişdirilmiş tələbnamələr hazırlamaq üçün və sexləri konkret istiqamətli, sortlu, markalı və ölçülü materiallarla təchiz etmək üçün lazımdır.

7.5. Dövriyyə vasitələrinin dövriyyəsi və onun sürətləndirilməsi yolları

Dövriyyə vəsaitlərin istehsal proseslərdə istifadə olunması böyük əhəmiyyətə malikdir. Müəssisələrin dövriyyə vəsaiti istehsalın fasiləsiz prosesinə xidmət edərək, daima hərəkətdə olur. Müəssisə vəsaitinin bir formadan başqa formaya keçməsinə, onların hərəkət prosesinin arası kəsilmədən bir mərhələdən başqa mərhələyə keçməsinə dövr etmə deyilir. Müəssisənin dövriyyə vəsaitinin dövr etməsi həmin vəsaitin tədavül və istehsal sferasından ke-

çərək ardıcıl surətdə öz formasını dəyişdirilməsi ilə: pul – istehsal ehtiyatları – istehsal – hazır məhsul – pul şəklində dəyişdirilməsi ilə xarakterizə edilir.

Dövriyyə vəsaitinin dövr surəti müəssisənin işinin mühüm iqtisadi göstəricilərindən biridir. Dövriyyə vəsaiti nə qədər tez dövr edərsə, o tədavül sferasında və istehsal sferasında nə qədər az müddət qalarsa, müəssisəyə bir o qədər də az dövriyyə vəsaiti lazım olur. Müəssisələrdə vəsaitin dövr etməsinin sürətləndirilməsi öz dövriyyə vəsaitinə olan tələbatı azaldır, istehsalı genişləndirmək üçün maddi vəsaiti azad edir, məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasına imkan yaradır və müəssisələrin rentabelliğini yüksəldir.

Dövriyyə vəsaitinin istifadə edilməsinin səmərəliliyinin ən ümumi iqtisadi göstəricisi dövriyyə vəsaitinin hər bir manatına düşən məhsul realizasiyası həcmindən ibarətdir.

Müəssisələrdə vəsaitin dövriyyəsinin sürətləndirilməsi və bununla əlaqədar olaraq istehsal ehtiyatlarının azaldılması, materialların saxlanması xərclərini ixtisar edilir, onların itkisini və xarab olması hallarını azaldır, məmulat vahidinə düşən qeyri – müstəqim xərclərin miqdarını aşağı salır və bank kreditinin bir hissəsindən və borc alınmış həmin pul üçün verilən faizdən müəssisəni azad edir, yəni məhsulun maya dəyərini aşağı salır. Pul vəsaitinin material ehtiyatlarından və bitirilməmiş istehsaldan saldırılması və onların dövlət bankındakı hesablaşma hesabına daha çoxlu toplanması müəssisələr üçün faiz şəklində əlavə gəlir verir ki, bu da həmin pul vəsaitinin dövlət bankında saxlanılmasına görə müəssisələrə verilən faizdən ibarətdir. Beləliklə, dövriyyə vəsaitinin dövretmə sürətinin artması

nəticəsində maya dəyərinin aşağı salınması və əlavə gəlirin əldə edilməsi müəssisələrin rentabelliyini artırır.

Müəssisələrdə vəsaitin dövretmə sürətinin artırılmasının iqtisadi əhəmiyyəti habelə ondan ibarətdir ki, müəssisə onun sərəncamında olan dövriyyə vəsaiti ilə xalq təsərrüfatına daha çox məhsul verməyə imkan tapır.

Dövriyyə vəsaitinin dövr etməsi müəssisələrin fəaliyyətinin bütün növlərindən asılıdır. İstehsalın təşkili və mədəniyyəti, texnikanın səviyyəsi və ondan istifadə edilməsi dərəcəsi, texnologiyanın keyfiyyəti, təchizata, istehsala və məhsul satışına rəhbərlik etmə sistemi, müəssisələrdə plan işinin, maliyyə-hesabat işinin vəziyyəti dövretmə göstəricilərinə təsir göstərir. Belə bir cəhət onunla izah edilir ki, bütün dövriyyə vəsaitinin dövretmə sürəti onun ayrı – ayrı hissələrinin dövr etməsindən əmələ gəlir. Xammal və materiallar nə qədər tez dövr edərsə, yəni onlar nə qədər tez hazır məhsul şəklinə düşərsə, müəssisənin vəsaiti də bir o qədər tez dövr edir. Hazır məhsul nə qədər tez satılarsa, vəsaitin dövrü də bir o qədər sürətlənmiş olar və i. a.

Bu və ya digər iş sahəsində – anbarlarda, sexlərdə, tədavül sferasında vəsaitin dövr sürəti müəssisənin (sexin, şöbənin) hər bir istehsal halqasının fəaliyyətindən asılıdır; hər bir müəssisənin bütün dövriyyə vəsaitinin dövr sürəti isə onun ayrı – ayrı növləri üzrə olan vəsaitin dövr sürətindən asılıdır.

Vəsaitin dövr etməsinin əsas göstəricisi dövriyyə sürətindən və dövriyyə müddətindən ibarətdir. Dövriyyə sürəti müəyyən vaxt ərzində vəsaitin dövrü sayı ilə, dövriyyə müddəti isə vəsaitin bir dəfə dövr etməsi üçün lazım olan günlərin miqdarı ilə ölçülür.

Sənaye müəssisələrində dövriyyə vəsaitinin dövr etmə surəti göstəriciləri mövcud olan müəssisə topdansatış qiymətləri üzrə (dövriyyə vergisiz) realizə edilmiş əmtəəlik məhsuldan alınmış məbləğə (tullantılardan hazırlanmış çox işləyən mallar da daxil olmaqla) və mövcud dövriyyə vəsaiti məbləğinə əsasən hesablanır. Vəsaitin dövr surətini hesablayarkən ay 30 günə, rüb 90 günə, il isə 360 günə bərabər götürülür.

Müəssisənin sərəncamında olan dövriyyə vəsaitinin məbləği həmin vəsaitin müəyyən dövrdəki orta rəqəmi şəklində müəyyən edilir. Normalaşdırılan dövriyyə vəsaiti üzrə onların orta rəqəmi həm plan üzrə, həm də faktiki olaraq müəyyən edilir; normalaşdırılmayan dövriyyə vəsaiti üzrə yalnız onların faktiki orta məbləği göstərilir. Bu və ya digər dövriyyə vəsaiti növünün orta qalıq rəqəmi qalıq sıralarının orta arifmetik miqdarının hesablanması yolu ilə təyin edilir. Qalıq sırası nə qədər çox götürülərsə onların orta rəqəmi daha düzgün olar.

Dövriyyə vəsaitinin orta aylıq qalığını mühasibat balansının məlumatı üzrə təyin etmək olar. Bunun üçün ayın əvvəlindəki və axırındakı qalıq məbləğini toplayıb 2 yerə bölmək lazımdır. Orta rüblük qalıq, bu rübdəki üç ayın orta qalıqlarına əsasən hesablanır. Dövriyyə vəsaitinin orta illik qalığı orta rüblük qalıqlara əsasən hesablanır.

Normalaşdırılan dövriyyə vəsaitinin plan üzrə orta qalığını hesablayarkən aşağıdakını nəzərə almaq lazımdır. Rüb ərzində orta aylıq normativi müəyyən etmək üçün rüb ərzindəki normativ artımının məbləğini rübdəki ayların sayına bölməli və hər ay üçün alınan normativ artımını ayın əvvəlindəki normativin üzərinə gəlməlidir. Nəticədə ayın axırına aid normativ əldə edilir. Dövriyyə vəsaitinin

orta illik normativi orta rüblük normativlərə əsasən müəyyən edilir.

Normallaşdırılmayan dövriyyə vəsaiti üzrə yalnız faktiki orta qalıqlar müəyyən edilir, çünki bu vəsaitin dövr surəti üzrə plan göstəriciləri müəyyən edilmir.

Normallaşdırılmayan vəsaiti dövretmə sürətini hesablayarkən pul vəsaitinin hamısı hesaba alınmır. Müəssisələrin Dövlət bankındakı hesablaşma hesablarında olan pul vəsaiti nəzərə alınmır. Bu, ondan irəli gəlir ki, dövriyyə vəsaitlərinin dövrünü prosesində müəssisələr dövretmə sürətini artırmaq və daxili ehtiyatları səfərbərliyə almaq yolu ilə vəsaiti, material ehtiyatlarından, bitməmiş istehsalından, hazır məhsul ehtiyatlarından debitor borclarından saldırıb pul formasına çevirir və Dövlət bankındakı hesablaşma hesabında saxlayır.

Bununla əlaqədar olaraq, dövretmə sürətini hesablayarkən hesablaşma hesabında olan pul vəsaitini müəssisənin normalaşdırmayan dövriyyə vəsaiti tərkibinə daxil etmək olmaz. Bununla bərabər müəssisələrin əsaslı təmir və əsaslı tikinti üzrə plandan əlavə apardıqları kapital qoyuluşunu qanunsuz olaraq dövriyyə vəsaiti hesabına təmin etdikləri bir çox hallara və müəssisənin müxtəlif xüsusi fondlardan artıq xərclərə yol verməsinə də təsadüf edilir. Dövriyyə vəsaitindən bu cür qeyri – düzgün istifadə edilməsi nəticəsində onların dövr surəti ləngidilir.

Bu və digər ləngiməni aşkara çıxarmaq üçün aşağıdakı halları nəzərə almaq və müəssisənin sərəncamındakı normalaşdırılmayan dövriyyə vəsaitinə əlavə etmək lazımdır:

Sənaye bankına yaxud baş idarələrə amortizasiya ayırmaları hesabına artıq verilmiş məbləğlər; əsaslı təmirə və kapital qoyuluşuna qanunla mənbələrdən əlavə sərf edi-

lən dövriyyə vəsaiti, xüsusi fondlar və digər məqsədli mənbələr hesabına maliyyələşdirilən məsrəflər üzrə artıq xərclər və habelə fərdi mənzil tikintisi üzrə haqq – hesabın bank tərəfindən verilən müvafiq borclardan artıq olan hissəsidir.

Mövsümlə əlaqədar olaraq əmtəə – material vəsaiti yığılıb qalmış müəssisələrdə normalaşdırılan vəsaitin plan üzrə orta qalıqlarını müəyyən etmək üçün normativ məbləğinə bu məqsəd üçün faktiki alınan kreditlər və müəssisə kreditləşdirilən zaman mal verən təşkilatların Dövlət bankı tərəfindən ödənilmiş borcu əlavə edilir. Əmtəə – material vəsaitinin mövsümlə əlaqədar olmayan normadan artıq qalıqları, Dövlət bankı tərəfindən kreditləşdirilmiş olsa da, belə normativə əlavə edilmir.

Dövriyyə vəsaitinin dövr etməsinin sürətləndirilməsi əsas yer tutur bu səbəbdən bu prosesi nəzərdən keçirir. Dövriyyə vəsaitinin dövretmə sürətini artırmaq hər bir müəssisənin ən mühüm iqtisadi vəzifəsidir. Sənayedə bütün dövriyyə vəsaitinin dövr müddətinin təkcə bir gün azaldılması müəssisələrdə bir neçə milyon manat vəsaitin azad olunmasına imkan yaradır. Dövriyyə vəsaitinin dövretmə sürətinin artırılması dövlətə minimum vəsait sərf etməklə istehsalı genişləndirməyə, xalq təsərrüfatının mövcud resursları ilə təsərrüfatımızın inkişaf sürətini artırmağa imkan verir.

Müəssisələrin vəsaitinin dövretmə sürətini artırmaq üçün məhsulun istehsalı sferasında, material – texniki təchizat sahəsində, müəssisələrin satış fəaliyyətində və mal təhvil verən, habelə mal alan təşkilatlarla haqq – hesabın təşkilində bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi lazımdır.

İstehsal sferasında vəsaitin dövretmə surətini artırmaq üçün əsas yollar aşağıdakılardan ibarətdir: a) daha səmərəli istehsal üsuluna keçməklə istehsal tsiklinin ixtisar edilməsi və bitirilməmiş istehsalın həcmnin azaldılması; b) istehsal ehtiyatlarının artıq hissəsinin ləğv edilməsi.

İstehsal tsiklinin ixtisar edilməsi, yəni xammal və material istehsalata daxil olandan hazır məhsul buraxılana qədər vaxtın azaldılması, yalnız istehsal prosesinin özündə olan vəsaitin dövriyyəsinə sürətləndirmək üçün deyil, həm də bütün normalaşdırılan vəsaitin dövriyyəsinə sürətləndirmək üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. İstehsal prosesi nə qədər tez başa çatarsa, dövriyyə vəsaiti də istehsal sferasında bir o qədər tez dövr edər. İstehsal tsikli nə qədər qısa olarsa, eyni miqdarda hazır məmulat buraxmaq üçün istehsala bir o qədər az vəsait tələb olunar.

İstehsal tsikli yeni texnikanın və texnologiyanın tətbiqi və onlardan səmərəli istifadə edilməsi, elmin yeni nailiyyətlərinin və əməyin, istehsalın təşkili üzrə ən yaxşı üsulların tətbiqi əsasında istehsal prosesinin sürətləndirilməsi hesabına ixtisar edilir. İstehsal sferasında olan vəsaitin dövriyyə surəti həm də dövriyyə vəsaitinin istehsal ehtiyatları formasında qalması müddətindən asılıdır. İstehsal ehtiyatları nə qədər az olarsa, istehsalın həcmi və surəti əvvəlki kimi qaldıqda müəssisələrin vəsaitinin dövriyyə surəti də bir o qədər tez olar.

Material – texniki təchizat sahəsində vəsaitin dövriyyə surətinin artırılması aşağıdakı yollarla, yəni təchizatı planlaşdırmaq qaydasını və maddi vəsaitin anbardan istehsala buraxılmağın təşkilini yaxşılaşdırmaq, vəsaitin müəssisəyə lazım olmayan materiallarda çöküb qalmasına yol verməmək, anbar təsərrüfatını qaydaya salmaq və əmtəə –

material uçotunu yaxşılaşdırmaq yolu ilə ola bilər. Müəssisələrdə artıq xammal, material ehtiyatlarının, bitirilməmiş istehsalın yığılıb qalması maliyyə çətinliklərinə səbəb olur və təsərrüfatın maliyyə vəziyyətini zəiflədir. Borc müddətinin gecikdirilməsi nəticəsində müəssisələr cərimələr və penilər verməyə, məhsulun maya dəyərini artırmağa və qeyri – məhsuldar xərclərə və zərərlərə yol verməyə məcbur qalır.

Dövriyyə vəsaitinin dövretmə sürətinin artırılmasında həmin vəsaitin tədavül sferasında azalması da böyük rol oynayır. Normalaşdırılan vəsaitin quruluşunda tədavül sferasında olan hazır məmulat xeyli yer tutur. Hazır məmulatın dövretmə sürətinin artması yalnız sərf olunmuş istehsal vəsaitlərini və əmək haqqını azad etmir, bu həm də mənfəət və dövriyyə vergisi formasında cəmiyyətin xalis gəlirini reallaşdırmağı sürətləndirir. Bu, hazır məhsulun tezliklə satılmasında, həm müəssisənin özü üçün, həm də maliyyə orqanları üçün maraq yaradır, çünki hazır məmulat satıldıqca dövriyyə vergisinin hamısı və mənfəətin müəyyən hissəsi Dövlət büdcəsinə daxil olur.

Məhsulun realizasiyası prosesinin sürətləndirilməsi və anbarlarda çoxlu miqdarda hazır məmulat ehtiyatının yığılıb qalmasına yol verilməsinin satış fəaliyyətindən asılıdır. Hazır məhsulun satılması işi nə qədər yaxşı təşkil edilərsə, əmtələr də bir o qədər tez realizə edilər, yəni müəssisələrin də vəsaitinin dövriyyə sürəti artar.

Müəssisələrin *satış fəaliyyətində dövriyyə vəsaitinin dövretmə sürətinin artırılmasının əsas yolları*: material almaq üçün vaxtında müqavilələr bağlamaqdan və hazır məhsulu yükləyib yola salmaq üçün vaxtında naryad almaqdan, əmtəə buraxılışını və onun yüklənib göndərilmə-

sini sürətləndirməkdən və sənədlərin dövrünü yaxşılaşdırmaqdan ibarətdir. Dövriyyə vəsaitinin dövretmə surətinin artırılması işində mühüm tədbirlərdən biri, fabrika və zavodların bütün fəhlə və qulluqçu kollektivinin, müəssisənin bütün sahələrində dövriyyə vəsaitindən daha yaxşı istifadə etmək uğrunda yarışa qoyulmasından ibarətdir.

Dövriyyə vəsaitinin dövretmə surətinin artması nəticəsində müəssisələrin dövriyyədən aldıqları vəsait il müddətində müəssisələrin öz dövriyyə vəsaitinin azad olunmuş hissəsi Dövlət büdcəsinə keçirilir.

Müəssisələrin normalaşdırılan dövriyyə vəsaitinin dövretmə surətinin plandan əlavə artırılması nəticələri müəssisələrin və təşkilatların illik mühasibat hesabatı üzrə müəyyən edilir. Dövriyyədən saldırlaraq büdcəyə keçirilmiş dövriyyə vəsaitinin miqdarı, dövretmə surətinin plandan əlavə artırılması və normalaşdırılan dövriyyə vəsaiti qalıqlarının hesabat ilinin sonu üçün plana nisbətən azaldılması nəticəsində həqiqətən azad edilmiş vəsaitin miqdarına bərabər olmalıdır. Müəssisələrin dövriyyə vəsaiti normativləri, azad olunmuş və büdcəyə keçirilmiş dövriyyə vəsaiti məbləğinə bərabər miqdarda azalır. Azad edilmiş vəsaitdən bu cür istifadə etmək qaydası, istər normalaşdırılan və istərsə normalaşdırılmayan dövriyyə vəsaitinin dövr surətini artırmaq üçün müəssisələri maraqlı edir.

FƏSİL 8. İNVESTİSIYA QOYULUŞU VƏ ƏSASLI TİKİNTİ

8.1. İnvestisiya anlayışı, məqsədləri və fəaliyyəti

Müasir dövrdə aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, investisiya anlayışı geniş məzmunu, tərkibə malikdir. Məlumdur ki, makroiqtisadiyyatda qoyuluşları ümumi (məcmu) xarakterli tərkib elementlərindən biridir. Belə ki, fabriklər, zavodlar, yaşayış binalarının tikilməsi, yeni maşın və avadanlıqların alınması, həmçinin cari ildə istehsal edilmiş, lakin istehlak olunmamış əmtəə-material qiymətləri investisiya kimi qəbul edilir. İnvestisiya yeni kapitalın istehsal maddi-əşya elementlərinin yaradılması, həmçinin şəxsi amilini (insanın) lazımı bacarıqlara və vərdislərə yönəldilməsinə vəsait sərfi kimi başa düşülür.

İnvestisiya – gəlir (mənfəət) və ya sosial səmərə əldə etmək məqsədi ilə təsərrüfatçılığa, sahibkarlığa və müxtəlif növləri obyektlərinə qoyulan maliyyə vəsaitindən, habelə maddi və intellektual sərvətlərdən ibarətdir.

İnvestisiyalar – həm pul, həm də real kapitala qoyulmuş vəsaitlərdir. Bu, pul vəsaitləri, kreditlər, daşınan və daşınmaz əmlaka, intellektual mülkiyyətə və digər dəyərli sahələrə qoyulan vəsaitlər şəklində həyata keçirilə bilər. Real kapitala qoyulan investisiyalar əsasən kapitalın təkrar istehsalına və bərpasına səbəb olurlar. İnvestisiya qoyuluşunun əsas məqsədi gələcəkdə daha çox gəlir əldə etmək üçün qoyulan xərclərdir, istehsalat vasitələrinə qoyulan əlavə xərclərdir; kapitalın artırılması məqsədilə qoyulan xərclərdir və s.

Bu vəsaitləri birləşdirərək vahid bir şəkildə *investisiya anlayışını* belə ifadə etmək olar: “Müəssisənin istehsalat

həcmində artım və mütəmadiyyətin təmin edilməsi və gələcəkdə müəyyən bir zamanda həyata keçməsi gözlənilən gəlirin əldə edilməsi məqsədilə maliyyə vəsaitlərinin istehsalata istiqamətləndirilməsidir”.

Müəssisələr müxtəlif *məqsədlərlə investisiya qoyurlar*. Bu məqsədlərin əsasları aşağıdakılardır:

- mövcud istehsalat səviyyəsini qorumaq üçün köhnəlmiş təchizatın yenisi ilə əvəz edilməsi;
- istehsalat həcmnin artırılması üçün vacib olan texnologiyanın təmin edilməsi;
- bazara yeni çıxan məhsulları istehsal etmək və yeni texnologiyalardan faydalanmaq;
- xərcləri azaltmaq və ya istehsalatı artırmaq və yaxud bunların hər ikisinin birlikdə öhdəsindən gəlmək;
- məhsulun istehlakçıya çatdırılmasında daha təsirli vasitələrə əl atmaq və bölgü kanallarını genişləndirmək;
- istehsal edilən məhsulun keyfiyyətini yüksəltmək və inkişaf etdirmək;
- iş şəraitinin yaxşılaşdırılmaq;
- ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısını almaq, xalqın sağlamlığını qorumaq və bu məqsədlə mövcud qanunvericiliyə riayət etmək;
- bazar şərtləri ilə ayaqlaşmaq, bölgədə, ölkədə və dünyada rəqabət üstünlüyünü təmin etmək;
- müəssisənin qarşılaşacağı konkret riskləri aradan qaldırmaq və ya məhdudlaşdırmaq;
- müəssisənin bazardakı və sənayedəki payını qorumaq və səmərəliliyi artırmaq məqsədilə tədqiqat və inkişaf etdirmə fəaliyyətlərini həyata keçirmək;
- müəssisədə işləyənlərin sağlamlığının rifahının qorunması və onların həvəsləndirilməsi və s.

Müəssisələr bu məqsədləri həyata keçirmək üçün investisiya qoyulmasına istiqamətlənirlər. Ancaq bu məqsədlər ümumi xarakter daşıyır. İnvestisiya qoyulmasının əsası isə müəssisə həyatının mütəmədiliyi və gəlirdir. Əgər müəssisə fəaliyyətlərini mütəmadi şəkildə təmin etmək istəyirsə, daha keyfiyyətli mal və xidmət istehsal edərək istehlakçıların istifadəsinə verməli, bunlardan əldə edəcəyi gəlirlərin müəyyən bir qismi ilə yeni məhsullar istehsal etməli və yeni texnologiyalar ilə istehsalın artırılmasına çalışmalıdır.

Bazar iqtisadiyyatının inkişafı fəaliyyətdə olan subyektlər bir tərəfdən rəqabətə davamlı olmağı, digər tərəfdən sabitliyin təmin edilməsini və dəyişən iqtisadi şəraitdə fəaliyyət göstərməsini tələb edir. Bütövlükdə cəmiyyətin və onun subyektlərinin inkişafı milli gəlirin yüksəlməsi ilə mümkündür. Bu cür yüksəlişlərin əsası investisiya və investisiya qoyuluşu prosesini özündə əks etdirən investisiya fəaliyyətidir.

İnvestisiya prosesinin əsas iştirakçıları (subyektləri) xarici fiziki və hüquqi şəxslər, habelə dövlət, beynəlxalq təşkilatlar, şirkətlər və ayrı-ayrı şəxslərdir. Onlar hər bir investisiya prosesində həm təklif, həm də tələblər tərəfindən iştirak edə bilirlər.

İnvestisiya (investisiya resurslarına) pul vəsaitlərini, məqsədli bank əmanətləri, texnologiyalar, maşınlar, təchizat, lisenziya, o cümlədən əmtəə nişanları, kreditlər, eləcə də sahibkarlıq fəaliyyəti obyektlərinə qoyulan iqtisadi və sosial səmərə və gəlir əldə etmək üçün digər əmlak, əmlaka hüququ və intellektual dəyərlər aid edilə bilər.

İnvestisiya fəaliyyətinin obyektlərinə yeni yaranmış və modernləşdirilmiş fondlar və xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrindəki dövriyyə vəsaitləri, qiymətli kağızlar, məqsədli pul qoyuluşları, elmi-texniki məhsul, eləcə də digər

əmlak obyektləri, əmlak hüququ və intellektual əmlak hüququ aiddir.

İnvestisiya prosesi investisiya bazarında həyata keçirilir ki, bu da öz növbəsində kapital qoyuluşu bazarını (əsas fondların təkrar istehsalı üçün), əmlak bazarını, qiymətli kağızlar bazarını, intellektual mülkiyyət və hüquqlar bazarını, investisiya layihələri bazarını özündə birləşdirərək bir sıra müstəqil seqmentlərə bölünür.

İnvestisiya fəaliyyətinin ümumi prinsiplərinə görə bu bazarlar investisiya obyektlərinə görə fərqlənir ki, bu da üsulların, formaların, təhlil üsulunun və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin, etibarlığın və investisiya riskinin səviyyəsini müəyyən edir.

İnvestisiya fəaliyyətinin subyektlərini investorlar, sifarişçilər, iş icraçıları, investisiya fəaliyyəti obyektlərinin istifadəçiləri, eləcə də təminatçılar, hüquqi şəxslər (bank, sığorta və vasitəçi təşkilatlar, investisiya birjalari) və investisiya prosesinin digər iştirakçıları təşkil edir. İnvestisiya fəaliyyətinin subyektləri fiziki və hüquqi şəxslər, o cümlədən xarici hüquqi fiziki şəxslər, dövlət və beynəlxalq təşkilatlar da ola bilər.

İnvestisiya fəaliyyətinin əsas subyekti olan investor, şəxsi və ya cəlb edilmiş vəsaitlərin investisiya şəklində qoyuluşunu həyata keçirir və onun məqsədyönlü istiqamətdə istifadəsini təmin edir. Investor rolunda aşağıdakılar iştirak edə bilər:

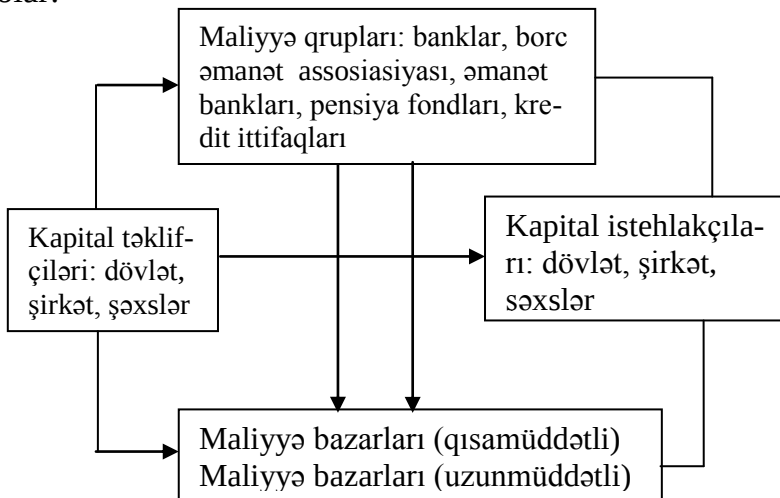
- dövlət və bələdiyyə əmlakını və ya əmlak hüququnu idarəetmə səlahiyyətinə sahib orqanlar;
- yerli fiziki və hüquqi şəxslər, sahibkar birlikləri;
- xarici fiziki və hüquqi şəxslər, dövlət və beynəlxalq təşkilatlar.

Sifarişçi rolunda investorlar, eləcə də investor tərəfindən səlahiyyət verilmiş fiziki və hüquqi şəxslər çıxış edə

bilər. Bu halda bu şəxslər investisiya prosesinin digər iştirakçılarının sahibkarlıq və başqa fəaliyyətlərinə müdaxilə etməməlidirlər.

İnvestisiya prosesi – kapital təklifləri ilə onun tələbatçılarının məqsəd və maraqlarının üst – üstə düşərək göstərdikləri fəaliyyət prosesidir. İnvestisiya prosesi tələblə təklifin qarşılaşdırma mexanizmidir. Hər iki tərəf maliyyə bazarlarında və ya maliyyə institutlarda qarşılaşırlar. Bəzən isə bu iki tərəf öz aralarında birbaşa danışığa girərək fəaliyyət göstərilir. Bu halda da maliyyə institutları investisiya prosesində aktiv olaraq qalır. Maliyyə institutları dedikdə elə maliyyə qrupları nəzərdə tutulur ki, onlar müxtəlif növ maliyyə vəsaiti qəbul edərək sonradan onu borc kapitalı və ya digər formalarda investisiya edirlər.

İnvestisiya prosesini sxem 4 – dən daha aydın görmək olar:

Sxem 4. İnvestisiya prosesi

İnvestisiya prosesi uzunmüddətli prosesdir. Prosesin son məqsədi olan mənfəət aşağıdakı mərhələləri keçdikdən sonra reallaşır:

1) *Araşdırılma* – Kapital qoyuluşunun predmetinə ilkin yanaşmadır. Yəni təklif araşdırılır, məqsədə müvafiq istiqamət fəaliyyətə başlanılır, təklifə müvafiq inventisiya layihəsi hazırlanır.

2) *Təhlil* – İnvestisiya layihələrin dəyəri, həcmi və dəyər mətləblər hesablanılaraq dəqiqləşdirilir. Bu mərhələdə yerli və xarici bazarlar təhlil olunur, istehsal olunacaq və satılacaq məhsulun həcmi proqnozlaşdırılır.

3) *Qərar qəbulu* – Layihənin təhlilindən sonra əldə olunan yekun nəticələrə əsasən son qərar qəbul edilir.

4) *İnvestisiya mənbələrinin müəyyən olunması* – Kapital qoyuluşları üçün nəzərdə tutulmuş maliyyə vəsaitlərinin və digər aktivlərinin araşdırılması. Belə investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi üçün şirkətlər çox vaxt öz dövriyyə vəsaitlərdən deyil, borc kapitaldan, kreditlərdən, daha çox istifadə edirlər.

5) *Sənədlərin hazırlanması* – Qarşı tərəf ilə rəsmi danışıqlar üçün müvafiq sənədlərin hazırlanması.

6) *Danışıqlar və rəsmiyyət* – Müqavilədən asılı olaraq hər tərəf öz üzərinə müəyyən olunmuşları götürür.

7) *Maliyyə vəsaitlərinin formalaşdırılması.*

8) *İnşaat* – Nəzərdə tutulmuş mal istehsalını reallaşdırmaq üçün zəruri istehsal obyektlərinin tikintisi, lazımi texnologiyanın tətbiqi, işçi personalının hazırlanması prosesi gedir.

9) *İstehsalat* – Məhsul istehsalı başlanır və nəzərdə tutulan texnologiya əsasında həyata keçirilir.

10) *Məhsulun reallaşdırılması.*

11) *Qoyulan vəsaitin qaytarılması.*

12) *Mənfəətə keçid* – Proqnozlaşdırılan mənfəətin reallaşması baş verir. İnvestorlar müəyyən məqsədə çatmaq üçün öz fəaliyyət sferasını seçirlər.

8.2. Əsaslı tikintinin və investisiya qoyuluşunun mahiyyəti, tərkibi və quruluşu

Müəssisənin əsas vəsaiti onun mülkiyyət formasından asılı olaraq, müxtəlif tərkibdə olur. Dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrin fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi dövlət tərəfindən verilən istehsal vasitələri təşkil edir. Hər bir yeni müəssisə işləməyə hazır olduğu zaman dövlət tərəfindən onun sərəncamına ona lazım olan bütün əsas vəsaitlər, yəni binalar, tikililər, dəzgahlar, maşınlar, avadanlıqlar, nəqliyyat vasitələri və alətlər verilir. İşləməkdə olan bütün dövlət müəssisələrində sıradan çıxan ayrı-ayrı obyektlərin bərpa edilməsi və əsas vəsaitin artırılması kapital qoyuluşu yolu ilə həyata keçirilir. Dövlətə məxsus olmayan müəssisələrin təşkili, təminatı, planlaşdırılması və istehsal proseslərin həyata keçirilməsi müəyyən mənbələrdə maliyyələşdirilir və idarə olunur. Təsisedici tərəf kimi fiziki və hüquqi şəxslər, sahibkarlar, birliklər və digər qurumlar çıxış edirlər, onlar tərəfindən təşkili işlərini və maliyyələşdirmə prosesini həll edirlər.

Hər bir müəssisə üzrə kapital qoyuluşunun həcmi məhsul istehsalının və ya xidmət göstərməsinin planlaşdırılmış artımına əsasən müəyyən edilir. Burada mövcud istehsal gücündən, istehsal sahəsindən və avadanlıqdan maksimum dərəcədə istifadə olunması və habelə mənəvi cəhətdən köhnəlmiş dəzgah, maşın və avadanlığın yeniləri ilə əvəz edilməsi, yeni binaların tikilməsi, köhnələrin bərpası

və s. tikinti obyektlərin əvəz edilməsi zəruriyyəti nəzərə alınır. Bunu həyata keçirmək üçün kapital qoyuluşu tələb olunur.

Kapital qoyuluşu – istehsal və qeyri-istehsal sahələrində əsas fondların sadə və geniş təkrar istehsalı üçün nəzərdə tutulan maliyyə vəsaitlərini özündə əks etdirir. İqtisadiyyatın bu və ya digər sahəsinə kapital qoyuluşu müəyyən edilərkən həmin sahənin məhsullarına olan tələbat nəzərə alınır. Kapital qoyuluşu yeni binaların və qurğuların tikilməsi üzrə aparılan inşaat işləri ilə əlaqədar xərclərdən və istehsal vəsaitlərinin əldə edilməsi və quraşdırılması üçün sərf edilən xərclərdən (investisiyalardan) ibarət olur.

Əsaslı tikinti – yeni obyektlərin tikilməsi, mövcud olanların isə yenidən qurulması, genişləndirilməsi və texnika ilə silahlanma səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə həyata keçirilən tikinti-quraşdırma işlərini əhatə edir. Sənaye müəssisələrində tikinti-quraşdırma işlərinin iqtisadi mahiyyəti istehsalın lazımi sürətini və miqyasını, istehsal və qeyri-istehsal təyinatlı obyektlərin inkişafındakı optimal nisbətləri, istehsalın maddi bazasının inkişafını, yeni texniki vasitələrin tətbiqini və s. təmin etməkdən ibarətdir. Tikintisi başa çatdırılmış və istifadəyə verilməsi üçün hazırlanmış istehsal obyektləri, neft-qaz quyuları, qurğular (məsələn, estakadalar, dambalar, körpülər və s.), boru kəmərləri və başqa obyektlər tikinti məhsullarıdır.

Sənaye müəssisələrində tikinti-quraşdırma işləri istehsal və qeyri-istehsal obyektlərinin tikilməsi və onlarda avadanlıqlar quraşdırılması ilə əlaqədar görülən bütün işləri özündə əks etdirir. *Tikinti işlərinə aiddir*: bina və qurğuların ucaldılması, maşın və avadanlıqların quraşdırılması üçün özül, bünövrə və dayaq konstruksiyaların qurulma-

sı, tikinti sahəsinin öyrənilməsi, ərazinin tikinti üçün hazırlanması, yaşıllaşdırma və abadlaşdırma işləri, sanitariya-texniki və quraşdırma işləri. *Avadanlığın quraşdırılması işlərinə aiddir: texnologiya, energetika, qaldırıcı-nəqliyyat və digər növ avadanlığın yığılması və quraşdırılması.*

Tikinti-quraşdırma işləri əsas fondların geniş təkrar istehsalının başlıca mənbəyidir. O, müəssisənin maddi bazasının möhkəmləndirilməsini təmin edir, əmək kollektivinin mədəni-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasında aparıcı rol oynayır. Bu baxımdan tikinti-quraşdırma işləri investisiya qoyuluşunun praktiki olaraq həyata keçirilməsidir.

Kapital qoyuluşu həyata keçirilməsində *investisiyalar öz təyinatına görə istehsala yönəlik investisiyalar və maliyyə investisiyalara ayrılır.*

1. *İstehsala yönəlik investisiyalara aşağıdakılar aiddir:* a) yeni investisiyalar; b) yeniləşdirmə (əvəzətmə) investisiyaları; c) tamamlama investisiyaları; d) modernləşdirmə investisiyaları; e) çatışmazlıqların aradan qaldırılması investisiyaları; f) keyfiyyətin yaxşılaşdırılması investisiyaları; q) icarə investisiyaları; h) strateji investisiyalar; x) sosial məqsədli və ətraf mühitin qorunması investisiyaları və s.

Yeni investisiyalar – bir müəssisənin ilk qurulduğu gündən qoyulan investisiyadır. Bu investisiyalar üçün layihələrinin geniş olaraq hazırlanması və investisiyanın mühüm tərəfləri olan hüquqi, iqtisadi, texniki və maliyyə təhlilinin geniş şəkildə aparılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yeni investisiyalar digər investisiya növlərinə görə daha riskli olur. Bu cür investisiyalar üçün veriləcək hər hansı bir mənfə qərar müəssisəni gələcəkdə iflas olmaq həddinə gətirib çıxara bilər.

Yeniləşdirmə (əvəzetmə) investisiyaları – mal və xidmət istehsalının mütəmadiliyini təmin etmək məqsədilə kapitalın ayrılmasıdır. Bu investisiya növünə texniki cəhətdən əlverişli olmayan, mövcud üsulların və təchizatın yeniləşdirilməsi daxildir. Yeniləşdirmə investisiyaları dedikdə, ilk mərhələdə köhnəlmiş texnologiyanın eyni növünün yenisi ilə dəyişdirilməsi düşünülə bilər.

Tamamlama investisiyaları – istehsal amillərinin (xammal, kapital, iş gücü və s.) məhdud olması və ya tələbin istənilən səviyyədə olmaması səbəbi ilə bəzi müəssisələr investisiyalarını ilk vaxtlar məhdudlaşdırırlar. Daha sonra istehsal amillərinin artması və tələb həcmi genişlənməsinə mütənasib olaraq investisiyalarını əvvəlcədən planlaşdırılmış səviyyədə həyata keçirmək üçün əskik qalmış hissələrini tamamlamaq məqsədilə bu investisiya növünə müraciət edilir.

Modernləşdirmə investisiyaları – yeni bir istehsal üsuluna və ya yeni texnologiyaya, köhnəsi ilə müqayisədə daha səmərəli istehsal üsuluna keçirilməsinə şərait yaranan investisiyalardır.

Çatışmazlıqların aradan qaldırılması investisiyaları – investisiya layihələrinin ilk mərhələdə çox geniş və müfəssəl hazırlanmasına baxmayaraq, istehsal başladıqdan sonra bəzi mənfi və gözlənilməz vəziyyətlərlə qarşı-qarşıya qalmaq mümkündür. Bu cür investisiya istehsalda durğunluq baş verdiyi zaman qoyulur ki, buna da çatışmazlıqların aradan qaldırılması investisiyaları deyilir.

Keyfiyyətin yaxşılaşdırılması investisiyaları – müəssisələr arasında amansız rəqabətin və texnologiyanın inkişafı ilə əlaqədar keyfiyyətli malın istehsalı hər zaman mü-

hüm məsələ olaraq qalmışdır. İstehsal edilən malın keyfiyyətini yüksəldərək, müəssisənin bazardakı payını qorumaq və ya onu daha da artırmaq üçün malın keyfiyyətini artıracaq investisiyalara ehtiyac duyulur ki, buna da keyfiyyətin yaxşılaşdırılması investisiyaları deyilir.

İcarə investisiyaları. İcarə – əmlaka, torpağa və digər təbii ehtiyatlara müqavilə əsasında əvəzi ödənilməklə müddətli sahib olmaq və bunlardan istifadə etməkdir. Müəssisələr istehsalatda istifadə etdikləri təchizatın mülkiyyət hüququnu müəyyən bir müddətdə özündə saxlaya bilərlər. Bu təchizatın hamısının və ya bir qisminin müəyyən bir müddət üçün istifadə hüququnun alınmasına icarə investisiyaları deyilir.

Strateji investisiyalar – müəssisələrin investisiyaların qorunması və inkişaf etdirilməsi məqsədini daşıyan investisiyalardır. Bu investisiyaları başlıca olaraq, iki qrupa ayırmaq mümkündür. Bunlar: a) rəqabət və texnologiyanın məruz qalacağı riski azaltmaq məqsədini daşıyan investisiyalar; b) müəssisədə münasib sosial şəraitin yaradılması üçün qoyulan investisiyalar.

Sosial məqsədli və ətraf mühitin qorunması investisiyaları – işləyənlərin iş şəraitini yaxşılaşdırmaq məqsədilə qoyulan investisiyalara sosial məqsədli investisiyalar deyilir. Buna nümunə olaraq, iş yerinin insan sağlamlığına zərərli təsirlərdən qorunmasını, idman qurğularının tikilməsini və s. göstərmək mümkündür. Ətraf mühitin qorunması investisiyaları isə ekologiyanın pozulmasının qarşısının alınması məqsədilə qoyulur. Ümumiyyətlə, bu cür investisiyalar qanunvericiliyin təsiri ilə qoyulur.

2. *Maliyyə investisiyaları* – kapitalın mal və xidmət istehsal xaricindəki sahələrə istiqamətləndirilməsidir. Bu cür investisiyaların əsas məqsədi qoyulan kapitalla müəyyən bir faiz gəlirinin təmin edilməsi, uzun müddətli ehtiyat yaratmaq və müəssisənin iqtisadi gücünü artırmaqdır. Bu cür investisiyaların istehsalatla birbaşa əlaqəsi yoxdur və hər hansı bir istehsalat obyektinin qurulması üçün nəzərdə tutulmamışdır. Səhmlərin, daşınan və daşınmaz əmlakın, valyutanın və qızılın alınmasını da maliyyə investisiyalara aid etmək mümkündür. Vacibliyinə görə maliyyə investisiyaları istehsal investisiyalarından sonra gəlir. Çünki sənaye müəssisələrinin ən çox üstünlük verdiyi investisiyalar istehsalatla əlaqədardır. İstehsala yönəlik və maliyyə investisiyalar istifadə sahəsindən, təyinatından, məqsədlərindən və s. asılı olaraq, müxtəlif proseslərə cəlb olunurlar və müəyyən xərclər vasitələrlə həyata keçirirlər.

İnvestisiya qoyuluşunun tərkibinə daxil olan xərclər arasındakı nisbətin faizlə ifadəsi onun quruluşunu təşkil edir. İnvestisiya qoyuluşunu *sahəvi, texnoloji və təkrar istehsal quruluşu ilə fərqləndirirlər.* İnvestisiya qoyuluşunun *sahəvi quruluşu* müəssisənin ayrı-ayrı bölmələri üzrə investisiya qoyuluşu həcmələri arasındakı nisbəti; *texnoloji quruluşu* – qurğuların tikintisinə, maşın və avadanlıqların (əsas fondların aktiv hissəsinin) alınmasına və onların quraşdırılmasına çəkilən məsrəflər arasındakı nisbəti; *təkrar istehsal quruluşu* isə – bir tərəfdən yeni obyektlərin tikintisinə, digər tərəfdən isə mövcud istehsalın texnika ilə silahlanma səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş xərclər arasındakı nisbəti xarakterizə edir.

8.3. İnvestisiya qoyuluşunun obyektləri və maliyyələşdirilməsi mənbələri

İnvestisiya – gəlir, əlavə vəsait və ya müəyyən növ səmərə əldə etmək məqsədi ilə müxtəlif fəaliyyət növləri obyektlərinə qoyulan maddi, maliyyə vəsaitlərdən və intellektual sərvətlərdən ibarətdir.

Bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılmasında, müəssisənin inkişafında düzgün və səmərəli fəaliyyətində investisiya siyasətinin həyata keçirilməsi onun obyekt və subyektlərinin müəyyənləşdirilməsi mühüm rol oynayır.

İnvestisiya qoyuluşunda başlıca məqsəd əhəmiyyət kəsb edən əsas istehsal sahələrinə və bununla bağlı xidmət göstərən, xüsusilə də, ümumilikdə sosial infrastrukturun yaradılması və son nəticədə lazımi mənfəət əldə edilməsidir. Odur ki, investisiya fəaliyyətinin *obyekti* dedikdə, iqtisadiyyatla bağlı bütün sahələrdə əmlak, o cümlədən əsas fondlar, dövriyyə vəsaiti, qiymətli kağızlar, məqsədli pul əmanətləri, intellektual sərvətlər, elmi – texniki məhsullar və digər mülkiyyət obyektləri, habelə, əmlak hüquqları və s. investisiya fəaliyyətinin obyekti hesab edilə bilər. Beləliklə, cəmiyyətdə investisiya qoyuluşlarının obyektləri konkret olaraq ölkənin qarşısında duran ictimai – iqtisadi və sosial vəzifələrdən asılı olaraq müəyyənləşdirilir. Onlarda müxtəlif obyektlərə sərf edilməsinin nəzərdə tutulması maraqlı tərəflərin mənafeələrinə tam uyğun formada həyata keçirilir. Sənaye müəssisələrində investisiya qoyuluşu, əsasən, yeni obyektlərin tikintisinə, mövcud istehsalların genişləndirilməsinə, yenidən qurulmasına sərf edilir. Odur ki, sənaye müəssisələrində həmin obyektlər investisiya qoyuluşunun obyektləri hesab edilir.

Yeni obyektin tikintisi dedikdə, ilk dəfə təsdiq edilmiş texniki sənədləşdirməyə əsasən yeni meydançalarda tikilən obyektlər nəzərdə tutulur. Hazırda yeni obyektlərin tikintisinə sərf olunan investisiya qoyuluşunun həcmi, demək olar ki, istənilən səviyyədə deyil.

Mövcud müəssisələrin genişləndirilməsi – əsas növ məhsul buraxılışını təmin edən obyektlərin işə salınmasından sonra dəyişdirilmiş tikinti layihə üzrə müəssisənin ikinci və sonrakı növbələrinin tikintisinin davam etdirilməsi, mövcud sexlərin, istehsal sahələrin və digər obyektlərin genişləndirilməsi və əlavə istehsal komplekslərinin tikintisi deməkdir.

Mövcud müəssisələrin yenidən qurulması – vahid plan üzrə texnologiyanın ayrı – ayrı mərhələlərində və köməkçi xidmətlərdə ya bütünlükdə, ya da qismən yeni avadanlığın quraşdırılması, yaxud mənəvi cəhətdən köhnəlmiş və yaxud da fiziki aşınmış avadanlığın yenisi ilə əvəz edilməsi, istehsalın mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması, istehsal sahələri arasında yaranmış qeyri – mütənasibliyin aradan qaldırılması ilə onun istehsal aparatının təkmilləşdirilməsidir.

Mövcud müəssisələrin texnika ilə yenidən silahlanması dedikdə, maşın və avadanlıqların, nəqliyyat vasitələrinin, ölçü və tənzimləyici cihazların və qurğuların yeni, öz texniki – iqtisadi xarakteristikasına görə daha mütərəqqiləri ilə əvəz olunması yolu ilə müasir tələblər səviyyəsinə yüksəldilməsi nəzərdə tutulur.

Əsaslı tikinti və əsas vəsaitlərin alınması üçün çəkilən bütün məsrəflər plan üzrə nəzərdə tutulan kapital qoyuluşundan, müəssisənin gəlirindən, sahibkarın və təsisçilərin öz vəsaitlərindən, alınan investisiyalardan, amorti-

zasiya ayrımlarından, bank kreditlərindən və s. maliyyələşdirilir. Bu prosesin nəticəsindən müəssisələrin əsas fondların istifadəyə verilməsi artır.

Müəssisələrin maliyyələşdirilməsi mənbələri qeyd etdiyimiz kimi geniş və çox istiqamətli. Odur ki, *maliyyələşmə mənbələrinə* görə *investisiya qoyuluşları dörd qrupa bölünür*: mərkəzləşdirilmiş investisiya qoyuluşu (dövlət büdcəsindən ayrılan vəsait hesabına yaradılır), qeyri – mərkəzləşdirilmiş investisiya qoyuluşu (əsasən, müəssisələrin mənfəəti hesabına yaradılır), xarici ölkələrin investisiya qoyuluşu və tikintidaxili ehtiyatlar hesabına əldə edilən vəsait. Son illərdə mərkəzləşdirilmiş şəkildə istehsalın inkişafına ayrılan investisiya qoyuluşunun həcmi xeyli azalmış, xarici ölkələrin investisiya qoyuluşları isə artmışdır.

Dövlət investisiyaları vergilər, dövlət müəssisələrinin mənfəəti, yeni pul emissiyası, daxili və xarici istiqrazlar buraxılmasından hökumətin əldə etdiyi gəlirlər hesabına həyata keçirilir.

Xüsusi investisiyalar bölünməz xüsusi mənfəət, amortizasiya fondu, xaricdən cəlb edilən uzunmüddətli kredit, xüsusi kapitalı artırmaq məqsədi ilə səhmlərin, istiqrazların, digər qiymətli kağızların satışından alınan vəsait hesabına həyata keçirilir.

Lakin xüsusi kompaniyaların və sahibkarların uzun müddət üçün qoyduqları investisiyaların əhəmiyyətli hissesi son nəticədə dövlətin nəzarət dairəsinə düşə bilər. Ölkədə bazar iqtisadiyyatının inkişafı, dövlətin iqtisadi rolunun artması ilə əlaqədar dövlət investisiyasına ehtiyac da artır. Xüsusilə yüksək mənfəət və sosial nəticə əldə edə bilməyən xüsusi təsərrüfat sahələrində, məsələn, infra-

struktur sahələrdə dövlət investisiyası əsasında tikilən müəssisələr özlərinin istehsal – təsərrüfat, ticarət – kommersiya əlaqələrini daha tez canlandırılmaqla bazarda mövqelərin möhkəmləndirmək imkanı qazana bilir.

İri müəssisələr xüsusi pul vəsaitləri hesabına özlərinin iqtisadi artımını maliyyələşdirməyə üstünlük verirlər. Bu yalnız bir səbəblə: kreditorlara faiz ödəməklə əlaqədardır. Bir çox müəssisələr bölünməz mənfəətə vəsait qoymağa çalışırlar. Bölünməz mənfəət bütün xərclərin yerini doldurduqdan, vergiləri ödədikdən sonra müəssisənin sərəncamında qalan vəsaitdir.

Xüsusi vəsaitlər hesabına kapitalı artırmağın digər yolu aktivlərin realizasiyasıdır. Aktivlərin realizasiyası zəruri vəsaitləri toplamaq məqsədilə müəssisəyə məxsus olan istifadə olmayan əmlakın satılışıdır. Bu daxili mənbə vasitəsilə əldə edilən xalis gəlir hesabına kapitalın həcmi-nin artırılması, mənfəətin investisiyalaşması adlanır.

Müəssisənin daxili maliyyələşdirmə mənbələrinə amortizasiya ayırmaları da daxil edirlər. İstifadə prosesində köhnəlmiş olan əsas vəsait müəssisədə amortizasiya hesabına bərpa olunur. Pul formasındakı amortizasiya ayırmaları müəssisənin amortizasiya fondunu təşkil edir. Amortizasiya fonduna keçirilən vəsait, tikinti işlərinə, yaxud köhnəlmiş və sıradan çıxmış obyektlərin yeniləri ilə əvəz edilməsinə və qismən də işləməkdən olan əsas vəsaitin əsaslı təmirinə və modernləşdirilməsinə xərclənir.

Daxili mənbə hesabına investisiyanın maliyyələşdirilməsi heç də bütün vergilərdən azad olmayıb, özü müəyyən xərclərlə əlaqədar olur. Bir sıra müəssisələr bölünməz mənfəəti daxili maliyyələşməyə sərf etməkdən daha çox xarici layihələrə qoymağa üstünlük verirlər. Onların çoxu

bu və ya digər dərəcədə xarici maliyyələşdirmədən asılı olur. Burada əsas məsələ maliyyələşdirmənin xarici mənbələrindən istifadə etmək deyil, yalnız hansı üsulla, nə vaxt və nə qədər pul cəlb etməkdən ibarətdir.

Ümumiyyətlə, investisiyaların qoyulması əsasən dövlətdən kənar mənbələrdən formalaşır.

Müəssisənin maliyyələşdirmə mənbəyi kimi borc və səhm kapitalından da istifadə edilir. Ümumiyyətlə borc kapitalı səhm kapitalından ucuz olur, çünki borca görə ödənilən faiz tutumuna aid olan məbləğdən çıxılır. Beləliklə, böyük borclar yüksək risklə bağlı olur, müəssisələr faizi ödəmək və borcu qaytarmaq imkanını itirə bilər.

İnvestisiya qoyuluşunda iki başlıca xarici maliyyələşdirmə mənbəyini: borc kapitalı və səhm kapitalından istifadə edilir. Hər iki mənbə dörd müxtəlif istiqamətdən: a) uzunmüddətli ssudalardan: b) lizinqlərdən (uzunmüddətli icarədən), v) istiqrazlardan: q) səhmlərdən maliyyələşir.

Uzunmüddətli borc ödəmə müddəti bir ili ötən borcdur. Belə borclar ödənilən və ödənilməyən ola bilər. Ödənilən borcun daha geniş yayılmış növü ipotekadır.

Lizinq uzunmüddətli icarəyə dair qanuni müqavilə olub, istifadə hüququna görə aktivin sahibinə istifadəçinin öhdəliyidir. Hər hansı bir mülkiyyəti və ya avadanlığı əldə etməklə əlaqədar kommersiya kreditindən vəsait götürmək üçün müəssisə lizinq xidmətindən və ya uzunmüddətli icarədən istifadə edirlər.

İstiqraz kapital cəlb etmək üçün satışı buraxılan borc öhdəliyidir. Bütün mənbə imkanları müəssisə səfərbər edərək öz maliyyə ehtiyaclarını ödəyə bilər.

Bütövlükdə xarici kapital qoyuluşunun maliyyələşdirilməsi xarici dövlət vəsaiti, müəssisə və təşkilatların xü-

susi vəsaitləri hesabına həyata keçirilir. Xarici dövlət vəsaitlərinə büdcə təsisatları, müəssisə və təşkilatların xüsusi vəsaitlərinə isə – amortizasiya ayırmaları, mənfəət və təsərrüfat üsulu ilə aparılan tikintinin dəyərinin aşağı salınmasından qənaət, daxili ehtiyatların səfərbərliyə alınması və s. daxildir.

Xarici investisiya müəssisələrdə mənfəət investisiyasının maliyyələşdirilməsinin başlıca mənbəyidir. Mənfəət – izafi məhsulun dəyərini ifadə edən müəssisənin xalis gəlirinin başlıca formasıdır. Onun məbləği əmtəənin xidmətin satış qiyməti ilə dəyərinin maya dəyəri arasındakı fərqi təşkil edən pul gəlirlərinin bir hissəsidir. Xarici hüquqi şəxslərdə mənfəət müəssisənin kommersiya fəaliyyətinin nəticəsinin ümumiləşdirici göstəricisidir. Müəssisədə əldə edilən mənfəətdən büdcəyə vergi və digər tədiyyələri ödədikdən sonra xalis mənfəət qalır. Onun bir hissəsini istehsal və sosial xarakterli kapital qoyuluşuna yönəltmək olar. Mənfəətin bu hissəsi investisiya yığım fondu tərkibində və ya müəssisədə yaradılmış digər analoji fondlar tərkibində istifadə edilir.

Xarici müəssisələrdə investisiyanın maliyyələşdirilməsinin ikinci ən böyük mənbəyi amortizasiya ayırmalarıdır. Müəssisədə əsas fondların dəyərcə köhnəlmənin yığımını mütəmadi (hər ay) baş verir. Lakin əsas istehsal fondları hər bir təkrar istehsal mərhələsindən sonra natural formada ödənilməni tələb etmir. Nəticədə sərbəst pul vəsaiti formalaşır (amortizasiya ayırmalarını istehsal xərclərinə daxil etmək yolu ilə) və bu müəssisənin əsas kapitalın təkrar istehsalının genişləndirilməsinə yönəldilə bilər. Bundan əlavə hər il yeni obyektlər istismara verilir ki, bunlara da müəyyən edilmiş norma üzrə (balans dəyərindən faizlə)

amortizasiya hesablanır. Lakin bu kimi obyektlər normativ xidmət müddəti qurtaranadək ödəmə tələb etmir.

Əmtəə istehsalçılarının rəqabətinin nəticəsi olaraq irəli gələn əsas fondların təzələnməsinin zəruriliyi müəssisələri məcbur edir ki, onlar sonrakı investisiya qoymaq üçün yığım yaratmaq məqsədilə avadanlığın sürətlə silinməsinə həyata keçirsinlər. İnvestisiyanın iqtisadi cəhətdən həvəsləndirici kimi sürətli amortizasiya normativ xidmət müddətinin süni qısaldılması və müvafiq olaraq amortizasiya normasının artırılması üsulu ilə aparılır.

8.4. Müəssisədə tikinti-quraşdırma işlərinin təşkili

Tikinti-quraşdırma işlərinin ən mühüm mərhələsi tikinti-quraşdırma işlərinin layihəsinin işlənib hazırlanmasından ibarətdir. Bu layihədə tikiləcək obyektlər müəyyənləşdirilir, onların zəruriliyi və məqsəduyğunluğu texniki-iqtisadi cəhətdən əsaslandırılır.

Müəssisənin uzunmüddətli tikinti-quraşdırma maliyyə planlarının hazırlanması ancaq müəyyən layihələr üzərində işlərin aparılması ilə həyata keçirilir. Layihələr planların hazırlanıb ortaya çıxarılmasında əsas rol oynayır. Bir layihənin tətbiqə əlverişli olub-olmadığını, xətalı ünsürlərin meydana gəlib-gəlmədiyini, iqtisadi və texniki dövrü ərzində özünü ödəyib-ödəməyəcəyini, ya da mənfəətlilik dərəcəsini ölçmək üçün aparılan prosesə layihə deyilir.

İnvestisiya layihələri hər hansı bir investisiyanın ehtiyac dərəcəsinin, tələb səviyyəsi ilə istehsal gücünün, maya dəyərinin və mənfəətin əldə edilməsi ilə dəyərləndirilir. Başqa sözlə, investisiya layihəsi investisiyanın hüquqi, iqtisadi, texniki və maliyyə təhlillərinin planlı şəkildə

hazırlanmasıdır. Layihənin hazırlanması bu əsas dörd bölmədən ibarətdir və biri digərini tamamlayır.

Layihənin bu bölmələrində texniki-iqtisadi əsaslandırılmasında tikiləcək obyektin yeri, investisiya qoyuluşunun kəmiyyəti, tikinti-quraşdırma işlərinin həcmi və yerinə yetirilməsi müddəti, tikinti üçün ayrılmış sahədən – ərazidən istifadə olunması, təsərrüfat əlaqələri və s. həlləmələri müəyyən edilir.

Sənaye müəssisələrində tikinti-quraşdırma işlərini yüksək səviyyədə həyata keçirmək üçün xüsusi şöbə – əsaslı tikinti şöbəsi yaradılır və bu şöbə tikinti-quraşdırma işlərini sənədləşdirir və onun yerinə yetirilməsinə nəzarət edir.

Tikinti-quraşdırma işlərinin layihələşdirilməsində *tikinti smeta* dəyərinin müəyyənləşdirilməsi, işlənib hazırlanması mühüm yer tutur. Çünki bu sənədlərə əsasən tikinti-quraşdırma işləri həyata keçirilir.

Müəssisə üzrə kapital qoyuluşunun ümumi məbləği ayrı-ayrı tikinti və qurğu obyektlərin smeta dəyərinə və habelə alınan maşın və avadanlığın plan üzrə dəyərinə əsasən müəyyən edilir.

Smeta sənədləri əsasında investisiya qoyuluşunun ümumi həcmi müəyyən edilir, tikinti-quraşdırma işləri maliyyələşdirilir, podratçılar ilə sifarişçilər arasında (əgər tikinti-quraşdırma işləri podratçı təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilsə) hesablamalar həyata keçirilir. Beləliklə, tikintinin smeta dəyəri işlənib hazırlanmış layihəyə uyğun olaraq əsas fondların tikilməsi və istifadəyə verilməsi üçün lazımi məsrəflərin pul ilə ifadəsidir, yəni tikinti-quraşdırma işlərinə, maşın və avadanlıqların quraşdırılmasına və s. əsaslı məsrəflər öz əksini smeta dəyərində tapır.

Bundan başqa, kapital qoyuluşunun maliyyələşdirilməsinə təkcə görülən işlərin haqqının ödənilməsi məbləği deyil, həm də lazımi avadanlıq və tikinti materiallarının dəyəri daxil edilir. Bununla əlaqədar olaraq, müəssisənin maliyyə planında maliyyələşdirmə məbləği smeta dəyəri üzrə hesablanmış əsaslı tikintinin həcminə uyğun gəlməyə bilər. Əsaslı tikintinin smeta dəyəri, tikinti materialları ehtiyatlarının və avadanlığın planlaşdırılan artım məbləği qədər maliyyələşdirmə həcmindən az olacaq, yaxud müəssisədə olan material və avadanlığın faktik qalıqlarının plan üzrə azaldılan məbləği qədər maliyyələşdirmə həcmindən çox olacaqdır.

Əsas vəsaitin təmirinə çəkilən xərclər, yaxud avadanlığın modernləşdirilməsi və yenidən qurulması xərcləri müəssisə rəhbərliyi tərəfindən təsdiq edilmiş illik plana əsasən müəssisənin bankda xüsusi hesablarında saxlanan vəsaitdən maliyyələşdirilir.

Əsaslı inşaata qoyulan maddi və maliyyə vəsaiti maksimum dərəcədə səmərəli istifadə edilməlidir ki, tikinti-quraşdırma işləri sürətlə ucuz və yaxşı keyfiyyətli icra edilsin.

Tikilib qurtarmış və istismara verilmiş binalar və qurğular, qurulmuş yeni dəzgahlar və avadanlıq təsərrüfat təşkilatlardan pulsuz qəbul edilən maşın və əsas fondların başqa növləri öz ilk qiymətləri üzrə müvafiq müəssisənin işləyən, yaxud ehtiyatda olan əsas vəsaiti tərkibinə daxil edilir.

Müəssisənin əsaslı-tikinti şöbəsi tikinti-quraşdırma smetadan başqa əlavə *tikinti titul siyahısını* işləyib hazırlayır.

Tikintinin titul siyahısında hər bir obyektin tikilməsi yeri, gücü, dəyəri, müddəti, tikilməyə başlanması və qur-

tarması vaxtı, investisiya qoyuluşunun illər üzrə bölüşdürülməsi göstərilir. Bu sənəd sifarişçi, podratçı, maliyyə, bank, təchizat orqanları, maşın və avadanlıqlar göndərən təşkilatlar üçün əsas sənəd hesab edilir. Sənaye müəssisələrində tikinti-quraşdırma işləri iki üsulla: podrat və təsərrüfat üsulu ilə həyata keçirilir.

Podrat tikinti üsulu – müstəqil, daimi fəaliyyətdə olan tikinti-quraşdırma təşkilatlarının sifarişçi təşkilatlarla podrat müqaviləsi üzrə həyata keçirdikləri tikinti tsiklinin təşkili formasıdır. Sifarişçinin podrat tikinti təşkilatları ilə qarşılıqlı münasibəti obyektin tikintisi və ya yenidən qurulması haqqında qərar qəbul olunmasından və işin podratçı təşkilatın planlarına daxil edilməsindən sonra meydana çıxır. Podrat işləri planlarının həm həcmi, həm də bütün keyfiyyət göstəriciləri üzrə işlənib hazırlanmasını tikinti təşkilatları ilə sifarişçilər birgə həyata keçirirlər; bu iş obyektin titul siyahısından nəzərdə tutulan və işə salınma müddətlərinə uyğun olaraq aparılır. Əsaslı vəsait qoyuluşunun planlaşdırılmasında iştirak edən sifarişçi təşkilat tikintini layihə – smeta sənədləri, texnoloji, enerji və digər avadanlıqlarla və ayrı – ayrı material növləri ilə təmin edir, başa çatdırılmış işləri qəbul edir və haqqını ödəyir. Podratı tikinti üsulu təsərrüfat tikinti üsuluna nisbətən daha mütərəqqi üsul hesab edilir. Çünki bu zaman tikinti-quraşdırma işləri xüsusi ixtisaslaşdırılmış podrat təşkilatları tərəfindən aparılır ki, bu da ixtisaslaşdırılmış tikinti maşın və avadanlıqlardan istifadə etməyə imkan verir. Podrat tikinti üsulu ilə tikinti-quraşdırma işlərini həyata keçirmək üçün sifarişi ilə podrat təşkilatı arasında podrat müqaviləsi bağlanılır.

Təsərrüfat-tikinti üsulunda tikinti quraşdırma işləri podratçı təşkilatlar cəlb edilmədən, bilavasitə müəssisənin

özü tərəfindən həyata keçirilir. Bu üsul kiçik həcmli tikinti-quraşdırma işlərinin aparılmasında iqtisadi baxımdan daha sərfəlidir. Odur ki, müasir şəraitdə, xüsusilə müəssisələrin özəlləşdirilməsi ilə əlaqədar olaraq, təsərrüfat üsulu ilə tikintinin həcmi və xüsusi çəkisi xeyli artmışdır. İlk növbədə istehsalın texnika ilə təchizatı işləri təsərrüfat üsulu ilə aparılır ki, bu da onların sürətlə görülməsinə imkan verir. Bu cür işlərin maddi – texniki cəhətdən təmin edilməsi birinci olaraq həyata keçirilir.

Ümumiyyətlə, sənaye müəssisələrində tikinti – quraşdırma işlərinin hansı üsullarla aparılması hərtərəfli iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmalıdır. Bunun üçün müxtəlif göstəricilərdən: investisiya qoyuluşunun özünü ödəmə müddətindən, səmərəlilik əmsalından, əldə ediləcək illik qənaətdən, qoyulan xərclərdən, investisiya qoyuluşunun iqtisadi səmərəliyindən istifadə edilir.

İnvestisiya qoyuluşunun iqtisadi səmərəliliyi - əsas fondların istehsalına çəkilən məsrəflərlə əldə edilən nəticələr arasındakı nisbəti xarakterizə edir. İnvestisiya qoyuluşunun birdəfəlik nəticəsi – istehsal gücünün və qeyri-istehsal obyektlərinin işə salınmasından ibarətdir. İnvestisiya qoyuluşunun son nəticəsi müəssisə miqyasında – məhsulun və xidmətlərin, cəmiyyət miqyasında isə – milli gəlirin artımıdır.

İnvestisiya qoyuluşunun iqtisadi səmərəliyinin yüksəldilməsi – istehsalın intensivləşdirilməsinin mühüm istiqamətlərindən biridir. Bu məqsədlə investisiya qoyuluşu elə obyektlərə yönəldilməlidir ki, onlar tələbatı daha tam ödəmək şərtilə, planlaşdırılan dövr ərzində ictimai istehsalın optimal proporsional artımını təmin etmiş olsun.

FƏSİL 9. İSTEHSAL XƏRCLƏRİ VƏ MƏHSULUN MAYA DƏYƏRİ

9.1. İstehsal xərcləri və məhsulun maya dəyəri, onların aşağı salınmasının əhəmiyyəti

İstehsal xərcləri – məhsulun (işin, xidmətin) hazırlanmasına çəkilən canlı və maddiləşmiş əmək məsrəfinin məcmusudur. Əmtəə-pul münasibətləri şəraitində dəyər formasında çıxış edir.

Məhsulun maya dəyəri müəssisənin iş keyfiyyətinin əsas göstəricilərindən biridir. Nəticə etibarilə müəssisə kollektivinin bütün istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri bu göstəricidə əks etdirilir. Maya dəyəri göstərir ki, məhsulun hazırlanması və realizə edilməsi müəssisə üçün neçəyə başa gəlir. Maya dəyəri müəssisədə məhsulun istehsalı və realizə edilməsi ilə əlaqədar olan bütün xərcləri pul formasında ifadə edir.

Məhsulun maya dəyərinin müntəzəm surətdə aşağı salınması dövlətə, müəssisəyə həm ictimai istehsalın daha da inkişaf etdirilməsi və həm də sahibkarların, zəhmətkeşlərin maddi rifah halının yaxşılaşdırılması üçün əlavə vəsait verir.

İstehsalın həcmi artdıqca məhsulun maya dəyərinin durmadan aşağı salınması uğrunda aparılan mübarizənin əhəmiyyəti də getdikcə daha artır və daha böyük səmərə verir.

Maya dəyərinin aşağı salınmasından əldə ediləcək qənaət, xalq təsərrüfatının bütün sahələrinin hökumət tərəfindən müəyyən edilmiş böyük inkişaf proqramının maliyyələşdirilməsinin mühüm mənbəyi olacaqdır.

Bir çox sənaye müəssisələri ildən-ilə maya dəyərinin aşağı salınması üzrə plan tapşırıqlarını tamamilə və artıqlamasilə yerinə yetirərək külli miqdarda plandan artıq yığım əldə edir.

İctimai istehsal xərcləri və müəssisənin əmtəə istehsalına çəkdiyi pul məsrəfləri fərqləndirilir. İctimai istehsal xərclərinə istehsal edilmiş istehsal vasitələrinin keçirilmiş dəyəri və bütün yeni yaradılmış dəyər daxildir. Bu xərclər əmtəə dəyərinə bərabərdir və qiymətlərin müəyyənləşdirilməsində əsas təşkil edir.

Müəssisənin əmtəə istehsalına çəkdiyi pul məsrəfləri əmtəənin dəyərindən azdır. Bu xərclər məhsulun maya dəyəri formasında çıxış edir; maya dəyərinə isə istehlak edilmiş maddi ehtiyatlar və işçilərin əməyinin ödənilməsinə çəkilən xərclər daxil edilir. Deməli, maya dəyəri müəssisədə buraxılan məhsulun ona neçəyə tamam olduğunu göstərir.

Məhsulun maya dəyəri istehsalın iqtisadi səmərəliliyini xarakterizə edən ümumiləşdirilmiş göstəricilərdən biridir. Bu göstəricidən yeni texnika və mütərəqqi texnologiyanın, həmçinin yeni növ xammal və materialların tətbiqinin, istehsalın və əməyin təşkilinin təkmilləşdirilməsinin iqtisadi səmərəliliyinin məqsədəuyğunluğunun müəyyənləşdirilməsində istifadə edilir. Məlumdur ki, məhsulun maya dəyərində material ehtiyatlarından istifadə olunması səviyyəsi və əmək məhsuldarlığının əldə edilmiş nəticəsi öz əksini tapır, yəni məhsulun maya dəyəri onun hazırlanması prosesində əmək vasitələrindən və əmək cisimlərindən, həmçinin əməyin özünün nə qədər səmərəli istifadə olunduğunu göstərir. Bu baxımdan, məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması və istehsal xərclərinin zəruri səviyyə-

yə qədər azaldılması müəssisənin mənfəətinin (təsərrüfat hesabı gəlirinin) artırılmasının əsas mənbələrindəndir.

Bəzən məhsulun maya dəyəri ilə istehsal xərclərini, onun dəyəri ilə qiymətini eyniləşdirirlər. Əslində isə onlar bir-birlərindən fərqlənirlər. Məsələn, məhsulun maya dəyəri həmişə istehsal xərclərindən kəmiyyətcə artıq olur, yəni məhsulun maya dəyəri istehsal xərclərindən əlavə, “istehsaldan kənar” xərcləri də özündə əks etdirir. “İstehsaldan kənar” xərclər dedikdə, məhsulun realizəsi ilə əlaqədar müəssisə xərcləri nəzərdə tutulur. İstehsaldan kənar xərclərə aiddir: tara və qablaşdırma xərcləri, məhsulun stansiya və ya yola salma körpüsünə daşınması, vaqonlara (gəmiyə) yüklənməsi xərcləri, məhsulların realizəsi zamanı onların topdansa satış qiymətlərindən satış təşkilatlarına ödənilən güzəştlərin məbləği və s. İstehsaldan kənar xərclər xüsusi mühasibat balansında nəzərə alınır və məhsulun tam maya dəyərində daxil edilir. İstehsaldan kənar xərclər konkret məmulatlar istehsalının maya dəyərində mümkün qədər birbaşa əlavə olunur, qalan hallarda isə onlar məmulatın kütləsinə, həcmində, istehsal maya dəyərində görə məmulatlar arasında proporsional, mütənasib bölüşdürülür.

Məhsulun maya dəyəri və dəyəri arasında həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət fərqləri vardır. Məhsulun maya dəyərində onun dəyərindən kəmiyyətcə fərqi ondan ibarətdir ki, sənaye müəssisələrində yaradılan mənfəət maya dəyərində tərkibinə daxil edilmir, həmin məhsulun dəyərində tərkibinə isə daxil edilir. Məhsulun maya dəyərində onun dəyərindən keyfiyyət fərqi ondan ibarətdir ki, istehlak edilən istehsal vasitələri məsrəfləri ilə həmin vasitələrə qoyulan qiymətlər arasında fərq mövcuddur, yəni məhs-

ulun maya dəyəri həmin müəssisədə onun hazırlanmasına çəkilən xərclərin fərdi kəmiyyəti ilə, dəyəri isə – ictimai zəruri əmək məsrəfləri ilə müəyyən edilir.

Məhsulun maya dəyəri ilə onun qiyməti arasında sıx qarşılıqlı əlaqə vardır. Belə ki, məhsulun maya dəyəri onun qiymətinin əsasını təşkil edir(adətən, məhsulun qiymətinin tərkibində onun maya dəyərinin xüsusi çəkisi təqribən 80%-ə qədər olur). Deməli, məhsulun qiyməti onun maya dəyərindən aşağı ola bilməz, çünki belə halda müəssisə zərərlə işləmiş olar. Odur ki, məhsulun qiymətini azaltmaq üçün, digər şərtlər eyni qalarsa, onun maya dəyərini aşağı salmaq lazımdır. Bu, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin zəruri şərtidir.

Sənaye müəssisələrində məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması texniki tərəqqi və əmək kollektivinin mədəni-texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi əsasında əmək məhsuldarlığının müntəzəm sürətdə artması, maddi-enerji və əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması, istehsalın təşkilinin və üsullarının təkmilləşdirilməsi sayəsində aşağı salınır. Məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması müəssisənin mənfəətinin artırılmasının, deməli, istehsalın rentabellik səviyyəsinin yüksəldilməsinin əsas mənbəyidir və həm də məhsul buraxılışı həcmnin artırmağın vacib amilidir. Məhsulun maya dəyərini canlı və maddiləşmiş əməyə qənaət etmək hesabına aşağı salmaq olar. Maddi ehtiyatlarda maddiləşmiş keçmiş əməyə qənaət eyni miqdarda materialdan daha çox məhsul istehsal etməyə, canlı əmək məsrəflərinə qənaət isə, onun məhsuldarlığını artırmağa və beləliklə də, istehsal həcmi yüksəltməyə imkan verir.

Sənaye müəssisələrində məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasının əhəmiyyəti böyükdür, onu aşağıdakılar göstərir:

a) yeni texnikanın müntəzəm surətdə tətbiq edilməsi – istehsalın texnika cəhətdən təchiz olunması səviyyəsini yüksəldir;

b) istehsalın ixtisaslaşdırılması və kooperativləşdirilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi;

c) maddi istehsal sahələrində çalışan işçilərin əməyinin məhsuldarlığının yüksəldilməsi – eyni şəraitdə əmək haqqı və digər xərclərin qənaətini təmin edir;

d) ümumzavod və sex xərclərinin ixtisar edilməsi – idarəetmə aparatının sadələşdirilməsi və ucuzlaşdırılması nəticəsində əldə edilir;

e) brak və qeyri-məhsuldar məsrəflər nəticəsində əmələ gələn hər cür itkilərin ixtisar edilməsi;

f) buraxılan məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi müəssisəyə imkan verir ki, eyni miqdarda xərc qoyduğu halda məhsulun realizəsindən daha çox gəlir, mənfəət əldə etsin. Çünki məhsulun keyfiyyəti pis olarsa, onun qiyməti də aşağı olar.

9.2. Məhsulun maya dəyərinin tərkibi, quruluşu və növləri

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1996-cı il 16 avqust 111 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş “Məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinə daxil edilən xərclərin tərkibi haqqında” Əsasnaməyə [8] görə məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyəri istehsal prosesində istifadə olunan təbii ehtiyatların, xammalın, materialın, yanacağın, enerjinin, əsas fondların, əmək ehtiyatlarının qiymətləndirilmiş dəyərini,

həmçinin onların istehsalına və satışına sərf edilən digər xərcləri özündə əks etdirir.

Məhsulun maya dəyərinə daxil edilən xərclərin tərkibi haqqında Əsasnaməyə görə məhsulun maya dəyərinə daxil edilən xərclərin tərkibinə istehsalın təşkili və texnologiyasından irəli gələn, buraxılan məhsulların, görülmə işlərin və yerinə yetirilən xidmətlərin keyfiyyəti və istehsal prosesinə nəzarət üzrə məsrəflər də daxil olmaqla, məhsulun (işin, xidmətin) istehsalı ilə bilavasitə əlaqədar olan xərclər daxil edilir.

Məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması uğrunda fəal surətdə mübarizə aparmaq üçün onun hansı xərclərdən ibarət olduğunu və onun miqdarına hansı amillərin təsir göstərdiyinin bilmək lazımdır.

Məhsulun maya dəyəri məsrəflərin iqtisadi ünsürləri və xərc maddələri üzrə planlaşdırılır və uçota alınır.

Məhsulun istehsalı prosesində müəssisə xammal və material, yanacaq və enerji sərf edir, əsas fondların amortizasiyasını həyata keçirir, fəhlə və qulluqçulara əmək haqqı verir və başqa işlər üçün pul xərcləyir. Bu xərclər, iqtisadi əlamətə əsasən (istehsal təyinatından asılı olmayaaraq) qruplaşdırıldıqda, bunlar məsrəflərin iqtisadi ünsürləri adlanır.

Hazırda sənayedə məsrəflərin iqtisadi ünsürlərinə əsasən aşağıdakı qruplaşdırma qəbul edilmişdir: 1) xammal və əsas materiallar; 2) köməkçi materiallar; 3) kənardan alınan yanacaq; 4) kənardan alınan enerji; 5. əsas vəsaitlərin amortizasiyası; 6) əmək haqqı; 7) ictimai sığorta üçün ayırmalar; 8) başqa pul xərcləri.

Xərclərin ayrı-ayrı maddələrinin məzmunu onların təyinatında və istifadəsində əhəmiyyətli yer tutur. Məhsu-

lun istehsalına sərf edilmiş xammal və əsas materialların dəyəri istifadə üçün yararlı olan istehsal tullantıların dəyərini çıxmaq şərtilə “xammal və materiallar” maddəsi üzrə uçota alınır: tullantıların dəyəri isə preyskurant qiymətləri üzrə və ya onların ehtimal realizə qiymətləri üzrə təyin edilir. Başqa müəssisələrdən kooperativləşdirmə şəklində alınmış yarımfabrikatlar (əgər bunlar müstəqil xərc maddəsində ayrılmamışsa) yenə həmin “xammal və materiallar” maddəsi üzrə uçota alınır.

“Yanacaq və enerji” maddəsində yalnız müəyyən məhsulun hazırlanması üzrə texnoloji ehtiyaclar üçün sərf olunmuş yanacaq və enerji uçota alınır.

“Əsas əmək haqqı” maddəsində məhsulun hazırlanması üçün əsas istehsal fəhlələrinə verilən əmək haqqı uçota alınır.

“Avadanlığın saxlanması və istismarı xərcləri” maddəsində avadanlığın, ona xidmət göstərilməsi ilə və onun cari təmiri ilə əlaqədar olan xərclər, yəni avadanlığın saxlanması və işlədilməsi üçün sərf olunmuş materialların, yanacaq və enerjinin dəyəri, avadanlığa xidmət edən fəhlələrin əmək haqqı, avadanlığın cari təmir xərcləri, istehsal avadanlığının amortizasiyası (onların müstəqil xərc maddəsinə ayrılmadığı sahələrdə), az qiymətli və tez xarab olan alətlərin köhnəlməsi dəyəri və sair xərclər uçot alınır. Avadanlığın saxlanması və istismar edilməsi ilə əlaqədar olan xərclər qeyri-müstəqim xərclərə aiddir. Bir sıra istehsal sahələrində bu xərclər maşın və avadanlığın iş saatlarına və ya avadanlığın işinin başqa natura göstəricilərinə proporsional olaraq məhsulun ayrı-ayrı növlərinin maya dəyəri üzərinə bölüşdürülür. Bəzi istehsal sahələrində isə avadanlığın saxlanması və işlədilməsi xərcləri əsas isteh-

sal fəhlələrinin əmək haqqı məsrəflərinə proporsional olaraq məhsulun ayrı-ayrı növlərinin maya dəyərinə daxil edilir.

“Sex xərcləri” maddəsində avadanlığın işinə aid olan xərclərdən başqa sexin saxlanması üzrə olan bütün xərclər uçota alınır. Sex xərclərinə, sex heyətinin saxlanması xərcləri, sex binalarının, tikililərinin və inventarının saxlanması, cari təmiri və amortizasiyası xərcləri, səmərələşdirmə və ixtiraçılıq xərcləri, əmək mühafizəsi xərcləri və sex xarakterli başqa xərclər daxil edilir. Sənaye sahələrinin əksəriyyətində sex xərcləri məhsulun ayrı-ayrı növlərinin maya dəyərinə əsas istehsal fəhlələrinin əmək haqqına (mükafatlı – mütərəqqi – işəməz üzrə verilən əlavə əmək haqqı nəzərə alınmamaq şərtlə) proporsional olaraq daxil edilir.

“Ümumzavod xərcləri” maddəsində zavod idarəsinin saxlanması ilə əlaqədar olan bütün xərclər və müəssisənin ümumistehsal ehtiyacları üçün çəkilən xərclər uçota alınır. Ümumzavod xərcləri məhsulun ayrı-ayrı növlərinin maya dəyərinə sex xərcləri kimi bölüşdürülür. Sex və ümumzavod xərclərinin tərkibində qeyri-məhsuldar xərc adlanan xərclər ayrıca uçota alınır. Bunlara cərimələr, peniyalar, dəbbələmə pulları, materialların və bitirilməmiş istehsalın əksik gəlməsi, brak və anbarlarda saxlanılan materialların xarab edilməsi, işsiz dayanmalar və sairə nəticəsində əmələ gələn itkilər daxil olur.

“Brak nəticəsində olan itkilər” maddəsində qəti olaraq brak edilmiş məhsulun maya dəyəri və həmin brakın düzəldilməsi məsrəfləri göstərilir. Burada həmin məsrəflərdən keyfiyyətsiz material və yarımfabrikatlar verdiyi və bunun nəticəsində vurulan zərərin ödənilməsi üçün mal

verənlərdən alınmış məbləğ, brak müqəssirlərindən tutulmuş məbləğ və habelə brak edilmiş məhsulun ehtimal realizə qiymətləri üzrə dəyər çıxılır. Plan kalkulyasiyalarında “brak nəticəsində olan itkilər” maddəsi üzrə, bir qayda olaraq xərc nəzərdə tutulmur.

“İstehsaldan kənar xərclər” maddəsi üzrə, başlıca olaraq hazır məhsulun satılması üzrə olan xərclər (məhsul üçün tara və onun qablaşdırılması xərcləri, satışla əlaqədar olan nəqliyyat xərcləri), standartlaşdırma və elmi-tədqiqat işləri ilə əlaqədar olan xərclər, kadr hazırlığı üzrə mərkəzləşdirilmiş xərclər və i.a. uçota alınır. İstehsaldan kənar xərclər ayrı-ayrı məhsulların maya dəyərinə bir qayda olaraq fabrik-zavod maya dəyərinə proporsional olaraq daxil edilir.

“Yeni məhsul növləri istehsalının mənimsənilməsi üzrə xərclər” maddəsinə məmulatın yeni növlərinin istehsalını hazırlamaq üçün çəkilən xərclər əks etdirilir. Bu xərclər yeni hazırlanmış məhsulun maya dəyərinə plan üzrə müəyyən edilmiş miqdarda daxil edilir.

“Müəyyən məqsədli alət və uyğunlaşdırıcıların köhnəlməsinin ödənilməsi” maddəsinə müəyyən məmulatın hazırlanması üçün işlədilən alət və uyğunlaşdırıcıların dəyərinin ödənilməsi uçota alınır. Bu məsrəflər o məmulatların maya dəyərinə daxil edilir ki, alət və xüsusi uyğunlaşdırıcılar onlar üçün hazırlanmış olsun.

Məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiyalasdırılması böyük əhəmiyyətə malikdir. Məhsul vahidinin istehsalı və realizasiyası üçün çəkilən məsrəflərin hesablanmasına *məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiyası* deyilir. Kalkulyasiya hər sənaye sahəsində qəbul edilmiş xərc maddələri üzrə tərtib edilir. Hazırda *üç növ kalkulyasiya* mövcuddur;

bunlar plan, normativ və hesabat kalkulyasiyasından ibarətdir.

Plan kalkulyasiyası ayrı-ayrı məmulatlar üzrə maya dəyəri tapşırıqından ibarətdir. Bu tapşırıq, ayrı-ayrı xərc maddələri üzrə olan məsrəflərin hesablanması yolu ilə müəyyənləşdirilir; burada əmək məsrəfləri, material, yanacaq və elektrik enerjisi sərfiyyatı və avadanlıqdan istifadə edilməsi üzrə qabaqcıl normalar əsas tutulur. İstehsala xidmət və onun idarə edilməsi üzrə olan xərclər hesablanarkən ciddi qənaət üsulunun həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur.

Normativ kalkulyasiya məhsul vahidinə çəkilən xərclərin miqdarını həmin müəssisədə müəyyən dövr ərzində tətbiq edilən normalar üzrə hesablamaq yolu ilə müəyyənləşdirilir. Normativ kalkulyasiyanın plan kalkulyasiyasından fərqi ondadır ki, plan kalkulyasiyası nəinki əldə edilmiş məsrəf normalarına əsaslanır, bu kalkulyasiya habelə təşkilat-texniki tədbirlərin və hər şeydən əvvəl əmək məhsuldarlığının artmasına və qənaət üsulunun həyata keçirilməsinə kömək edən tədbirlərin görülməsi nəticəsində xərc normativlərinin müəyyən dərəcədə aşağı salınmasını nəzərdə tutur. Təşkilat-texniki tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində məmulat vahidinə düşən material və pul vəsaiti xərclərinin normaları dəyişilir. Normativ kalkulyasiyada bu dəyişikliklər nəzərə alınır və buna görə də normativ kalkulyasiyası, bir qayda olaraq, hər ay yenedən nəzərdən keçirilib tərtib olunur; halbuki, maya dəyəri üzrə təsdiq edilmiş plan tapşırıqları plan dövrü ərzində dəyişilmir.

Müəssisələrin fəaliyyətinin təhlilində məhsulun maya dəyərinin planlaşdırılması əsas yer tutur. Məhsulun maya dəyəri planı məhsul vahidi üzrə əmək və material məsrəf-

lərinin texniki və iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış mütərəqqi normalarına əsaslanır. Yalnız məsrəflərin normalaşdırılması işini lazımi qaydada təşkil etmək vasitəsilə maya dəyərinin planlaşdırılması üzrə qarşıya qoyulan əsas vəzifəni, yəni məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması üçün müəssisədaxili ehtiyatlarının aşkara çıxarılması və onlardan istifadə edilməsi vəzifəsini yerinə yetirmək olar.

Maya dəyərinin planlaşdırılmasında istər həmin müəssisədə, istərsə də istehsal xarakterinə görə oxşar olan başqa müəssisələrdə qabaqcıl təcrübənin aşkara çıxarılması və bu təcrübədən istehsalda istifadə etmək üçün tədbirlər görülməsi mühüm cəhətdir. Sənaye məhsulunun maya dəyərinin təhlili nəticələrindən istifadə etmək maya dəyərinin planlaşdırılmasının keyfiyyətini xeyli dərəcədə yaxşılaşdırır, material və pul vəsaitinin səmərəsiz itkisini aşkar etməyə və planı tərtib edən zaman müəssisənin işində mövcud olan qüsurların aradan qaldırılması üçün tədbirləri nəzərdə tutmağa imkan verir.

Məhsulun maya dəyərinin planı aşağıdakı göstəricilərdən ibarət olur: 1) ayrı-ayrı məhsul növlərinin maya dəyəri; 2) əmtəəlik məhsulun maya dəyəri; 3) müqayisəyə gələn məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması tapşırığı; 4) istehsal xərcləri smetası.

İstehsal məsrəflərinin planlaşdırılması hər şeydən əvvəl ayrı-ayrı məmulatın plan üzrə olan maya dəyərini müəyyən edən hesablamalara əsaslanır. Məhsul vahidinin maya dəyərinin plan kalkulyasiyası həmin sənaye sahəsində qəbul edilmiş xərc maddələri nomenklaturası üzrə tərtib edilir. Müstəqim xərclər hər məmulat üzrə müəyyənləşdirilir; burada məhsul vahidi üzrə material və pul məsrəflərinin plan normaları əsas götürülür.

Məhsul vahidi üzrə qeyri-müstəqim xərclərin miqdarını müəyyənləşdirmək üçün əvvəlcə sex xərclərinin smetaları (sex və başqa istehsal bölmələri üzrə) və ümumzavod xərclərinin smetası tərtib edilir, sonra isə həmin xərclərin ümumi məbləği məhsulun ayrı-ayrı növlərinin maya dəyərinə bölüşdürülür. Qeyri-müstəqim xərclərin ayrı-ayrı maddələri üzrə olan məsrəflərin miqdarı da normativlərə əsaslanır.

Məhsul vahidinin fabrik-zavod maya dəyərinə istehsaldan kənar xərclər, yəni məhsulun satışı ilə əlaqədar olan xərclər və mərkəzləşdirilmiş ayırmalar əlavə edilir. Məhsul vahidinin plan kalkulyasiyası üzrə hesablanmış tam maya dəyəri ayrı-ayrı məhsul növlərinin istehsalı və satışı ilə əlaqədar olan məsrəflərin səviyyəsi üzrə tapşırıqdan ibarətdir.

Məhsulun ayrı-ayrı növlərinin plan üzrə maya dəyəri və buraxılışı məmulatına əsasən əmtəəlik məhsulun plan maya dəyəri bu qaydada hesablanır.

Cədvəl 1.

Məmulatın adı	Plan üzrə məmulatın miqdarı (ədədlə)	Plan maya dəyəri (min manatla)	
		Məmulat vahidi üzrə	Bütün əmtəə buraxılışı üzrə
A	1085	16,1	17470
B	1000	14,7	14700
C	490	20,4	9996
D	25	19,4	485
Yekunu	2600	-	42651

Maya dəyəri planlaşdırılan və uçota alınan zaman bütün əmtəəlik məhsul, müqayisəyə gələn və müqayisəyə gəlməyən məhsula ayrılır.

Əvvəlki ildə (hesabat ilinə görə) buraxılan məhsul və həmçinin istehsal tsikli uzun müddət sürən və keçən ildə tək-tək nüsxələrdə buraxılan məmulatlar (unikal dəzgahlar, turbinlər, bluminqlər və i.a.) müqayisəyə gələn məhsul sayılır. Müqayisəyə gələn məhsulun tərkibinə sifarişlər üzrə kənar üçün görülən işlər, müəssisənin özünün əsas tikintisinə göstərilən xidmətlər, əsaslı təmir üzrə olan işlər və təcrübi qaydada hazırlanan məhsul daxil edilmir.

Müqayisəyə gəlməyən məhsula cari ildə istehsalı mənimsənilən məhsul daxil edilir.

Maya dəyərinin hesablanması istehsal xərcləri smetası məsrəflərin iqtisadi ünsürləri üzrə tərtib edilir. Smetada məhsulun istehsalı üzrə, yarımfabrikatların və bitməmiş istehsal qalıqlarının artımı üzrə plan məsrəfləri və həmçinin ümumi məhsulun tərkibinə daxil olmayan iş və xidmətlər üçün olan məsrəflər göstərilir.

Bütün məsrəflər, ayrı-ayrı xərclərin təyinatından asılı olmayaraq iqtisadi ünsürlər üzrə göstərilir. Smetanın belə qurulması, ondan maliyyə normativlərini müəyyənləşdirmək və məhsulun maya dəyəri planını texniki-maliyyə planının digər bölmələri ilə əlaqələndirmək üçün istifadə etməyə imkan verir. Məsələn, istehsal xərcləri smetasının “əmək haqqı” maddəsi üzrə planlaşdırılan məbləğ əmək planında göstərilmiş əmək fonduna uyğun olmalıdır. “Xammal və materiallar” maddəsində verilmiş məbləğ material-texniki təchizat planında plan maya dəyəri ilə qiymətləndirilmiş həmin materialların miqdarına uyğun olmalıdır və i. a.

Maya dəyərinə dair hesabatda hər rüb məsrəflərin iqtisadi ünsürləri üzrə məhsul istehsalına çəkilən faktiki xərclərə aid məmumat verilir. İllik hesabatda həmin məmumat plan göstəriciləri əlavə edilir. Nəzərdə tutmaq lazımdır ki, hesabatda plan göstəriciləri məhsulun plan həcmi və çeşidi üzrə tərtib olunmuş istehsal xərcləri smetasından götürülür; istehsalın faktiki xərcləri isə – məhsulun faktiki həcmi və çeşidi üzrə verilir ki, bunu da maya dəyərini təhlil edərkən nəzərə almaq lazımdır.

Məhsulun maya dəyərinə daxil edilən xərclərin tərkibi, istehsalın təşkili və texnologiyasından irəli gələn, buraxılan məhsulların, görülən işlərin və yerinə yetirilən xidmətlərin keyfiyyəti və istehsal proseslərin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müxtəlif tərkibdə olur.

Məhsulun maya dəyərinin tərkibinə daxil olan məsrəflər arasındakı nisbət, yəni məhsulun *maya dəyərinin* ümumi tərkibində müxtəlif növ məsrəflərin xüsusi çəkisi onun *quruluşunu* təşkil edir.

Maya dəyərinin quruluşu hər bir müəssisənin spesifik xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır, yəni istehsalın texnika ilə silahlanma səviyyəsindən, mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması dərəcəsindən, istehsal olunan məhsulların həcmindən və mürəkkəbliyindən, texnoloji proseslərin xarakterindən, istehlak olunan maddi ehtiyatların xüsusiyyətindən asılıdır. Bunun da nəticəsində ayrı-ayrı müəssisələrdə məhsulun hazırlanmasına çəkilən xərclərin quruluşu biri-birindən xeyli fərqlənir.

Məhsulun maya dəyərində hansı xərclərin üstün olmasından asılı olaraq sənaye müəssisələri materialtutumlu, yanacaqtutumlu, enerjitutumlu, fondtutumlu və əməktutumlu müəssisələrə ayrılır.

Müəssisənin buraxılan məhsulun bir çox əlamətlərinə görə onun *maya dəyərinin növlərini* fərqləndirirlər. Buraya texnoloji, sex, istehsal, tam (kommersiya), fərdi, orta, plan, faktiki və sairə növləri daxildir.

Texnoloji maya dəyəri – bilavasitə texnoloji proseslərin (əməliyyatların) yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar sex məsrəflərinin məbləğini özündə əhatə edir və müxtəlif texnoloji proseslərin içərisində ən səmərəlisini seçmək üçün tətbiq edilir.

Sex maya dəyəri – sexin müəyyən məhsulunun istehsalı ilə əlaqədar olan bütün məsrəfləri, yəni əsas və köməkçi materiallar, yanacaq, enerji məsrəflərini, istehsal fəhlələrinin əmək haqqını, avadanlığın saxlanması və istismarı xərclərini və sexin idarə edilməsi ilə əlaqədar olan sex xərclərini özündə cəmləşdirir.

İstehsal maya dəyəri – məhsul növünün istehsalı üçün müəssisənin ümumi məsrəflərini səciyyələndirir. O, sex maya dəyərindən və ümumzavod xərclərinin cəmindən ibarətdir.

Tam (kommersiya) maya dəyəri – məhsulun istehsalı və realizə ilə əlaqədar olan bütün məsrəfləri əhatə edir və ona görə də müəssisənin istehsal fəaliyyətinin son nəticəsini səciyyələndirir. O, sex maya dəyərindən, ümumzavod xərclərindən və istehsaldan kənar xərclərdən ibarətdir.

Fərdi maya dəyəri – istehsalın təşkili, avtomatlaşdırma və mexanikləşdirmə, ixtisaslaşdırma və təmərküzləşdirilməsi dərəcəsini xarakterizə edir və müxtəlif müəssisələrinə eyni olmur.

Orta sahə maya dəyəri – müəyyən növ məhsulun fərdi maya dəyərinin məcmusu kimi müəyyən olunur və əsas ölçü kimi, hər bir müəssisənin əmtəəlik məhsulunun həcmi

qəbul edilir. Orta sahə maya dəyəri sənaye məhsullarına topdansaşış qiymətlərinin qoyulması üçün əsas hesab edilir.

Plan maya dəyəri – maddi-enerji, tədarük-nəqliyyat xərclərinin mütərəqqi məsrəf normaları, iş vaxtından, maşın və avadanlıqdan istifadə edilməsinin texniki norma və normativləri əsasında müəyyən edilir.

Faktiki maya dəyəri – müəyyən dövr ərzində məhsulun istehsalına və realizəsi üzrə faktiki məsrəflər əsasında hesablanır. Əgər müəssisədə əsas və köməkçi materiallardan səmərəli istifadə olunarsa, əmək məhsuldarlığı artarsa və əsas fondlardan istifadə olunması yaxşılaşarsa faktiki məsrəflər plan məsrəflərindən aşağı səviyyədə ola bilər ki, bu da faktiki maya dəyərinin plan maya dəyərindən az olması deməkdir.

9.3. İstehsal xərclərinin təsnifatı

İstehsal məsrəflərinin iqtisadi ünsürlər üzrə qruplaşdırılması müəssisənin maddi və pul vəsaitinə olan ümumi ehtiyacını təyin etməyə imkan verir. Bu qruplaşdırma, həmçinin maya dəyəri planını texniki-sənaye maliyyə planının başqa bölmələri ilə əlaqələndirmək, dövriyyə vəsaitini planlaşdırmaq və onlardan istifadə edilməsi üzərində nəzarət qoymaq məqsədini güdür.

Məlumdur ki, istehsal xərcləri ya iqtisadi ünsürlər üzrə, ya da kalkulyasiya maddələrinə görə təsnifləşdirir. İqtisadi məzmununa və təyinatına görə eyni olan bütün istehsal xərcləri harada əmələ gəlməsindən və xərclərin obyektlərindən asılı olmayaraq ayrı-ayrı ünsürlər üzrə qruplaşdırılır. İqtisadi ünsürlər üzrə istehsal xərclərinin təsnifatı, qruplaşdırılması müəssisənin maddi-enerji ehtiyatlarına və

yanacaqda olan ümumi tələbatını, istehsal əsas fondlarının amortizasiyasını, əmək haqqı xərclərini, eyni zamanda, digər pul məsrəflərini müəyyən etməyə imkan verir.

Məsrəflərin iqtisadi ünsürlərə əsasən qruplaşdırılması müəssisənin maddi və pul məsrəflərini göstərir, burada həmin məsrəflər ayrı-ayrı məhsul növləri və başqa təsərrüfat ehtiyacları üzrə bölünür. İqtisadi ünsürlərə əsasən, bir qayda olaraq məhsul vahidinin maya dəyərini müəyyən etmək olmaz. Buna görə də məsrəflərin iqtisadi ünsürlərə əsasən qruplaşdırılması ilə yanaşı olaraq istehsalda çəkilən xərclər xərc maddələri üzrə də, yaxud başqa sözlə desək, kalkulyasiyanın maddələri üzrə də planlaşdırılır və uçota alınır.

İstehsal xərclərinin təsnifatında xərc maddələri əsas diqqətə layiqdir. Məsrəflərin xərc maddələri üzrə qruplaşdırılması nəticəsində həmin məsrəflərin yerini, səbəblərini və təyinatını müəyyənləşdirmək üçün imkan yaranır, bununla da məhsul vahidinin maya dəyərini və onun istehsalı və satışının neçəyə başa gəlməsini təyin etmək mümkün olur. Maya dəyərinin xərc maddələri üzrə planlaşdırılması və uçota alınmasından məqsəd, maya dəyərinin bu və ya başqa səviyyəsinin hansı amillərin təsiri altında əmələ gəldiyini və onun aşağı salınması uğrunda hansı istiqamətlərdə mübarizə aparmağın lazım gəldiyini aydınlaşdırmaqdan ibarətdir.

Sənayedə xərc maddələrinin aşağıdakı nümunəvi nomenklaturu qəbul edilmişdir: 1) xammal və materiallar; 2) texnoloji ehtiyaclar üçün yanacaq və enerji; 3) istehsal fəhlələrinin əsas əmək haqqı; 4) avadanlığın saxlanması və istismarı xərcləri; 5) sex xərcləri; 6) ümumzavod

xərcləri; 7) brak nəticəsində itkilər; 8) istehsaldan kənar xərclər.

Xərclərin birinci yeddi maddəsi istehsal maya dəyərini təşkil edir. Tam maya dəyəri isə istehsal maya dəyəri ilə istehsaldan kənar xərclərin toplanmasından əmələ gəlir.

Ayrı-ayrı sahələrin xüsusiyyətləri xərc maddələrinin nümunəvi nomenklaturasının dəyişdirilməsi və ona əlavələr edilməsi zəruriyyətini törədir. Məsələn, hasiledici sənayedə dağ-mədən hazırlıq işləri və əsas fondların amortizasiyası üzrə məsrəflər ayrıca hesablanır, çünki məhsulun maya dəyərində bu məsrəflərin xüsusi çəkisi çox olur. Maşınqayırmada satın alınan yarımfabrikatlar üzrə məsrəflər, yeni məmulat istehsalının mənimsənilməsi xərcləri və müəyyən məqsəd üçün işlədilən alət və uyğunlaşdırıcıların köhnəlməsini ödəmə xərcləri, habelə sair məqsədlər üçün çəkilən xərclər ayrı-ayrı maddələrdə göstərilir.

Müəssisələrdə məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərində daxil edilən xərclər onların *iqtisadi məzmununa* görə aşağıdakı ünsürlər üzrə *qruplaşdırılır*:

a) material xərcləri (qaytarılan tullantıların dəyəri çıxılmaqla) ünsürünün tərkibinə məhsul istehsalına, iş və xidmətlərin həyata keçirilməsinə sərf edilən xammalın, materialın və digər növ ehtiyatların dəyəri daxil edilir;

b) əmək haqqı xərcləri – qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hədlər daxilində müvafiq məhsul istehsalında iştirak edən işçilərə (o cümlədən ştatdankənar) hesablanan əmək haqqı və müavinətlər üzrə xərcləri özündə əks etdirir;

c) sosial ehtiyaclara ayırmalar – ünsüründə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş normalarla Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna, Məşğulluq Fonduna, işçilərə hesabla-

nan əmək ödənişlərinin (sığorta haqqları hesablanmayan ödəniş növlərindən başqa) ümumi məbləğinə mütənasib olaraq hesablanan məcburi ayırmalar əks etdirilir;

d) əsas fondların köhnəlməsi (amortizasiya) – ünsüründə əsas istehsal fondlarının balans dəyəri ilə hesablanmış məbləğləri əks etdirilir;

e) sair xərclər – ünsürü üzrə xərclər aşağıdakı kimi qruplaşdırılır: 1) istehsalın hazırlanmasına və mənimlənməsinə sərf edilən xərclər; 2) yeni müəssisələrin, sexlərin və aqreqatların mənimlənməsinə sərf edilən xərclər; 3) kütləvi və seriyalı istehsal üçün nəzərdə tutulmayan məhsul istehsalı hazırlığına və mənimlənməsinə çəkilən xərclər; 4) istehsalın təşkili və texnologiyasının təkmilləşdirilməsi, habelə məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi ilə əlaqədar olan xərclər; 5) ixtiralar və səmərələşdirici təkliflərlə əlaqədar olan xərclər; 6) istehsal prosesinə xidmət xərcləri; 7) istehsal fondlarının işçi vəziyyətində saxlanması xərcləri; 8) normal iş şəraitinin yaradılması üzrə xərclər; 9) istehsalın idarə edilməsi ilə əlaqədar olan xərclər; 10) təbiətin mühafizəsi üzrə olan xərclər; 11) audit, informasiya və məsləhət xidmətləri üzrə xərclər; 12) ezamiyyə, reklam və nümayəndəlik xərcləri; 13) texniki idarəetmə vasitələrinin saxlanması üzrə xərclər və s.

Konkret məmulun, məhsul vahidinin maya dəyərini müəyyən etmək üçün *xərclər kalkulyasiya maddələri* üzrə və onların sərf olunma yeri və məqsədli təyinatı nəzərə alınmaqla qruplaşdırılır. Kalkulyasiya maddələrinin əksəriyyəti öz iqtisadi tərkibinə görə kompleks xarakter daşıyır və ona görə də onlar həm maddi məsrəflərin ünsürlərini (məsələn, xammalı, materialı və s.), həm də əməyin ödənilməsi üzrə xərcləri özündə əks etdirir.

Kalkulyasiya maddələrinə görə məhsulun maya dəyərinin tərkibinə daxil edilən *xərclər* aşağıdakı kimi qruplaşdırılır: xammal və materiallara çəkilən xərclər; satın alınmış məmulat və yarımfabrikatların dəyəri; qaytarılan tullantıların dəyəri; texnoloji məqsədlər üçün yanacaq və enerjinin dəyəri; istehsal fəhlələrinin əsas və əlavə əmək haqqı; sosial ehtiyaclara ayırmalar; istehsalın hazırlanması və mənimlənilməsi xərcləri; alət və tərtibatların aşınması xərcləri; avadanlığın saxlanılması və istismarı xərcləri; ümumzavod və sex xərcləri; zay məhsul hesabına itkilər; sair istehsal xərcləri və nəhayət, istehsaldan kənar xərclər.

Məsrəflərin məhsulun ayrı-ayrı növlərinin *maya dəyərinə aid edilməsi üsulundan* asılı olaraq məsrəflər bir neçə növ xərclərə ayrılır: birbaşa (müstəqim), dolayı (qeyri-müstəqim), şərti-sabit, şərti-dəyişən, əsas, əlavə, sadə, kompleks xərclər.

Birbaşa (müstəqim xərclər) məhsulun hazırlanması ilə bilavasitə əlaqədar olan və onun ayrı-ayrı növləri üzrə uçota alınan məsrəflərdir. Bu xərclər məhsul hazırlanması prosesi ilə bilavasitə əlaqədardır və istehsal olunan məmulat vahidinin maya dəyərinin tərkibinə daxil edilir. Birbaşa xərclərə aiddir: xammal, materiallar və alınmış yarım fabrikatlara, istehsal işçilərinin əmək haqqı, müəyyən məqsədli alətlər və tərtibatların aşınması, yeni növ məhsul istehsalının mənimlənilməsi xərcləri və digər xüsusi xərclər. Bu xərclərə aid olan məsrəflərin nomenklaturu sənaye sahələrinin xüsusiyyətlərindən və istehsalın xarakterindən asılıdır.

Dolayı və ya (qeyri-müstəqim xərclər) – konkret məhsul növləri üzrə hesablanması mümkün və ya məqsədə uyğun olmayan məsrəflər bu növ xərc sayılır. Bu məsrəflər

məhsulun ayrı-ayrı növlərinin maya dəyərinə bilavasitə deyil, dolayısı, yəni həmin məsrəflərin məhsul növləri arasında bölüşdürülməsi yolu ilə daxil edilir. Sənayedə belə məsrəflərə avadanlığın saxlanılması və istismarı xərcləri, sex və ümumzavod (ümumfabrik) xərcləri aid edilir. Bu xərclər, əsas istehsal fəhlələrinin əmək haqqına mütənasib olaraq, yaxud bölüşdürmə üçün əsas götürülmüş hər hansı bir başqa əlamətə görə bölüşdürülür.

Dolayı xərclərə misal olaraq binaların qızdırılması, işıqlandırılması, amortizasiya və s. bu kimi xərclər vahidinin maya dəyərinin tərkibinə mütənasib olaraq daxil edilir.

Şərti – sabit xərclər – müəyyən dövr ərzində sabit (dəyişməz) qalır və ya istehsalın həcmi müəyyən dəyişikliklərə məruz qaldıqda cüzi, az dəyişir. Belə xərclərə misal olaraq istehsalat binalarının qızdırılmasına, işıqlandırılmasına, avadanlıqların istismarına və onların saz vəziyyətdə saxlanılmasına çəkilən xərcləri, sex və ümumzavod xərclərini göstərmək olar.

Şərti – dəyişən xərclər – istehsalın həcmindən bilavasitə asılıdır və ona müvafiq olaraq dəyişilir. Məsələn, texnoloji məqsədlər üçün istifadə edilən yanacaq və enerjiyə çəkilən xərclər, fəhlələrin əmək haqqı və s.

Əsas xərclər – bilavasitə məhsulun hazırlanması ilə əlaqədar olan xərclərdir. Belə xərclərin tərkibinə texnoloji cəhətdən zəruri olan və məhsulun hazırlanması prosesində tamamilə istehlak olunan maddi-enerji ehtiyatlarına çəkilən xərclər, fəhlələrin əmək haqqı və s. daxil edilir.

Əlavə xərclər – istehsalın təşkili və idarə edilməsindəki qüsurlar, müqavilə öhdəliklərinin və plan-uçot intizamının pozulması nəticəsində əmələ gələn nəzərdə tutulmamış itkiləri və xərcləri özündə əks etdirir. Əlavə xərclərə

aiddir: vaxtın qeyri-məhsuldar sərf edilməsinin ödənilməsinə (məsələn, müəssisənin bilavasitə təqsiri üzündən boşdayanma vaxtına görə, qəzaya uğramış quyunun bərpasına görə verilən əmək haqqı və s.) çəkilən məsrəflər; maddi-enerji ehtiyatlarından səmərəsiz istifadəyə görə (məsələn, maddi ehtiyatların korlanması və itirilməsi, boşdayanma hallarında yanacaq və enerji sərfi və s.) çəkilən xərclər; mal göndərmə müqavilələrinin pozulmasına görə verilən cərimələr və s. Əlavə xərclər məhsulun faktiki maya dəyərinin tərkibinə daxil edilir.

Sadə xərclər – bir ünsürdən, məsələn, xammal və materiallara, satın alınan komplektləşdirici məmulatlar və yarımfabrikatlara, istehsal fəhlələrin əsas əmək haqqına, texnoloji məqsədlər üçün istifadə edilən yanacaq və enerjiyə çəkilən xərclərdən ibarət olur.

Kompleks xərclər – iqtisadi cəhətdən müxtəlif, lakin istehsal təyinatına görə eyni olan ünsürlərdən ibarətdir.

9.4. İstehsal xərclərinin və maya dəyərinin aşağı salınmasının yolları

İstehsal məsrəflərinin quruluşu, yəni ayrı-ayrı iqtisadi ünsürlərin istehsal üzrə ümumi məsrəflərdəki nisbəti, məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması istiqamətlərini göstərir. İstehsal məsrəfləri canlı və keçmiş əmək məsrəflərindən ibarətdir. Əmək məhsuldarlığının artmasını təmin edən texniki tərəqqi, əməyin və istehsalın yaxşı təşkil edilməsi və qənaət üsulunun ardıcıl surətdə həyata keçirilməsi canlı və əşyalaşdırılmış əməyə qənaət edilməsinin, məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasının əsas yollarıdır.

Müəssisədə maya dəyərinin aşağı salınmasının konkret yollarını işləyib hazırlayarkən istehsal məsrəflərinin azaldılması uğrunda mübarizənin ümumi istiqamətini müəyyənləşdirmək kifayət deyildir; burada konkret tədbirləri işləyib hazırlamaq lazımdır. Bunun üçün xərc maddələri üzrə məhsulun maya dəyərinin necə əmələ gəldiyini nəzərdən keçirmək lazımdır. Maya dəyərinin aşağı salınması üzrə tədbirlər hər bir xərc maddəsi üzrə işlənib hazırlanmalıdır ki, bu da hər bir məhsul növünün maya dəyərinin aşağı salınması yollarını müəyyən etməyə, hər bir istehsal sahəsində məsrəflərin aşağı salınması imkanlarını qabaqcadan təyin etməyə və həmin tədbirlərin həyata keçirilməsinin nəticələrini görməyə imkan verir.

İstehsal güclərindən yaxşı istifadə edilməsi hesabına məhsul buraxılışı, həmçinin artırılması maya dəyərinin aşağı salınmasının mühüm şərtlərindən biridir.

Məhsul buraxılışı həcmnin artırılması məhsulun maya dəyərinin, istehsala xidmət etmək və onu idarə etmək üzrə xərclər hesabına aşağı salınmasına imkan verir. Belə bir imkan ondan irəli gəlir ki, sex xərclərində məsrəflərin xeyli hissəsini (maşınqayırmada 60%-dən çoxunu) istehsal planının yerinə yetirilməsindən asılı olmayan şərti-sabit xərclər və yalnız təxminən 40%-i planın yerinə yetirilməsi dərəcəsiindən asılı olan xərclər təşkil edir. Şərti-sabit sex xərclərinə: avadanlığın amortizasiyası, binaların saxlanması və sex aparatının xərcləri və başqa xərclər daxil olur. Ümumzavod xərclərini tamamilə şərti-sabit xərclər hesab etmək olar. Bu, o deməkdir ki, onların ümumi məbləği istehsal planı həcmcə yerinə yetirilmədikdə azalmır və artıqlamasilə yerinə yetirildikdə isə artmır. Buradan belə bir

nəticə çıxır ki, məhsul buraxılışı çox olduqca məhsulun maya dəyərində sex və ümumzavod xərclərinin payı azalır.

Məhsul buraxılışı həcmnin artması ayrı-ayrı sex və istehsal sahələrinin işindən asılıdır. Sex və sahə işçiləri məhsul buraxılışı üzrə plan tapşırıqlarını artıqlamasilə yerinə yetirməklə onun maya dəyərinin aşağı salınmasına kömək edirlər. Burada, maya dəyərinin aşağı salınmasında hər bir sex və sahənin nə dərəcədə iştirak etməsi onların məhsul buraxılışındakı rolundan asılı olaraq müəyyən edilə bilər.

Əmək məhsuldarlığının artırılması məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasının təməlini təşkil edir. Əmək məhsuldarlığı artdıqca istehsalın həcmi də artır ki, bu da sex və ümumzavod xərclərinin şərti-sabit hissəsi üzrə qənaəti təmin edir. Lakin bu, müəssisənin əmək məhsuldarlığını yüksəltməsi nəticəsində əldə etdiyi qənaətin yalnız bir hissəsidir. Bundan başqa, əmək məhsuldarlığının artırılması müəyyən şəraitdə əmək haqqına da qənaət edilməsinə səbəb olur. Əsas istehsal fəhlələrinin əmək haqqı məsrəflərinin hansı hallarda azalmasını nəzərdən keçirək.

İstehsal fəhlələrinin hər nəfərinə düşən istehsalın artırılması aşağıdakı tədbirlər hesabına əldə edilə bilər:

1. Təşkilat-texniki tədbirlərin həyata keçirilməsi hesabına. Bu zaman bir qayda olaraq istehsal normaları və bunlara müvafiq olaraq görülən işlər üzrə iş qiymətləri də dəyişdirilir.

2. Planlı qaydada təşkilat-texniki tədbirləri həyata keçirmədən müəyyən edilmiş istehsal normalarının artıq-

lamasilə yerinə yetirilməsi hesabına. Burada bir qayda olaraq istehsal normaları və iş qiymətləri dəyişdirilmir.

Birinci halda, yəni istehsal normaları və iş qiymətləri dəyişdirildikdə, müəssisə, sex və ümumzavod xərcləri üzrə əldə edilən qənaətdən başqa əsas istehsal fəhlələrinin əmək haqqı üzrə də qənaət əldə edir. Bunun səbəbi odur ki, iş qiymətlərinin aşağı salınması ilə əlaqədar olaraq məhsul vahidinin maya dəyərində əmək haqqının payı azalır. Lakin bu, fəhlələrin orta əmək haqqının aşağı düşməsinə səbəb olmur, çünki həyata keçirilən təşkilat-texniki tədbirlər, fəhlələr tərəfindən eyni əmək sərf etməklə daha çox məhsul istehsal edilməsinə imkan verir. Beləliklə, təşkilat-texniki tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə yanaşı olaraq istehsal normalarının müvafiq qaydada nəzərdən keçirilməsi fəhlələrin orta əmək haqqının artması ilə birlikdə məhsul vahidi üzrə əmək haqqı payının azalması hesabına da məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasına imkan verir.

İkinci halda, yəni müəyyən edilmiş istehsal normaları və iş qiymətləri dəyişilmədikdə, əmək məhsuldarlığının artması, yalnız məhsul vahidinə düşən sex və ümumzavod xərcləri payının azalması hesabına olaraq məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasına təsir edir.

İşəməz-mütərəqqi əmək haqqı tətbiq edildiyi hallarda məhsul vahidinin maya dəyərindəki əmək haqqı məsrəfləri istehsal normalarının artıqlamasilə yerinə yetirilməsi nəticəsində hətta arta da bilər, lakin əmək haqqının bir qədər artması məhsul buraxılışının həcmcə artması hesabına olaraq qeyri-müstəqim xərclər üzrə əldə edilən qənaətlə ödənilməlidir.

Maya dəyərin formalaşmasında *məhsul vahidi üzrə xammal və material məsrəflərinin azalması* öz təsirini göstərir. Bir çox sənaye sahələrində xammal və material məsrəflərinin xüsusi çəkisi məhsulun maya dəyərində böyük yer tutur. Müəssisə məsrəflərin miqdarına materialların tədarük edilməsindən başlayaraq təsir göstərə bilər. Maya dəyərində xammal və materialların əldə edilməsi və daşınması xərcləri nəzərə alınır. Bu səbəbdən material verən təşkilatların düzgün seçilməsi məhsulun maya dəyərinə müsbət təsir göstərir.

Müəssisədən materialların yaxın məsafədə olan material verən təşkilatlardan alınması və ən *ucuz növlü nəqliyyatla daşınması* mühüm cəhətdir. Nəqliyyat-tədarük xərcləri üzərində nəzarət qoyulması və bütün nəqliyyat növlərindən iqtisadi cəhətdən məqsədə uyğun surətdə istifadə edilməsi maya dəyərinin aşağı salınmasına kömək edir.

Material verən təşkilatlarla müqavilə bağlayarkən elə *materialların alınmasını* nəzərdə tutmaq lazımdır ki, onlar öz ölçü və keyfiyyətinə görə materialların plan üzrə olan *tələblərə ciddi uyğun gəlsin*. Eyni zamanda, mümkün olan yerlərdə məhsulun keyfiyyətini pisləşdirmədən daha ucuz materiallardan istifadə etməyə çalışmaq lazımdır.

Məmulat konstruksiyalarının yaxşılaşdırılması və istehsal texnologiyasının təkmilləşdirilməsi məhsul vahidinin istehsalı üzrə xammal və material məsrəflərinin aşağı salınmasının əsas şərtini təşkil edir. Bu sahədə istehsal tullantılarının azaldılması və onlardan istifadə edilməsi də böyük ehtiyat mənbəyi sayıla bilər. Material ehtiyatlarına qənaət edilməsi üzrə tədbirləri ayrı-ayrı məmulat üzrə, sex və sahələr üzrə işləyib hazırlamaq məqsədə uyğundur. Be-

ləliklə, məhsul vahidinə material məsrəflərinin aşağı salınması üzrə konkret nəticələri müəyyən etmək mümkün olur.

İstehsala xidmət üzrə və onun idarə edilməsi üzrə məsrəflərin azaldılmasının əhəmiyyəti böyükdür. Məhsul vahidi üzrə bu məsrəflərin həcmcə azalması nəinki məhsul buraxılışı həmçinin artırılmasından, habelə onların mütləq məbləğinin azalmasından asılıdır. Bütövlükdə müəssisə üzrə sex və ümumzavod xərclərinin məbləği az olduqca digər şərtlər eyni qaldıqda, hər məmulatın maya dəyəri aşağı olur. Sex və ümumzavod xərclərinin azaldılması üçün hər şeydən əvvəl idarə aparatını sadələşdirməli, ucuzlaşdırmalı və idarə xərcləri üzrə qənaət əldə edilməsini təmin etməlidir.

Sex və ümumzavod xərclərinin tərkibinə, həmçinin xeyli dərəcədə, köməkçi və yardımçı fəhlələrin əmək haqqı da daxil edilir. Köməkçi və yardımçı işlərin mexanikləşdirilməsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi həmin işlərdə çalışan fəhlələrin sayının azalmasına və deməli, sex və ümumzavod xərcləri üzrə qənaət əldə edilməsinə səbəb olur. Sex və ümumzavod xərclərinin azaldılması həmçinin avadanlığın işlədilməsi və başqa təsərrüfat ehtiyacları üçün istifadə edilən köməkçi materialların qənaətlə sərf edilməsi də yardım edir.

Ayrı-ayrı maddələr üzrə sex və ümumzavod xərcləri tərkibinə daxil olan məsrəflərin nəzərdən keçirilməsi və habelə müəssisənin sexləri və başqa quruluş bölmələri üzrə lazımi tədbirlərin işlənilib hazırlanması həmin xərclərin azalması yollarını axtarıb tapmağa imkan verir. Nəzərdə tutulmuş tədbirlərin yerinə yetirilməsi və onların səmərə-

rəsi, faktiki məsrəflərlə sex və ümumzavod xərclərinin smetasının müqayisə edilməsi yolu ilə yoxlanılır.

Brak nəticəsində olan itkilərin və qeyri-məhsuldar başqa xərclərin azaldılması maya dəyərinin aşağı salınmasında böyük ehtiyat mənbəyidir. Brakın səbəblərinin öyrənilməsi və onun təqsirkarlarının aşkara çıxarılması istehsalda brak nəticəsində olan itkilərin ləğv edilməsi üçün tədbirlərin həyata keçirilməsinə imkan verir. Müəssisədə brak nəticəsində olan itkilərə qarşı dözülməzlik şəraiti yaratmağın, öz təqsirləri üzündən braka yol verən şəxslərə qarşı ictimai təsir tədbirləri görülməsinin və brak iş görənlərə qarşı müvafiq maddi cərimə tətbiq edilməsinin də böyük əhəmiyyəti vardır.

Maya dəyərinin aşağı salınmasının başqa bir ehtiyat mənbəyi *ixtisaslaşmanın və kooperativləşdirmənin genişləndirilməsindən* ibarətdir. Kütləvi-axın istehsal üsulu ilə işləyən ixtisaslaşmış müəssisələrdə məhsulun maya dəyəri eyni məhsuldan az miqdarda istehsal edən müəssisələrə nisbətən aşağı olur. İxtisaslaşmanın inkişaf etdirilməsi müəssisələr arasında ən səmərəli *kooperativləşdirmə əlaqələrinin yaradılmasını* tələb edir.

Yuxarıda qeyd olunanlara əlavə olaraq məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması tapşırığı yalnız müqayisəyə gələn məhsul üzrə müəyyən edilir. Bu tapşırıq məhsulun maya dəyərinin keçən ilə nisbətən aşağı salınması faizi ilə və müqayisəyə gələn məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması üzrə planlaşdırılan qənaətin məbləği ilə ifadə edilir.

Müqayisəyə gələn məhsulun ayrı-ayrı növlərinin maya dəyərinin aşağı salınması tapşırıqlarının səviyyəsinin necə hesablandığı 2 – ci cədvəldə verilmişdir.

Keçən ilin hesabat kalkulyasiyaları üzrə A məmulatın maya dəyəri aşağıdakı miqdarda müəyyən edilmişdir.

“A” məmulatının maya dəyəri haqqında hesabat məlumatı

Cədvəl 2.

Rüblər	Məmulatın miqdarı (ədədlə)	Maya dəyəri (min manatla)	
		Məmulat vahidi üzrə	Bütün buraxılış üzrə
I	230	19	4370
II	240	18,4	4416
III	260	17,9	4654
IV	270	16,9	4560
İl ərzində cəmi	1000	-	18000

Cədvəldən göründüyü kimi, keçən il üçün məmulat vahidinin orta illik maya dəyəri hesabat üzrə 18 min manat ($18\,000\,000 : 1000$) təşkil etmişdir.

Yuxarıda nəzərdən keçirilən misalda həmin məmulatın plan maya dəyəri 16100 manat məbləğində müəyyən edilmişdir. Bu, o deməkdir ki, keçən ilin orta illik maya dəyərində nisbətən plan üzrə məmulatın maya dəyərində 1900 manat və ya 10.6% aşağı salınması nəzərdə tutulur.

Misaldan görünür ki, məhsul vahidinin orta illik maya dəyəri (18 min manat) müəssisənin keçən ilin III rübündə əldə etdiyi maya dəyərində səviyyəsini əks etdirir. IV rübündə məmulatın maya dəyəri 16,9 min manat, dekabr ayında isə daha az olmuşdur. Buna görə məhsulun maya dəyərində aşağı salınması üzrə illik tapşırıqları müəyyənləşdirəndə, planın tərtib edilməsindən qabaqkı son dövr ərzində maya dəyəri üzrə əldə edilmiş səviyyəni nəzərdə tutmaq lazımdır.

Bütün müqayisəyə gələn əmtəəlik məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması üzrə tapşırıqları müəyyənləşdir-mək üçün isə müəssisə planında nəzərdə tutulmuş məhsul həcminə əsasən məmulatın bütün nomenklaturası üzrə he-sablanır. Məsələn, müəssisə yalnız iki növ müqayisəyə gə-lən məhsul hazırlayarsa, onda həmin hesablama aşağıdakı kimi olacaqdır.

Cədvəl 3.

Məmulat	Plan üzrə miqdarı (ədədlə)	Maya dəyəri (min manat hesab ilə)				Məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması, faizlə
		Məmulat vahidi üzrə		Bütün buraxılış üzrə		
		Keçən ilin hesabatı	Plan	Keçən ilin hesabatı	Plan	
A	1085	18	16,1	19530	17470	10,6
B	1000	15	14,7	15000	14700	2,0
Yekunu	-	-	-	34530	32170	6,8

Yuxarıdakı hesablamadan görünür ki, plan üzrə məh-sulun maya dəyərinin aşağı salınmasından keçən ilə nisbə-tən 2360 min manat (34530 – 32170) məbləğində qənaət əldə etmək nəzərdə tutulmuşdur. Əgər həmin plan üzrə qə-naəti keçən ilin faktik orta illik maya dəyərilə nisbətləş-dirsək və nəticəni faizlərlə ifadə etsək onda müqayisəyə gələn məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması üzrə tapşı-rıq 6,8% (2360:34530:100%) olacaqdır.

Məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasına bir çox amillər təsir edir. Məhsulun maya dəyərinin aşağı salınma-sı amilləri dedikdə, bu azalmanı təmin edən şərtlər nəzər-də tutulur. Məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması amil-lərinə aiddir: a) istehsalın yeni texnika ilə silahlanma sə-viyyəsinin yüksəldilməsi; b) istehsalın və əməyin təşkili-

nin təkmilləşdirilməsi; c) məhsul həcmnin və quruluşunun dəyişilməsi və s.

Maya dəyərinin aşağı salınması bu və ya başqa dərəcədə hər bir müəssisə işçisinin səyindən asılıdır. Buna görə də məhsulun maya dəyərinin müntəzəm surətdə aşağı salınması üçün mübarizədə istehsalın bütün sahələrində qənaət əldə edilməsi uğrunda kütləvi yarışının və marağının genişləndirilməsinin həlledici əhəmiyyəti vardır.

9.5. Qiymətin mahiyyəti, onun təsnifatı, növləri və funksiyaları

Qiymət – əmtəə dəyərinin pul ifadəsi olub, onun kəmiyyət göstəricisidir. Dəyər azalması ilə, bir qayda olaraq, əmtəənin qiyməti də azalır, onun artması ilə isə artır. Azərbaycan Respublikasında müstəqillik qazanan sonra məhsulların qiyməti planlı qaydada mərkəzləşdirilmiş qaydada dövlət tərəfindən müəyyən edilirdi və onun iki növünü: pərakəndə satış və topdan satış (topdansatış qiyməti özü də iki cür: sənaye topdansatış və müəssisə topdansatış qiymətləri formasında olurdu) qiymətlərini fərqləndirildi.

Sənaye müəssisələri məhsulun qiymətində nəinki maya dəyəri, habelə mənfəət və dövrü vergisi formasında cəmiyyətin sərəncamına keçən saf gəlir ifadə edilmiş olur. Sənaye məhsulunun qiymətləri dövlət tərəfindən plan üzrə, həmin məhsulun maya dəyərinə və rentabelliyin müəyyən səviyyəsinə əsasən təyin edilir.

Sənaye məhsulu üzrə bir neçə qiymət növləri vardır: bunlar müəssisə topdansatış qiyməti, sənaye topdansatış qiyməti və dövlət pərakəndə satış qiymətindən ibarətdir.

Müəssisə topdansatış qiyməti elə qiymətdir ki, bu qiymət əsasında dövlət müəssisələri, plana müvafiq olaraq

öz məhsulunu bir-birilərinə, əsaslı tikintiyə və ya sənayenin təchizat-satış təşkilatlarına verir. Müəssisənin sərf etdiyi xərcləri ödəmək və onun gəlirli olmasını təmin etmək üçün müəssisə topdansasatış qiymətinə bir qayda olaraq həmin məhsul növü üzrə plan maya dəyəri və plan üzrə müəyyənləşdirilmiş mənfəət daxil edilir. Məsələn, əgər məhsul vahidinin plan maya dəyəri 1000 manata bərabərdirsə və plan üzrə müəyyən edilən mənfəət 30 manatdırsa, onda müəssisə topdansasatış qiyməti 1030 manata bərabər olacaqdır. Məhsul həmin qiymətlər üzrə satıldıqda müəssisə istehsal və satış üzrə plan məsrəflərini ödəyir və mənfəət də əldə edir.

Sənaye topdansasatış qiyməti elə qiymətdir ki, bu qiymət əsasında sənaye müəssisələri və təchizat-satış təşkilatları sənaye məhsulu dövlət və kooperativ ticarət müəssisələrinə satır. Sənaye topdansasatış qiymətə müəssisə topdansasatış qiyməti, sənayenin satış təşkilatlarının xeyrinə ticarət əlavəsi və dövriyyə vergisi şəklində cəmiyyətin sərəncamına keçən xalis gəlir daxil edilir.

Fərz edək ki, məhsul vahidi üçün sənaye satış təşkilatlarının xeyrinə ticarət əlavəsi gətirdiyimiz misalda 20 manat, dövriyyə vergisi isə – 200 manat təşkil edir. Bu zaman sənaye topdansasatış qiyməti (manatla) aşağıdakı məbləği təşkil edəcək:

1. Müəssisə topdansasatış qiyməti.....	1030
2. Satış təşkilatlarının xeyrinə ticarət əlavəsi.....	+20
3. Dövriyyə vergisi.....	+200
4. Sənaye topdansasatış qiyməti.....	1250

Satış təşkilatlarının xeyrinə ticarət əlavəsi məhsul satışı üzrə olan xərcləri, yəni tədavül sferasında olan xərcləri ödəmək üçün nəzərdə tutulur. Dövriyyə vergisi cəmiyyət

üçün məhsulun elə bir hissəsinin pul ifadəsidir ki, o məhsul realizə edildikdən sonra cəmiyyətin ehtiyaclarını ödəmək üçün bilavasitə büdcəyə, dövlətin sərəncamına daxil olur.

Dövlət pərakəndə satış qiymətləri çox işlənən mallar, yəni ticarət təşkilatları tərəfindən əhaliyə satılan parça, ayaqqabı, paltar, ərzaq və başqa mallar üzrə tətbiq edilir.

Dövlət pərakəndə satış qiyməti sənaye topdansa satış qiyməti ilə ticarət təşkilatlarının xeyrinə ticarət əlavəsindən ibarət olur. Sənaye topdansa satış qiymətlərinə edilən ticarət əlavəsi (və ya pərakəndə satış qiymətlərindən edilən güzəşt) ticarət təşkilatlarına çatır; bu məbləğlər ticarət təşkilatlarının plan daxilindəki tədavül xərclərini ödəyir və həmin təşkilatlarda işin yaxşılaşdırılması üçün təsərrüfat hesablı maraq yaratmaqdan ötrü mənfəət əmələ gətirir.

Məsələn, məhsul vahidi üzrə ticarət əlavəsi 50 manat təşkil edərsə, o zaman pərakəndə satış qiyməti yuxarıda verdiyimiz misalda 1300 manat ($1250 + 50$) təşkil edəcəkdir. Sənaye məhsulu qiymətinin quruluşunu aşağıdakı sxemlə ifadə etmək olar:

Məhsulun maya dəyəri	Mənfəət	Sənayenin satış təşkilatlarının xeyrinə ticarət əlavəsi	Dövriyyə vergis	Ticarət əlavəsi
Müəssisə topdansa satış qiyməti				
Sənaye topdansa satış qiyməti				
Dövlət pərakəndə satış qiyməti				

Sxem 5. Sənaye məhsulu qiymətinin quruluşu.

Sənaye məhsulu üzrə qiymətlər *preyskurant qiymətləri* şəklində müəyyən edir. Preyskurantlarda müəyyən məhsul növü üçün olan qiymətlərdən başqa həmin məhsulun texniki təsviri, növü, markası, artikulu, istismar məmulatları, qabarıqları, çəkisi və texniki şərtləri verilir. Preyskurantlarda qiymətlər məhsulun sortundan və keyfiyyətindən asılı olaraq göstərilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində məhsulun qiymət həddi rəqabət mübarizəsi şəraitində bazarda tələb və təklifdən asılı olaraq hər bir istehsalçı müəssisə (satıcı) tərəfindən sərbəst surətdə müəyyən edilir. Lakin bu zaman aşağıdakı prinsiplər nəzərə alınır:

a) qiymətlərin əlverişliliyi prinsipi – tələb edir ki, qiymət həm istehsalçı müəssisələrin (satıcıların), həm də alıcıların (istehlakçıların) mənafeyinə uyğun olsun, yəni qiymət elə olmalıdır ki, o, alıcını özünə cəlb etməklə istehsalçı müəssisəni maddi cəhətdən maraqlandırmış olsun;

b) qiymətlərin diferensiallaşdırılması prinsipi – qiymət həddinin müəyyənləşdirilməsində ona təsir edən müxtəlif amillərin nəzərə alınmasına əsaslanır. Bu o deməkdir ki, qiymətlər müəyyən edilərkən bazardakı tələb və təklifin səviyyəsi, malların satılması şərtləri, alıcılara qayğı, haqq-hesab sistemi, alıcının ödəmə qabiliyyəti və s. nəzərə alınmalıdır;

v) qiymətlərin tələb və təkliflərə uyğunluğu prinsipi – bazarın perspektivliyini nəzərə almaqla qiymətlərin təyin edilməsini tələb edir. Bu o deməkdir ki, qiymətlər bazarın tələb və təklifindən asılı olaraq dəyişkən olmalıdır;

q) qiymətlərin dinamikliyi prinsipi – tələb edir ki, bazarın real vəziyyətini və pulun infilyasiya (infilyasiya –

kağız pul kütləsinin malların həqiqi tələblərinə nisbətən həddindən çox artması deməkdir) səviyyəsini nəzərə almaqla məhsulun qiymət həddi müəyyənləşdirilməlidir. Özü də məhsulun qiyməti o həddə müəyyən edilməlidir ki, o inflyasiya indeksinin kəmiyyətindən az olmasın, çünki bu halda əvvəlki mənfəət təmin edilməmiş olur. Buna nail olmaq üçün qiymətləri vaxtaşırı olaraq indeksləşdirmək lazımdır.

Müasir zamanda bazar iqtisadiyyatı şəraitində qiymətlər sərbəstləşdirildiklərinə görə onların müxtəlif növlərindən istifadə edilir. Belə bir hal qiymətlərin təsnifləşdirilməsini zəruri edir. Adətən, *qiymətlər* aşağıdakı *əlamətlərə görə təsnifləşdirilir*:

a) xidmət dövriyyəsinin xarakterinə görə – topdan satış, alış, pərakəndə satış, əhaliyə xidmət tarifləri və qiymətləri, tədavül sferasında əlavələr və s. qiymətləri fərqləndirirlər;

b) azadlıq (sərbəstlik) dərəcəsinə görə – bütün qiymətlər azad, tənzimlənən və təsbit edilmiş qiymətlər qrupuna ayrılır;

c) tətbiqi üsuluna görə – qiymətlər kontakt, transfert (transfert – pulun bir maliyyə idarəsindən digərinə və ya ölkədən ölkəyə köçürülməsi deməkdir), birja və torq qiymətlərə ayrılır;

d) əsaslandırılması dərəcəsinə görə – qiymətlər bazis, arayış, preyskurant, faktiki və istehlak qiymətlərinə bölünür;

e) fəaliyyət göstərmə müddətinə görə – daimi, cari, sürüşkən, mövsümi və pilləli qiymətlər fərqləndirilir.

Ümumiyyətlə, milli iqtisadiyyatda *müəssisənin fəaliyyətində* bir çox *qiymətlərdən istifadə olunur*. Onlardan əsaslarını qeyd edək:

Azad qiymətlər – azad bazarda tələb və təklifin təsiri altında formalaşan qiymətlərə deyilir.

Hərrac qiymətləri – hərrac dükanlarında malların satılmasında istifadə edilir. Bu qiymətlə mallar müsabiqə əsasında sərbəst alınıb-satılır.

Bazar qiymətləri – bazarlarda mala olan tələb və təklifdən asılı olaraq sərbəst surətdə müəyyənləşdirilir və onlar dövlət tərəfindən tənzimlənir.

Dünya qiymətləri ilə mallar xarici ölkələrin bazarlarında realizə edilir. Bu növ qiymətlər bazardakı tələb və təklifdən asılı olaraq, tənzimlənir.

Ekspert qiymətləri – ekspertlərin rəyinə, mövcud məlumatlarından və aparılan sorğudan asılıdır.

İnhisar qiyməti – malın bazar qiymətinin spesifik formasıdır; məhsulun tam maya dəyərindən çox yüksəkdir və ona görə də istehsalçıya-satıcıya əlavə gəlir əldə etməyə imkan verir. Bu qiymət bazarda malın qıtlığı hallarda istifadə olunur.

İstehsal qiyməti – istehsal xərcləri ilə orta mənfəətin cəmindən ibarət olub, əmtəə dəyərinin çevrilmiş formasıdır. Lakin məhsulun istehsal qiyməti onun dəyərindən həm quruluşuna, həm də həcminə görə fərqlənir. Məhsulun dəyəri əmək məsrəfləri ilə, özünün qiyməti ilə və vəsait sərfi ilə müəyyən edilir.

Komissyon qiymətləri – komissyon mağazasına malı satmaq üçün təhvil verən mal sahibi ilə komissyonçu arasında razılaşmaya əsasən müəyyən edilir və bağlanan müqavilə onun əsasını təşkil edir.

Mövsümi qiymətlər – ən çox kənd təsərrüfatı və yeyinti sənayesi müəssisələrinin məhsullarını (məsələn, dondurma, mineral sular, soklar və s.) satarkən tətbiq olunur. Onun həddi istehsalın həcmindən və vaxt amilindən asılı olur.

Müvəqqəti qiymətlər ilə keyfiyyəti yaxşılaşdırılmış və istehsalçıların böyük tələbatı olan mallar satılır.

Müqavilə qiymətlərinin həddi tərəflərin, yəni istehsalçılar ilə istehlakçılar arasında razılaşma əsasında müəyyən edilir. Onlar hazırda istehsalçı ilə istehlakçı dövlətin iştirakı olmadan müəyyən olunurlar.

Limit qiyməti istehsalçı (satıcı) ilə razılaşdırılmaqla tapşırığı (sifarişi) verən təşkilat (sifarişçi) tərəfindən müəyyən edilir və qiymətin mümkün maksimal səviyyəsini ifadə edir. Onun həddini bazar topdansaş qiymətləri müəyyən edir.

Satınalınma qiymətləri, əsasən kənd təsərrüfatı məhsulları üçün müəyyən edilir. Bu qiymətlə fermer təsərrüfatlarından və kənd əhalisindən kənd təsərrüfatı malları satın alınır və iri şəhər və rayonlarda satılır. Pərakəndə satış qiymətləri xalq istehlakı mallarının satılmasında tətbiq edilir.

Topdansaş qiymətləri – ilə istehsalçı müəssisələr (satıcılar) öz məhsullarını digər müəssisələrə və əhaliyə satırlar. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində onun üç növündən istifadə edirlər: müəssisə, sənaye və bazar topdansaş qiyməti.

İstehlak qiyməti – bazarda rəqabət nəticəsində yaranır. Bu növ qiymətin əsasını məhsulun istehlak dəyəri təşkil edir. Məhsulun istehlak dəyəri dedikdə, onun istehlakçının bu və digər tələbatının ödəmə qabiliyyəti nəzərdə tu-

tulur. İstehlak dəyəri məhsulun maddi məzmununu əmələ gətirir.

İş qiyməti – işə görə əmək haqqı sistemində işçinin saatlıq, günlük və aylıq (illik) əmək haqqının kəmiyyətini hesabladıqda tətbiq edilir.

Müqayisəli qiymətlər – məhsulun qiymətləndirilməsi məqsədilə müxtəlif dövrlərdə onun həcmi müqayisə etmək və ya dinamika göstəricilərini müəyyənləşdirmək üçün tətbiq edilir.

Regional qiymətlər – daxili bazarda tətbiq edilir. Regional qiymətlərin həddi müxtəlif regionlarda eyni deyildir. Dünya bazarlarında məhsulun alqı – satqı prosesində tətbiq edilən qiymətlər də regional qiymətlər hesab edilir.

Sabit qiymətlər – əsasən, dövlət tərəfindən strateji əhəmiyyətli məhsullar (məsələn, neft, qaz, enerji və s.) üçün təyin edilir və müəyyən edilmiş müddətlərdə dəyişməz qalır.

İxrac qiymətləri – xarici ölkələrə məhsul satılan zaman tətbiq edilir və s. qiymətlər.

Qiymət öz təyinatına görə bir çox *funksiyaları yerinə* yetirir. Onlardan, əsasən, uçot, stimullaşdırıcı və bölüşdürücü funksiyalarını təşkil edir. *Uçot funksiyası* – ictimai əmək sərfinin və nəticələrinin uçotu və ölçülməsi ilə əlaqədardır; *stimullaşdırıcı funksiya* – istehsalın sürətinə, məhsulun çeşidinin təzələnməsi və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, texnoloji avadanlıqların işə salınmasının sürətləndirilməsinə, materiala qənaət edilməsinə və əmək sərfinin azaldılmasına və s. qiymətin təsir göstərməsi ilə bağlıdır; *bölüşdürücü funksiya* – mallara olan tələb və təklifin nisbətinə, istehsalın və istehlakın optimal strukturunun formalaşmasına təsir göstərir.

FƏSİL 10. MÜƏSSISƏNİN MALİYYƏSİ

10.1. Müəssisənin maliyyəsinin mahiyyəti və funksiyası

Müəssisələrin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətində maliyyənin əhəmiyyətli rolu mövcuddur. Təsərrüfat hesablı sənaye müəssisələrinin maliyyəsi pul münasibətlərinin planlı surətdə təşkil olunmuş sistemlərindən ibarətdir ki, bu da pul vəsaitinin alınması və ondan istifadə edilməsi ilə əlaqədardır. Sənaye müəssisələri öz istehsal təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirərkən puldan geniş istifadə edirlər. Müəssisələr istehsala sərf olunan xərcləri və onun nəticələrini pul formasında ölçür, özlərinə lazım olan istehsal vasitələrini pulla satın alır və öz hazır məhsulunu pulla realizə edirlər. Fəhlələr və qulluqçularla, onların sərf etdikləri əməyə görə haqq-hesab pul formasında (əmək haqqı) aparılır. Müəssisələrin xalis gəliri, yəni mənfəət, pul yığımlı şəkildə meydana çıxır. Müəssisələrin sərəncamına daxil olan pul vəsaiti bu və ya başqa pul fondlarını təşkil edir ki, bunlardan da sonra planlı qaydada müəyyən məqsədlər üçün istifadə olunur. Beləliklə, pul vəsaitindən maliyyə formasında istifadə edilməsi, müəssisələrinin istehsal təsərrüfat fəaliyyətinin cəhətlərindən biri, onun ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Maliyyənin dərk edilməsi, onun əsl məzmununu müəyyən etmək üçün onu zahiri görüntüsündən – formasından təcrid etmək lazımdır.

Maliyyənin pulun hərəkəti formasında görünüşü, onun bir əldən digər ələ keçməsi sübut edir ki, maliyyə mahiyyət etibarilə ictimai-iqtisadi münasibətləri ifadə edir.

Pulun hərəkəti zamanı tərəflər – firma, müəssisə, idarə, təşkilatlar və dövlət arasında, yəni pulu ödəyənlər və onu alanlar arasında ictimai-iqtisadi münasibətlər əmələ gəlir. Başqa sözlə, maliyyə dəyərin pul formasında hərəkətindən ibarət olduğuna görə iqtisadi münasibətləri özündə əks etdirir.

Maliyyəyə, bölgü vasitəsi kimi, yəni ümumi daxili məhsulun bölgüsü və məqsədli pul vəsaiti fondlarının yaranması ilə əlaqədar pul münasibətləri kimi də baxmaq lazımdır. Bu prosesdə, həm dövlətin, həm də təsərrüfat subyektlərinin pul vəsaiti fondları yaranır və istifadə edilir.

Bütün maliyyə əməliyyatları: büdcəyə ödəmələr, büdcədən maliyyələşmə, pensiya və müavinətlərin ödənilməsi, müəssisələrdə yaradılan məqsədli pul vəsaiti fondları (amortizasiya fondu, əmək haqqı fondu, sosial inkişaf fondu və s.) özündə dəyərin hərəkətini, onun bölgüsünü pul formasında ifadə edir. Başqa sözlə, maliyyə-təsərrüfat subyektlərinin (müəssisə və təşkilatların) və dövlətin pul vəsaiti fondlarının yaradılması, bölüşdürülməsi və bunların təkrar istehsal, stimullaşdırma və cəmiyyətin sosial ehtiyaclarının ödənilməsi üçün istifadə edilməsi prosesində meydana çıxan pul münasibətlərinin məcmusunu ifadə edir.

Maliyyə münasibətlərinin ümumi məcmusunda bir-biri ilə sıx qarşılıqlı bağlı olan aşağıdakı sahələri – təsərrüfat subyektlərinin (firma, birlik, müəssisə, təşkilat və idarələrin) maliyyəsi, sığorta və dövlət maliyyəsi bir-birindən fərqləndirilir. Subyektlərin fəaliyyət xarakterindən asılı olaraq, bu sahələrin hər birinin daxili də müxtəlif vəsilələrdən ibarət olur. Bu qəbildən olan hər bir vəsilə öz vəzifələrini yerinə yetirir, maliyyə aparatının özünəməx-

sus strukturuna malik olur, lakin məcmu halda ölkənin maliyyə sistemini əmələ gətirirlər.

Maliyyə sisteminin hər bir həlqəsi də, öz növbəsində, subyektlərin sahə mənsubiyyətindən, mülkiyyət formasından, fəaliyyət xarakterindən və başqa amillərdən asılı olaraq, ayrı-ayrı hissələrə bölünür. Maliyyə sisteminin qeyd edilən sahə və həlqələri arasındakı əlaqələrin mahiyyəti onların fəaliyyətinin qarşılıqlı maliyyə təminatından ibarətdir ki, bu da vergilər, yığımlar, ayırmalar, rüsumlar, cərimələr, təxsisatlar və s. formalarda ifadə olunur. Bu qarşılıqlı əlaqələrin bünövrəsində təsərrüfat subyektlərinin (müəssisələrin, təşkilatların) maliyyəsi, daha dəqiq desək, təkrar istehsal məsrəflərinin maliyyə təminatı dayanır. *Belə maliyyə təminatı üç formada həyata keçirilir: özünü-maliyyələşdirmə, kreditləşdirmə, dövlət maliyyələşdirilməsi.* Maliyyə təminatının qeyd olunan bu formaları arasında nisbətlərin optimallaşdırılması dövlət tərəfindən müvafiq maliyyə siyasətinin tətbiqi yolu ilə təmin edilir.

Müəssisənin maliyyəsi bilavasitə onun istehsal-təsərrüfat fəaliyyətindən asılı olur və həmin fəaliyyətə fəal təsir göstərir. İstehsal proqramının müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi, əmək məhsuldarlığının artırılması və məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması müəssisənin maliyyə vəziyyətinin yaxşı olması üçün həlledici şərtlərdir. Bununla bərabər, istehsal proqramının yerinə yetirilməsi də öz növbəsində müəssisənin maliyyə vəsaitindən və onun maliyyə planını yerinə yetirməsindən asılıdır. Əgər maliyyə təsərrüfatı yaxşı aparılırsa, ayrılan vəsait öz yerinə xərclənilsə, əgər pul gəlirləri lazımi ölçüdə və öz vaxtında müəssisənin hesabına daxil olursa, o zaman müəssisə pul vəsaiti üzrə öz öhdəçiliklərini ödəmək işində çətinlik çəkmədən

plan tapşırıqlarını nəinki tamamilə, hətta artıqlaması ilə yerinə yetirə bilər. Əksinə, müəssisə öz maliyyə təsərrüfatını pis təşkil edərsə, onun lazımi miqdarda xammal və material almağa, fəhlə və qulluqçulara əmək haqqı verməyə imkanı olmayacaq, bu isə öz növbəsində istehsalın gedişinə mənfi təsir göstərəcəkdir.

Müəssisənin maliyyəsi texniki-sənaye-maliyyə planının yerinə yetirilməsi gedişini və onun nəticələrini əks etdirir və eyni zamanda müəssisə tərəfindən öz plan tapşırıqlarının müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün bir vasitədir. Müəssisə maliyyənin yardımı ilə işçi qüvvəsindən və istehsal vasitələrindən nə dərəcədə səmərəli istifadə edilməsini obyektiv surətdə qiymətləndirmək, işdəki nöqsanları və “zəif cəhətləri” vaxtında aşkara çıxarmaq, ehtiyat mənbələrini aydınlaşdırmaq və istehsalın təşkilinin yaxşılaşdırılması işində daha düzgün və səmərəli yolları axtarib tapmaq üçün imkanlar əldə etmiş olur.

İşin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərindən asılı olaraq, pul vəsaitinin daxil olması, pul xərclərinin istehsal-təsərrüfat fəaliyyəti ilə bilavasitə əlaqədar olması müəssisənin və onun ayrı-ayrı həlqələrinin işinə manatla nəzarət etmək üçün əsas təşkil edir.

Müəssisələrin bütün fəaliyyəti kimi maliyyə təsərrüfatı da plan üzrə, təsərrüfat hesabı əsasında aparılır.

Təsərrüfat hesabı – təsərrüfat mexanizminin ən mühüm tərkib hissəsi olub, müəssisələrin əmək kollektivlərinin dövlət plan tapşırıqlarının, ayrı-ayrı istehlakçıların sifarişlərinin və bağlanmış təsərrüfat müqavilələrinin yerinə yetirilməsində və işin səmərəliliyinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsində maddi maraqlı olmalarına imkan verir. *Təsərrüfat hesabının iki növünü:* müəssisənin *tam təsərrü-*

fat hesabını və təsərrüfatdaxili (istehsaldaxili) təsərrüfat hesabını fərqləndirirlər. Tam təsərrüfat hesabı aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

a) müəssisənin təsərrüfat-operativ müstəqilliyi – o deməkdir ki, müəssisənin fəaliyyətinə yuxarı idarəetmə orqanlarının qarışmasına yol verilmir. Müəssisə onun sərəncamında olan vəsaitdən özü müstəqil istifadə edir. Dövlət tapşırıqına, istehlakçıların sifarişlərinə və bağlanmış müqavilələrinə müvafiq olaraq, ona lazım olan maddi-enerji resurslarını əldə edir (satın alır), müəyyən məhsulun istehsalını təşkil edir və onu həyata keçirir və həmin məhsulu müəyyən etdiyi qiymətlərlə realizə edir. Müəssisələrin belə təsərrüfat-operativ müstəqilliyi təsərrüfat hesabının mühüm şərtlərindən biridir;

b) rentabellik – o deməkdir ki, normal işləyən müəssisələr istehsal etdikləri məhsulun hazırlanmasına çəkdikləri xərcləri həmin məhsulun satışından əldə etdiyi qazancın hesabına ödəyir və öz vəsaiti hesabına dövlət büdcəsi qarşısındakı öhdəliklərini yerinə yetirmək (gəlir vergisi formasında) və geniş təkrar istehsalı həyata keçirmək üçün kifayət qədər mənfəət götürür;

c) müəssisələrin maddi maraqlılığı prinsipi – müəssisələri, onların rəhbərlərini və bütün işçilərini məhsulun istehsalı və reallaşdırılmasına dair tapşırıqların (sifarişlərin, müqavilələrin) müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi, əmək, maddi və maliyyə resurslarından qənaətlə istifadə edilməsi, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin istehsalata daha sürətlə tətbiq edilməsi, istehsalın rentabellik səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün maddi cəhətdən maraqlandırmaq yolu ilə təsərrüfat hesabında geniş tətbiq olunur;

d) müəssisələrin maddi məsuliyyəti prinsipi – götürülmüş öhdəliklərin yerinə yetirilməsi və itkisiz işləməyin təmin olunması üçün müəssisənin tam məsuliyyət daşımada ifadə olunur. Məhsulun istehsalı və satışı üzrə tapşırığı (sifarişi, müqaviləni) yerinə yetirmədikdə, zay məhsul buraxılışına yol verildikdə, məhsulun keyfiyyəti aşağı düşdükdə, boş dayanmalar və maddi-enerji resurslarından səmərəsiz istifadə halları olduqda təsərrüfat hesablı müəssisələrin gəlirləri azalır, çünki müəssisələr öz işlərinin maliyyə nəticələri üçün dövlət və sifarişlər qarşısında məsuliyyət daşıyır;

e) müəssisələrin fəaliyyəti üzərində manatla nəzarət prinsipi tələb edir ki, pul göstəriciləri vasitəsi ilə müəssisənin və onun struktur bölmələrinin işin keyfiyyəti və nəticələri aydınlaşdırılsın, hər bir müəssisənin və onun işçilərinin fəaliyyətinə iqtisadi cəhətdən təsir göstərilsin.

İstehsaldaxili təsərrüfat hesabı – müəssisənin tam təsərrüfat hesabının tərkib hissəsi olub, müəssisənin struktur bölmələrinin işinin səmərəliliyinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsində maddi maraqlı olmalarını təmin edir. İstehsaldaxili təsərrüfat hesabı müəssisənin tam təsərrüfat hesabından fərqlənir: müəssisələrin bölmələrinə hüquqi şəxs hüququ verilmir, onların bitkin mühasibat balansı olmur, onlar üçün daha az miqdarda göstərici müəyyənləşdirilir.

İstehsaldaxili təsərrüfat hesabı prinsiplərinin tətbiqi əsasında müəssisənin struktur bölmələrinin mənafeyi ilə onun işçilərinin şəxsi mənafeyi əlaqələndirilir və beləliklə də hər bir bölmənin ictimai tələbatın ödənilməsindəki töhfəsini müəyyənləşdirmək mümkün olur. *İstehsaldaxili təsərrüfat hesabı* aşağıdakı prinsiplərin gözlənilməsini nəzərdə tutur: əmək, maddi və maliyyə resurslarından səmə-

rəli istifadə olunmasında müəssisənin struktur bölmələrinin operativ-istehsal müstəqilliyi; lazımi istehsal fondlarının bölmələrə təhkim edilməsi, onlar üçün tapşırıqların müəyyən edilməsi; təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin uçotu və onların qiymətləndirilməsi; tapşırıqların yerinə yetirilməsinə görə bölmələrin iqtisadi məsuliyyəti; bölmə işçilərinin maddi və mənəvi cəhətdən həvəsləndirilməsi.

Öz xərcini ödəmə prinsipi o deməkdir ki, müəssisələr məhsul satışından əldə etdikləri pul vəsaitləri ilə özlərinin bütün xərclərini ödəməlidirlər. Xərclərin ödənilməsi o halda təmin ola bilər ki, müəssisənin məhsul satışından əldə etdiyi pul vəsaiti istehsal xərclərindən çox olsun. Deməli, öz xərcini ödəmə prinsipini rentabelli işləyən müəssisələr təmin edə bilərlər.

Öz xərcini ödəmə prinsipinin daha da inkişafı özünü maliyyələşdirmədir; bu şəraitdə müəssisə nəinki sadə, həmçinin geniş təkrar istehsala çəkdiyi bütün xərclərini, o cümlədən elm və texnikanın inkişafına, istehsalın texniki təchizatına yenidən qurulmasına çəkilən xərcləri öz mənbələri hesabına ödəyir. Özünü maliyyələşdirmə şəraitində müəssisələrin hüquqları genişləndirilir və iqtisadi məsuliyyəti gücləndirilir.

Müəssisənin maliyyəsi münasibətlər sistemindən ibarət olub, onun vasitəsi ilə müəssisənin pul ehtiyatları yaranır və onlardan istifadə edilir. Bir tərəfdən bunlar pul münasibətləridir, çünki pulun fəaliyyəti (hərəkəti) ilə əlaqədardır; digər tərəfdən isə pul gəlirlərinin və yığımlarının, eləcə də maliyyə fondlarının formalaşdırılması, bölüşdürülməsi və ondan istifadə edilməsi prosesində müəssisələrdə meydana gələn qarşılıqlı iqtisadi münasibətlər sistemidir. Deməli, maliyyə müəyyən pul münasibətləri

sistemindən ibarət olub, eyni zamanda istehsal-iqtisadi münasibətlərin xüsusi formasıdır.

Ümumiyyətlə, *maliyyə sistemi* qarşılıqlı surətdə əlaqədar olan *iki hissədən*: *ümumdövlət maliyyəsindən və müəssisə maliyyəsindən* ibarətdir. Ümumdövlət maliyyəsi dövlət səviyyəsindən sahə və ərazi miqyasında milli gəlirin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi prosesinə xidmət edirsə, müəssisənin maliyyəsi onların vasitələrinin hərəkəti prosesinə xidmət etməklə maddi istehsal sferasının daxilində fəaliyyət göstərir və müəssisə miqyasında istehsalın inkişafına xidmət edir. Deməli, müəssisə maliyyəsinin əsasını maddi istehsal təşkil edir, çünki burada əmək kollektivinin maddi və mədəni tələbatının ödənilməsinin mənbəyi olan mənfəət yaradılır. Müəssisənin maliyyəsi özündən aşağıdakı münasibətləri əhatə edir: a) müəssisə ilə onun işçiləri arasındakı münasibətlər (məsələn, əmək haqqının ödənilməsi); b) müəssisə və onun struktur bölmələri arasındakı münasibətlər; v) müəssisələrin bir-biri ilə münasibətləri (məsələn, maddi-enerji resurslarının alınması üzrə hesablaşmalar zamanı pul vəsaitlərinin hərəkəti); q) müəssisə ilə dövlət və digər özəl təşkilatlar arasındakı münasibətlər (məsələn, bank kreditləri üçün faizin verilməsi, gəlir vergisinin ödənilməsi və s.); d) dövlət müəssisə ilə onun təbə olduğu yuxarı dövlət təşkilatı arasındakı münasibətlər.

Müəssisə maliyyəsi aşağıdakı üç əsas *funksiyanı yerinə yetirir*: birincisi, müəssisənin istehsal və digər fəaliyyət növlərini pul ehtiyatları ilə təmin edir; ikincisi, istehsalın və əmək kollektivinin tələbatının ödənilməsi prosesinin fasiləsizliyini təmin etmək məqsədi ilə pul gəlirlərini bölüşdürmək; üçüncüsü, müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəa-

liyyətinə, resursların əmələ gəlməsi, bölüşdürülməsi və istifadəsinə manatla maliyyə nəzarətini həyata keçirir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bütövlükdə müəssisənin, onun təsisçilərinin və işçilərin maliyyə müvəffəqiyyəti maliyyə resurslarının əsas və dövrüyyə vasitələrinə, habelə iş qüvvəsinin stimullaşdırılması vasitələrinə nə dərəcədə səmərəli və məqsəduyğun transformasiyasında asılı olur. İdarəetmənin bütün səviyyələrində (strateji, taktiki, operativ) maliyyə resurslarının rolu bu və ya digər dərəcədə vacibdir, inkişaf planında bunlar xüsusi ilə mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər.

İstehsal müəssisələrin maliyyəsi digər funksiyaları da yerinə yetirir:

- müəssisənin istehsal potensialının formalaşdırılması və artırılması, onun optimal strukturunun təmin edilməsi;
- cari maliyyə-təsərrüfat və kommersiya fəaliyyətinin təmin edilməsi;
- sosial siyasətin həyata keçirilməsində və əhalinin rifah halının yüksəldilməsində təsərrüfat subyektinin iştirakının təmin edilməsi.

İndiki şəraitdə növlərinə və miqyaslarına, təşkilati-hüquqi formalarına, fəaliyyət şərtləri və ölçülərinə görə real diferensiasiyası onların müəssisənin idarə edilməsinin müxtəlif təşkilati strukturlarının formalaşmasına səbəb olur. Müəssisənin idarə edilməsinin bu və ya başqa təşkilati strukturuna uyğun olaraq idarəetmənin maliyyə-iqtisad bloku – kiçik bir şöbədən tutmuş, idarə, şöbə, büro, qrup və s. bu kimi struktur bölmələrindən ibarət mürəkkəb kompleksə qədər çox müxtəlif formalarda təşkil olunur.

10.2 Müəssisənin maliyyə resursları, yaranma mənbələri və onlardan istifadə

Müəssisələrə maliyyə resursları istehsal vasitələri əldə etmək, maliyyə ehtiyatları yaratmaq, işçi qüvvəsini işə cəlb etmək, büdcə və mal göndərənlərlə hesablaşmaq, bank borclarını ödəmək (aldıqları kreditlər üçün) və s. məqsədlər üçün lazımdır. Maliyyə resursları yaratmaq və onlardan istifadə etmək – müəssisələrin istehsal-təsərrüfat və digər fəaliyyət növlərinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu o deməkdir ki, hər bir müəssisənin maliyyə vəziyyəti bilavasitə onun fəaliyyətinin nəticəsindən asılıdır.

Müəssisələrdə istehsal proqramının müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi, əmək məhsuldarlığının artırılması və məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması onların maliyyə vəziyyətinin yaxşı olmasının həlledici şərtidir. Digər tərəfdən istehsal proqramının yerinə yetirilməsi və müəssisənin ahəngdar və bir qərarda fəaliyyət göstərməsi xeyli dərəcədə onun maliyyə vəziyyətindən asılıdır. Belə ki, əgər müəssisənin maliyyə vəziyyəti yaxşıdırsa, ona çatası pul vəsaitləri vaxtında onun hesablaşma hesabına daxil olarsa və ondan öz təyinatına görə istifadə edilərsə, onda həmin müəssisə öz öhdəliklərini də vaxtında yerinə yetirmək imkanına malik olur və bu zaman müəssisə maliyyə çatışmazlıqları kimi mənfi hallarla qarşılaşmır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin *maliyyə resursları*, əsasən, aşağıdakı mənbələr hesabına yaranır:

- a) təsisçilərin pulu və maddi payları;
- b) məhsulun (işin, xidmətin) satışından əldə etdikləri gəlirlər;
- v) bank kreditləri;

q) qiymətli kağızların satışından əldə edilən pul vəsaiti;

d) banklarda saxladıkları pullar üçün alınan dividendlər;

e) hüquqi və fiziki şəxslərin verdikləri xeyriyyə vəsaitləri və s.

İstehsal və digər fəaliyyət növlərini həyata keçirərkən müəssisələrdə maliyyə çətinlikləri əmələ gələrsə, onların aradan qaldırılması üçün kreditlərdən istifadə edilir. Kreditləşdirmənin iki növünü: uzun müddətli və qısa müddətli növlərini fərqləndirirlər.

Uzunmüddətli kreditlər, adətən, investisiya qoyuluşu, yeni texnikanın tətbiqi, istehsalın mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması, texnoloji maşın və avadanlıqların modernləşdirilməsi, məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, mövcud istehsalın genişləndirilməsi, yenidən qurulması və yeni texnika ilə silahlanma səviyyəsinin yüksəldilməsi və s. üçün verilir.

Qısamüddətli kreditləşdirmə isə əsas etibarilə tapşırıqların, sifarişlərin yerinə yetirilməsi gedişatında dövrü vəsaitlərinə əlavə tələbat olduğu hallarda həyata keçirilir.

Maliyyə planı – müəssisənin istehsal, təchizat, satış və maliyyə fəaliyyətinin nəticələrini dəyər ifadəsində əks etdirir. *Maliyyə planı iki hissədən*: gəlir və xərc hissədən ibarət olaraq rüblərə bölünməklə illik plan işlənib hazırlanır. Gəlirin və daxil olan vəsaitlərin cəmi xərcin, büdcə ayırmaları və ödəmələrinin cəminə bərabər olmalıdır (buna difesitsiz, kəsirsiz maliyyə planı deyilir). Müəssisənin maliyyə resursları dedikdə, onun öz maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirməsi, cari xərcləri və öz istehsalının genişləndirilməsi ilə əlaqədar olan özünün pul vəsaitləri və borc

alınmış (kənardan daxil olmuş) vəsaitlərin məcmusu nəzərdə tutulur.

Müəssisənin *maliyyə resursları yaranma mənbəyinə* və *mənşəyinə* görə xüsusi və cəlb edilmiş (borc) vəsaitlərinə bölünürlər. Müəssisələr müxtəlif mülkiyyət, təşkilati-hüquqi və təşkilati-iqtisadi formalarda olduqlarından, onların xüsusi vəsaitlərinin yaranma mənbələri də xeyli dərəcədə fərqlənir.

Müəssisələrin xüsusi vəsaitləri, əsasən, aşağıdakı *mənbələrdən* formalaşır:

- mülkiyyətçi tərəfindən verilən kapital – onun əsas hissəsini təşkil edən nizamnamə fondu (səhmlərin satışından gələn vəsaitlər, mülkiyyətçi və təsisçilərin pay vəsaitləri);
- hüquqi və fiziki şəxslərin sair vəsaitləri (məqsədli maliyyələşdirmə, ianələr, xeyriyə vəsaitləri və s.).
- müəssisənin yaratdığı ehtiyatlar (ehtiyat kapitalı, əlavə kapital və yığılmış mənfəət);

Cəlb edilmiş vəsaitlərin əsas mənbələri isə aşağıdakılardır:

- a) bank kreditləri;
- b) borc vəsaitləri;
- c) istiqrazların və başqa qiymətli kağızların satışından daxil olan vəsaitlər;
- d) kreditor borcları;
- e) hesablanması ilə köçürülməsi vaxtı arasındakı müddətdə əmələ gələn büdcəyə olan öhdəliklər;
- f) firma və ya müəssisənin əmək haqqı üzrə borc öhdəlikləri;
- g) yaranma vaxtı ilə ödəmə vaxtı arasındakı fərq nəticəsində sosial sığortaya və sosial təminat orqanlarına borclar.

Hər bir müəssisənin fəaliyyətinin başlıca maliyyələşdirmə mənbəyi onun xüsusi vəsaitləri hesab olunur. Xüsusi vəsaitlərin ilkin mənbəyi isə müəssisənin nizamnamə kapitalıdır (yaxud fondudur). Nizamnamə kapitalı müəssisənin fəaliyyətini təşkil və təmin etmək üçün mülkiyyətçilər (təsisçilər) tərəfindən verilən vəsaitlərin məbləğini əks etdirir. "Nizamnamə kapitalı" kateqoriyasının məzmunu isə müəssisələrin təşkilati-hüquqi formasından asılı olaraq dəyişir:

- dövlət müəssisəsi üçün – müəssisənin özünümaliyyələşdirmə şəraitində fəaliyyət göstərməsi üçün dövlətin ona ayırdığı əmlakın dəyər ifadəsi;
- məhdud məsuliyyətli müəssisə üçün – mülkiyyətçilərin paylarının məbləği;
- səhmdar cəmiyyəti üçün – birgə fəaliyyəti təşkil etmək üçün iştirakçılar tərəfindən verilən əmlakın dəyər qiyməti;
- icarə müəssisəsi üçün – müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətini təşkil etmək üçün mülkiyyətçi tərəfindən müəssisəyə ayrılmış əmlakın dəyər qiyməti və s.

Müəssisə yaradılan zaman onun nizamnamə kapitalına (fonduna) qoyulan pul vəsaitləri maddi və qeyri-maddi aktivlər şəklində ola bilər. Aktivlər pay şəklində nizamnamə kapitalına (fonduna) verildikdə, onlar üzərində əmlak hüququ təsərrüfat subyektinə, yəni müəssisəyə keçir, başqa sözlə, həmin payı verən investorlar bunlar üzərində əmlak hüquqlarını itirirlər. Müəssisə ləğv edildikdə, yaxud iştirakçı ortaqlığın və ya cəmiyyətin tərkibindən çıxdıqda, o, müəssisənin qalıq əmlakının yalnız onun payına uyğun hissəsinə iddia edə bilər, əvvəl qoyduğu vəsaitləri həmin formada və tam şəkildə tələb edə bilməz. Nizamnamə ka-

pitalı (fondu) hüquqi baxımından müəssisənin investorlar qarşısında öhdəlik (məsuliyyət) həddini əks etdirir.

Nizamnamə kapitalının (fondunun) həcmi (yaxud məbləği) müəssisə dövlət qeydiyyatına alınarkən elan olunur. Onun həcmnin artırılması (azaldılması) yalnız qanunvericiliklə müəyyən olunmuş və təsis sənədlərində (əsasən nizamnamədə) göstərilmiş qaydalarda həyata keçirilir.

İstehsala investisiya edilmiş ilkin kapital istifadə olunduqca reallaşdırılan məhsulun qiymətində öz əksini tapan dəyər yaradır. Məhsul reallaşdırıldıqdan sonra o, pul formasını alır, müəssisənin hesablaşma hesabına daxil olur. Reallaşdırmadan mədaxil məhsul istehsalına çəkilmiş xərclərin ödənməsi və müəssisədə pul fondlarının və maliyyə ehtiyatlarının yaradılması üçün mənbə olsa da, o gəlir deyildir. Belə ki, mədaxil, istifadə prosesində keyfiyyət baxımından müxtəlif olan tərkib hissələrinə bölünür.

Mənfəət dinamik inkişaf edən hər bir müəssisənin başlıca vəsait mənbəyi hesab olunur. Büdcəyə vergiləri və digər ödənişləri keçirdikdən sonra xalis mənfəət müəssisənin sərəncamında qalır. Mənfəətin istifadə olunması (bölüşdürülməsi) qaydaları müəssisənin nizamnaməsində göstərilməlidir. Mənfəətin müəyyən hissəsi payçılar arasında bölüşdürülərək, dividend kimi səhmdarlara verib, yaxud başqa formada mülkiyyətçi tərəfindən götürülə bilər. Xüsusi vəsait mənbəyi kimi mənfəətin yalnız bölüşdürülməyən hissəsi, mənfəət hesabına yaradılmış fondlar və ehtiyatlar hesab olunur.

İstər amortizasiya ayırmaları, istərsə də mənfəət müəssisənin xüsusi maliyyə resurslarıdır.

Mənfəət – müəssisənin ehtiyat fondunun yaradılmasının başlıca mənbəyidir. Ehtiyat fondunun vəsaiti gözlənilməz itkiləri və təsərrüfat fəaliyyətinin mümkün zərərlə-

rini ödəmək üçün yaradılır, yəni təbii olaraq, sığorta xarakteri daşıyır.

Müəssisənin xüsusi vəsait mənbəyi kimi əlavə kapital, bir qayda olaraq, əsas vəsaitlərin və digər material qiymətlərin (maddi vəsaitlərin) yenidən qiymətləndirilməsi nəticəsində əmələ gəlir. Onun istehlak məqsədlərinə istifadəsi hüquqi-normativ sənədlərlə qadağan edilir.

Müəssisənin fəaliyyət prosesi tsiklik xarakter daşıyır. Bir tsikl ərzində zəruri resursların cəlb edilməsi, onların istehsal prosesində birləşdirilməsi, məhsul istehsalı, istehsal edilən məhsulun satışı və son maliyyə nəticələrinin əldə edilməsi baş verir. O da məlumdur ki, müəssisənin idarə edilməsinin ümumi funksiyalarının yönəldildiyi iriləşdirilmiş və nisbətən müstəqil iqtisadi obyektlər, pul resursları (daha dəqiq desək, maliyyə resursları), əmək resursları və istehsal vasitələridir (əmək alətləri və predmetləri).

Müəssisənin strukturundan asılı olmayaraq, bütün hallarda *müəssisənin maliyyə xidmətinin* başlıca *vəzifələri* aşağıdakılardır:

- a) ümumi maliyyə təhlili və qiymətləndirilməsi;
- b) müəssisənin maliyyə resursları ilə təmin edilməsi (başqa sözlə, vəsait mənbələrinin idarə edilməsi);
- c) maliyyə resurslarının bölgüsü (müəssisənin investisiya siyasəti və maliyyə aktivlərinin idarə edilməsi).

Birinci funksiya çərçivəsində müəssisənin maliyyə xidməti aşağıdakı *vəzifələri yerinə yetirir*:

- müəssisənin aktivlərinin və bunların maliyyələşdirilməsi mənbələrinin ümumi şəkildə qiymətləndirilməsi;
- müəssisənin əldə olunmuş iqtisadi imkanlarının saxlanması və onun fəaliyyətinin genişləndirilməsi üçün zəruri olan resursların tərkibinin və həcmnin qiymətləndirilməsi;

- əlavə maliyyələşdirmə mənbələrinin ümumi şəkildə təhlili və qiymətləndirilməsi;

- maliyyə resurslarının vəziyyətinə və səmərəli istifadəsinə nəzarət sisteminin qiymətləndirilməsi.

İkinci funksiya çərçivəsində müəssisənin maliyyə xidməti aşağıdakı məsələlərin dəqiq qiymətləndirilməsini həyata keçirirlər:

- tələb olunan maliyyə resurslarının həcmi;

- həmin maliyyə resurslarının əldə edilməsi formaları (uzunmüddətli yaxud qısamüddətli kredit, nağd vəsaitlər);

- resursların əldə oluna bilmə dərəcəsi və verilməsi müddətləri (maliyyə resurslarının əldə oluna bilmə dərəcəsi müqavilə şərtləri ilə müəyyən edilə bilər; maliyyə resursları zəruri həcməldə və lazımı zaman anında alınmalıdır);

- konkret resurs növlərinin əldə olunmasının qiyməti (faiz dərəcələri, bu və ya başqa vəsait mənbəyinin verilməsinin formal və qeyri-formal şərtləri);

- bu və ya digər vəsait mənbəyi ilə əlaqədar riskin dərəcəsi (məsələn, vəsait mənbəyi kimi müddətli bank ssudalarına nisbətən mülkiyyətçinin öz kapitalından istifadə riski daha azdır).

Müəssisənin maliyyə xidmətinin *üçüncü funksiyası* investisiya xarakteri uzunmüddətli və qısamüddətli qərarların təhlilini və qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Bu zaman təhlil olunan və qiymətləndirilən məsələlər aşağıdakılardır:

- maliyyə resurslarının digər növ (material, əmək, pul) resurslara transformasiyasının optimallığı;

- əsas fondlara qoyuluşların (əsaslı tikintinin) məqsəd uyğunluğu və səmərəliliyi, bunların tərkibi və quruluşu;

- dövriyyə vəsaitlərinin optimallığı;

- maliyyə qoyuluşlarının səmərəliliyi və s.

10.3. Mənfəət və ondan istifadə istiqamətləri

Müəssisənin istehsal fəaliyyətinin əsas göstəricisi mənfəətdir, onu qazanmaq naminə o, bütün imkanlarını onun alınmasına yönəldir.

Mənfəət müəssisənin istehsal – təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən ümumiləşdirici göstəricilərindən biri olub, onun xalis gəliri formasında çıxış edir. Mənfəət əmtəəlik məhsulu (işin, xidmətin) satışından əldə edilən ümumi gəlirin bir hissəsidir; istehsala çəkilən bütün xərcləri həmin gəlirdən çıxdıqdan sonra əmələ gəlir. Ona görə də eyni istehsal şəraitində satılan məhsulunun həcmi artdıqca, bazar topdansa satış qiyməti yüksəldikcə və maya dəyəri aşağı düşdükcə müəssisənin də mənfəətinin məbləği artacaqdır.

Mövcud qaydaya əsasən müəssisənin əldə etdiyi mənfəətin bir hissəsi gəlir vergisi formasında dövlət büdcəsinə ödənilir, qalan hissə isə müəssisənin tam sərəncamına keçərək ondan sərbəst surətdə istifadə edilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mənfəətin əldə olunması müəssisənin yaradılması və fəaliyyətinin əsas məqsədidir. Mənfəət müəssisəsinin mövcudluğu və gələcək fəaliyyəti üçün müəyyən təminat yaradır.

Bazarda müəssisə əmtəə istehsalçısı kimi çıxış edir. Müəssisə məhsula qiymət müəyyən edərək, onu istehlakçılara satır və nəticədə müəssisədə pul mədaxili baş verir. Bu zaman mənfəət də əldə olunur. Maliyyə nəticəsini əldə etmək üçün mədaxillə məhsulun maya dəyərini müqayisə etmək lazımdır. Əgər mədaxil maya dəyərindən çoxdursa, bu mənfəətin alınmasını göstərir. Müəssisə həmişə çalışır

ki, mənfəət əldə etsin. Əgər mədaxil maya dəyərindən az olursa, müəssisə zərərə düşür, iflasa uğrayır.

Mənfəətin mövcudluğu istehsalın səmərəliliyini, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin yaxşı olduğunu göstərir. Müəssisənin balans, hesablama və əmtəəlik məhsul istehsalından əldə edilən *mənfəət növləri* fərqləndirilir.

Balans mənfəəti müəssisənin bütün istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsindən, istehsal və qeyri-istehsal fəaliyyətinin bütün növləri, o cümlədən realizədən kənar gəlir və itkiləri saldosu üzrə mənfəətin ümumi məbləğindən ibarətdir.

Müəssisənin hesablama mənfəəti gəlir vergisi və bank kreditlərinin həcmi qədər balans mənfəətindən azdır.

Əmtəəlik məhsul istehsalından əldə edilən *mənfəətin* məbləği məhsulun bazar topdansaş qiyəti ilə onun tam maya dəyəri arasındakı fərqi xarakterizə edir. Ondan məhsul vahidinin rentabellik səviyyəsini müəyyən etdikdə istifadə edilir.

Məhsulun həcmnin artırılması, maya dəyərinin aşağı salınması, strukturunun təkmilləşdirilməsi və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, qeyri-məhsuldar xərclərin və hər cür itkilərin aradan qaldırılması, istehsalın rentabellik səviyyəsini yüksəldilməsi, maddi-enerji resurslarına çəkilən xərclərin azaldılması, yeni texnika və texnologiyanın istehsalata tətbiq edilməsi və bunun da əsasında onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi mənfəətin artırılması amilləridir.

Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi iqtisadi artımın ən mühüm amili, istehsalın intensivləşdirilməsinin vacib şərtidir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi, qeyd etdiyimiz kimi, mühüm iqtisadi və siyasi vəzifə kimi çıxış edir, çünki məhsulun

keyfiyyəti onun qiymətinə təsir edir. Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi nəticəsində müəssisənin əldə edəcəyi illik mənfəətin məbləğini hesablamaq üçün bazis və plan illərində məhsul vahidinin topdansatış qiymətləri arasındakı fərqi cari ildə buraxılacaq məhsulların sayına vuraraq müəyyən edilir.

İstehsalın rentabellik səviyyəsi müəyyən vaxt (məsələn, rüb, il) dövründə müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin mənfəətliliyini (yaxud ziyanlılığını) xarakterizə edir. İstehsalın rentabellik səviyyəsinin yüksəldilməsi nəticəsində müəssisənin əldə edəcəyi illik mənfəətin məbləğini təyin etmək üçün plan ilində buraxılacaq məhsulun həcmi istehsalın plan və bazis rentabellik səviyyəsinin fərqinə vuraraq, 100%-lə bölərək tapırlar.

Maddi-enerji ehtiyatlardan səmərəli istifadə istehsalın mənfəətliliyinin təmin olunmasında mühüm rol oynayır. İstehsalın özünəməxsus xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, istehsal xərclərində maddi-enerji ehtiyatlarının bu və ya digər növlərinin xüsusi çəkisi xeyli fərqlənir, sənaye müəssisələri isə müvafiq olaraq, material tutumlu, enerji tutumlu, yanacaq tutumlu olur və s. Maddi-enerji resurslarından səmərəli istifadə edilməsi nəticəsində müəssisənin əldə edəcəyi illik mənfəətin məbləği tapılır.

İstehsal xərcləri – məhsulun hazırlanmasına çəkilən canlı və maddiləşmiş əmək məsrəflərinin məcmusunu xarakterizə edir. İstehsal xərclərinin azaldılması hesabına müəssisənin əldə edəcəyi illik mənfəətin məbləğini hesablamaq üçün bazis və plan illərindəki məhsul vahidinin məsrəf norması (kq-la) material vahidinin topdansatış qiymətinə və plan ilinə nəzərdə tutulan məhsulun sərfinə vurulur.

Məhsul vahidinin maya dəyərinin aşağı salınması hesabına müəssisənin əldə edəcəyi illik mənfəətin məbləğini hesablamaq üçün bazis ilində məhsulun topdansasatış qiymətindən məhsul vahidinin maya dəyərinin aşağı düşməsi hesabına həmin məhsulun topdansasatış qiymətinin azalmasına vuraraq 100%-ə bölürlər və onu faizlə müəyyən edirlər.

Yeni texniki istehsalın tətbiqi nəticəsində müəssisənin əldə edəcəyi illik mənfəətin məbləğini hesablamaq üçün məhsulun maya dəyərinin plan və bazis arasındakı fərqi plan ildə buraxılan məhsulun sayına vuraraq, ondan yeni texnikanın dəyərini çıxırlar.

Mənfəət bazar münasibətlərinin kateqoriyası kimi aşağıdakı *funksiyaları* yerinə yetirir:

- firmanın fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş iqtisadi səmərəni xarakterizə edir;
- firmanın maliyyə resurslarının əsas elementidir;
- müxtəlif səviyyəli büdcələrin gəlir hissəsinin formalaşmasının mənbəyidir.

Zərər də müəssisənin fəaliyyətində müəyyən rol oynayır. O, maliyyə vəsaitlərindən istifadə, istehsalın təşkili və məhsulun satışı istiqamətində müəssisənin uğursuzluqlarını göstərir.

Müəssisə və istehsal firmalarında mənfəətin öz *kəmiyyətinə*, *iqtisadi məzmununa* və *funksional təyinatına* görə dörd göstəricisi formalaşır. Bütün bu hesablamaların bazasında müəssisənin istehsal-təsərrüfat və ya firmanın istehsal – kommersiya fəaliyyətinin əsas göstəricisi olan *balans mənfəəti* dayanır. Verginin hesablanması üçün xüsusi göstərici – ümumi mənfəət, bunun əsasında isə vergi tutulan və vergiyə cəlb edilməyən mənfəət hesablanır.

Vergilər və büdcəyə digər ödəmələr edildikdən sonra balans mənfəətinin qalan hissəsi xalis mənfəət adlanır. O, müəssisənin fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsini xarakterizə edir.

Balans mənfəətinə üç əsas element:

a) məhsulun reallaşdırılmasından, işlərin yerinə yetirilməsindən, xidmətlərin göstərilməsindən, mənfəət (zərər);

b) müəssisənin əsas vəsaitlərinin və digər əmlakının reallaşdırılmasından daxil olan mənfəət (zərər);

c) reallaşdırmadan (satışdan) kənar əməliyyatlarının maliyyə nəticələri daxildir.

Məhsulun (iş və xidmətlərin) reallaşdırılmasından mənfəət müəssisənin əsas fəaliyyətinin maliyyə nəticəsidir. Reallaşdırmadan mənfəət reallaşdırmadan mədaxillə (ƏDV-siz və aksizsiz) istehsal və reallaşdırma xərclərinin (kommersiya maya dəyəri) fərqi kimi müəyyən edilir. Müəssisənin əsas vəsaitlərinin və digər əmlakının reallaşdırılmasından mənfəət (zərər) özünün balansında olan əmlakın satışından əldə olunur.

Reallaşdırmadan kənar maliyyə nəticələrinə alınmış və ödənilmiş cərimə, peniya və digər sanksiya növlərinin saldosu, həmçinin hesabat ilində aşkar olunmuş keçmiş illərin mənfəəti, keçmiş illərdə silinmiş debitor borclarının ödənməsindən daxil olan məbləğ, müəssisənin hesablarında olan pul vəsaitlərinə görə ödənilən faizlər, digər müəssisələrin nizamnamə kapitalında pay iştirakından gəlirlər, qiymətli kağızlar üzrə gəlirlər və s. daxildir.

Büdcəyə vergilər və digər ödənişlər köçürüldükdən sonra xalis mənfəət müəssisənin sərəncamına keçir. Müəssisə həmin mənfəətdən öz nizamnaməsinə uyğun istifadə edir.

Mənfəət, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, müəssisənin xüsusi vəsaitlərinin formalaşmasının, onun gələcək inkişafının başlıca mənbəyidir. Buna görə də maliyyənin planlaşdırılmasının ən mühüm məsələlərindən biri də mənfəətin bölgüsü siyasətinin (yaxud dividend siyasətinin) işlədilməsidir.

Müəssisənin əldə etdiyi mənfəətdən istifadə onun qaydada bölüşdürülməsini tələb edir. Hazırda müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətin müəssisə tərəfindən buraxılan məhsulun maya dəyərinin tərkibinə daxil edilməyən xərclərin ödənilməsində istifadə edilir. Həmin xərclərə aiddir: müəssisənin təftiş komissiyasının və müəssisə iclaslarının keçirilməsi üzrə xərclər, nümayəndəlik xərcləri, reklam xərcləri, yarmarka və sərgilərdə iştirak etməyə görə xərclər, idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi üzrə xərclər, baş idarənin saxlanılmasına çəkilən xərclər, təhsil müəssisələrinin saxlanılmasına çəkilən xərclər, qeyri-istehsal sferasına çəkilən xərclər, məhsulun istehsalı ilə bilavasitə əlaqədar olmayan xərclər, mükafatlandırmaya çəkilən xərclər, pensiyalara edilən əlavələr, əlavə məzuniyyətlər üçün ödənişlər, rabitə xidmətinə çəkilən xərclər, sosial məsələlərin həllinə yönəldilmiş xərclər və s.

Müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətin bölgüsünə əsas tələb ondan ibarətdir ki, onun istehlaka və yığıma gedən hissəsi arasında optimal nisbət geniş təkrar istehsal prosesini maliyyə resursları ilə təmin etsin.

Mənfəətin bölgü siyasəti işlənərkən məsələnin iki tərəfi diqqət mərkəzində saxlanılır: bir tərəfdən, dividendlərin (səhmlərə görə mənfəət payı, yaxud təsis payına uyğun mənfəət payı və s.) verilməsi mülkiyyətçilərin maraqlarını müdafiə etməlidir. Yüksək dividendlər müəssisənin inves-

torlar üçün cazibədar edir; digər tərəfdən isə, dividendlərin maksimumlaşdırılması, yaxud mənfəətin daha çox hissəsinin mülkiyyətçilər arasında bölgüsü istehsalın inkişafına yönəldilən (təkrar investisiya) mənfəət payının azalmasına gətirib çıxarır ki, bu da müəssisənin gələcək inkişafına problemlər yaradır. Buna görə də mənfəətin bölgüsü siyasəti bu iki məsələnin optimal əlaqələndirilməsi əsasında qurulur.

Mənfəətin bölgüsünü, onun istifadəsinin əsas istiqamətlərini müəyyən edərkən, hər şeydən əvvəl, rəqabət şəraitini nəzərə almaq lazımdır, çünki bu şərait müəssisənin istehsal gücünü əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq və təzələmək zərurətini diktə edə bilər. Buna uyğun olaraq, kapital qoyuluşlarını, dövriyyə vəsaitlərinin artırılmasını, elmi-texniki tədqiqatların aparılmasını, yeni texnologiyaların tətbiqini, mütərəqqi əmək metodlarına keçidi və s. maliyyələşdirmək üçün mənfəətdən ayrımaların miqyası müəyyənləşdirilir.

10.4 Müəssisənin gəliri və onun növləri

Hər bir fəaliyyətin nəticəsi müəyyən bir məhsul istehsal etmək, xidmət göstərmək və yekunda gəlir almaqdır. Müəssisə ictimai tələbatın ödənilməsi və əlavə xərc etdiyindən çox vəsait alması məqsədilə, istehsal amillərini birləşdirməklə məhsul istehsal edib satan işlər görüb, xidmətlər göstərən hüquqi şəxs olan təsərrüfat subyektidir.

Gəlirlər müəssisənin il ərzində onu maliyyələşdirən kapitaldır, o pul vəsaitləri və digər əmlak şəklində aktivlərin daxil olması, öz öhdəliklərini yerinə yetirməklə kapitalın həcmcə çoxalması nəticəsində təşkilatın, müəssisə-

nin bu dövr ərzində əldə etdiyi məcmu (ümumi) iqtisadi fayda, götürdüyü xeyirdir.

Müəssisənin gəliri özündə onun illik mənfəətini və digər fəaliyyət növlərindən (məsələn, kommersiya fəaliyyətindən, mənzil-kommunal təsərrüfat fəaliyyətindən, yardımçı təsərrüfatlardan, əmək kollektivinə pullu xidmətlərin göstərilməsindən və s.) əldə edilən vəsaitləri əks etdirir. Gəlirin əsas hissəsini müəssisənin mənfəəti təşkil edir. Deməli, müəssisənin gəliri kəmiyyətcə yalnız onun istehsal-təsərrüfat fəaliyyətindən əldə edilən vəsaiti deyil, eyni zamanda onun qeyri-istehsal sahələrindən əldə edilən vəsaitləri özündə birləşdirir.

Müəssisənin gəlirlərinin mahiyyətini, məzmununu və əmələ gəlməsi prosesi, onun yaranması, hansı mənbələrdən formalaşmasını bilmək vacibdir.

Gəlirlərin yaranmasına görə, təyinatına, yerinə yetirdiyi funksiyalara müvafiq olaraq, onlar müəyyən xüsusiyyətlərə malikdirlər.

Hesablaşma mərhələsi kimi pul vəsaitlərinin nağd və nağd olmayan formalarda müəssisənin hesablaşma hesabına daxil edilməsi aktlarıdır.

Gəlirlərə daxil olan vəsaitlər, əsasən, ilk əvvəl məhsulun satışından daxil olan məbləğdir. İstehsal prosesində məhsulun satışından pul vəsaitləri ilə ərzində müəssisənin xalis əmlakını artıran pul formasında dəyərlərin mədaxilidir. Onun hesabına daxil olan pul vəsaitlərinin heç də hamısı onun xalis əmlakını artırma bilmirlər və elə buna görə də onlar gəlir hesab oluna bilməzlər.

Burada vəsaitin çatışmaması hallarda müəssisə bankdan kredit götürür, onu vacib istiqamətlərə yönəldir, lakin o müəyyən müddətdən sonra bu borcu qaytarmalıdır və

onun vəsaitindən çıxmalıdır. Bu səbəbdən bu kredit müəssisənin xalis əmlakının dəyər məbləğini dəyişdirmir. Müəssisənin gəlirinə aid olmayan vəsaitlərə təsisçilərin qoyduqları əmanətlər. Baxmayaraq ki, onlar kapitalın həcmi artırılır, onlar ilk təsərrüfatçılığın yaranmasına və fəaliyyətinə yönəldilir. Bundan başqa, gəlirlərin əldə edilməsi pul vəsaitlərinin, aktivlərin və digər əmlakın daxil olması ilə əlaqədar olduğundan müəssisənin üçüncü şəxsdən (hüquqi və ya fiziki) aldığı ixracatdan gömrük rüsumları, əlavə dəyər vergisi, aksizlər – sonradan büdcəyə köçürüldüyündən – müəssisə üçün gəlir sayılmır.

Müəssisənin gəlirləri onların xarakteri, istiqamətləri, alınma şərtlərinə və özünün yaranma mənşəyinə görə aşağıda göstərilən fəaliyyət *növləri* ilə bağlı olurlar:

- müəssisənin adi (əsas) fəaliyyətindən daxil olan gəlirlər;

- müəssisənin icra etdiyi əməliyyatlardan gələn gəlirlər.

- məhsulların, göstərilən xidmətlərin və görülmə işlərin satılması ilə bağlı olmayan gəlirlər;

- fəvqəladə hallarla əlaqədar daxil olan gəlirlər.

Yuxarıda göstərilənlərdən yalnız birincisi müəssisənin əsas (adi) fəaliyyəti ilə, qalanları isə sair daxilolmalardan əldə edilən gəlirlər hesab edilir.

Gəlir növlərinin təsnifləşdirilməsində onların daha iki əlaməti əsas kimi götürülür:

- a) gəlirlərin əldə olunmasının daimiliyi – mütəmadi və təsadüfi.

Gəlirlərin daimiliyi, fasiləsizliyi baxımından istisna təşkil edən “fəvqəladə hallarla bağlı” gəlirlərdir. Bunlar gözləniləndirlər, lakin zəruri, arzu olunan deyildirlər; bu

gəlirlər təsadüf mahiyyətli, vaxtaşırı mahiyyət daşıyan gəlirlərdir.

b) hesabat dövrünə aidiyyətinə görə – cari gəlirlər və gələcək dövrün gəlirləri.

Gəlirlərin təsnifləşdirilməsində istifadə olunan başqa bir əlamət də cari gəlirlərin müəssisənin xərcləri ilə qarşılıqlı əlaqəsidir. Bu əlaqələrdən birincisi cari hesabat dövrünün xərcləri ilə əlaqədar olan cari hesabat dövrünün gəlirləridir. İkincisi isə yaranması cari hesabat dövrünün xərcləri ilə əlaqədar olmayan gəlirlərdir.

Müəssisəyə daxil olan gəlir növlərinin iqtisadi məzmununa görə səviyyələri aşağıda təsvir olunduqları kimidir.

Müəssisənin adi fəaliyyətindən daxil olan gəlirlərin rolu böyükdür. Bu qəbildən olan gəlirlərə artıq qeyd olunduğu kimi istehsal edilmiş məhsulun, göstərilmiş xidmətin və görülmüş işin satılmasından əldə edilən gəlirlər aid olunurlar. Başqa sözlə, bu növ gəlirlər müəssisənin təsis olunması məqsədilə birbaşa bağlı olan gəlirlərdir.

Müəssisənin gəliri, əsasən, həcmi satılmış məhsulun miqdarından və qiymətindən asılı olaraq, satışdan daxil olan pul vəsaiti vasitəsilə formalaşır. Deməli, satışdan gələn pul vəsaitinin məbləğini müəyyən etmək üçün satılan hər bir növ məhsulun bazar qiyməti onun sayına vurularaq, cəmlənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əgər müəssisənin gəliri onun istehsal etdiyi məhsulun satışından məcmu pul vəsaitlərinin məbləğidirsə, mənfəəti həmin məcmu pul vəsaitlərinin məbləği ilə məcmu istehsal xərclərinin fərqidir.

Müəssisənin icra etdiyi əməliyyatlardan daxil olan gəlirlər. Bu qəbildən olan gəlirlərə aşağıdakıları aid edirlər:

- müəssisənin kənar təşkilata müvəqqəti istifadə üçün verdiyi aktivlərə görə ödəniş haqqı kimi daxil olan gəlirlər;

- kəşflərə görə patent, sənaye məhsulu nümunələri və digər intellektual mülkiyyət növlərindən istifadə hüququna görə daxil olan gəlirlər;

- başqa təşkilatların nizamnamə kapitalında iştirak etməkdən (faizlər də daxil olmaqla qiymətli kağızlardan) daxil olan gəlirlər;

- müəssisənin başqa təşkilatlarla müştərək işgüzar əməkdaşlığından əldə olunan gəlirlər;

- banklar tərəfindən müəssisəyə mənsub pul vəsaitlərindən istifadəyə görə ödədiyi faizlər;

- istehsal əsas fondları və digər aktivlərin başqa təşkilatlara satışından daxil olan gəlirlər aid edilir.

Yuxarıda sadalanan gəlirlər – əgər onların əldə olunması təşkilat üçün əsas fəaliyyət növü ilə bağlıdırsa – “adi fəaliyyət növlərindən gəlirlər” hesab olunurlar. Bu qəbildən olmayan təşkilatlar üçün isə belə gəlirlər “müəssisənin icra etdiyi əməliyyatlardan gələn gəlirlər” –ə aid olunurlar.

Müəssisənin gəlir növlərindən biri də *“məhsulların, göstərilən xidmətlərin və görülmə işlərin satılması ilə bağlı olmayan gəlirlərdir”*. Bu gəlirlərə müqavilə şərtlərini pozduqlarına görə “müqabil tərəflərin” öhdəlikləri, cərimələr, dəbbələmə pulu, peniyalar; təmənnasız, o cümlədən müqavilə əsasında bəxşiş kimi verilmiş aktivlər; başqa təşkilat tərəfindən müəssisəyə vurulmuş ziyanın ödənilən məbləği; keçən dövrə aid olan, lakin hesabat ilində aşkar edilmiş mənfəət; iddia (isk) vaxtı keçmiş kreditor və deponent borcların qaytarılmasından gələn gəlirlər aid olunurlar.

Nəhayət, *fövqəladə hallarla bağlı olan gəlirlər*. Adından göründüyü kimi müəssisə üçün bu qəbildən olan gəlirlər onun təsərrüfatçılıq fəaliyyətində baş verən fəvqəladə hadisələrlə bağlı daxil olan gəlirlərdir. Bunlara iqtisadi məzmunlarına görə mütləq mənada “gəlir” demək o qədər də düzgün deyildir. Buraya yanğın, daşqın, qəza və digər təbii fəlakət halları üçün ödənilən sığorta ayırmaları, bərpa və istifadəsi mümkünsüz olan aktivlərin satılmasından əldə olunan pul vəsaitləri aid edilir.

Son illərdə dövlət müəssisələrində geniş istifadə olunan və hesablanan *gəlirin üç növü* mövcuddur:

Ümumi, təsərrüfat hesablı və xalis gəlir növlərini fərqləndirirlər.

Müəssisənin ümumi gəliri – onun iş nəticələrini səciyyələndirən mühüm iqtisadi göstəricilərdən biridir. Başqa sözlə, müəssisənin ümumi gəliri onun sərəncamına daxil olan pul vəsaitinin əməyin ödənilməsinin vahid fondunun və müəssisənin xalis gəlirinin yaradılmasına yönəldilən hissəsidir. Məhsulun, sənaye xarakterli işlərin və sənaye fəaliyyəti balansında olan əsas istehsalın və yardımçı təsərrüfatların xidmətlərinin görülməsindən götürülən qazancdan əmələ gəlir; bu qazanca həmçinin müstəqil balansda olan özünün qeyri-sənaye təsərrüfatına məhsul realizə etməkdən və əmək kollektivinə pullu xidmətlər göstərməkdən, götürülən qazanc da (məhsulun və xidmətlərin istehsalına və satışına çəkilən maddi məsrəflər çıxılmaqla) daxildir.

İstehsalın silinmiş və artıq qalmış əmlakın, əvvəllər alınmış maddi dəyəri malların satışından əldə edilən qazanc müəssisənin ümumi gəlirinin tərkibinə aid edilmir, çünki onlar müəssisə fəaliyyətinin nəticəsi deyildir. Müəs-

sisənin ümumi gəlirindən müəyyən edilmiş miqdarda gəlir vergisi ödənilir, bank kreditlərinə görə faizlər verilir, qalan məbləğ isə müəssisənin sərəncamına keçir. Müəssisənin ümumi gəliri əsasında təsərrüfat hesablı gəlir yaranır.

Müəssisənin təsərrüfat hesablı gəliri – əməyin ödənilməsi üçün müəssisənin tam sərəncamına daxil olan (büdcə və digər öhdəlikləri yerinə yetirdikdən sonra) vəsait və mənfəətin bir hissəsidir. Təsərrüfat hesablı gəlir müəssisə kollektivinin istehsal və sosial inkişafının mənbəyidir. Təsərrüfat hesablı gəlir müəssisədən götürülə və yenidən bölüşdürülə bilər. Təsərrüfat hesablı gəlir hesabına əməyin ödənilməsinin vahid fondu və digər maddi həvəsləndirmə fondları yaradılır. Təsərrüfat hesablı gəlir təsərrüfat mexanizminin yenidən qurulmasında, müəssisələrin təsərrüfat müstəqilliyinin genişləndirilməsində və istehsalın son nəticələrinin yaxşılaşdırılması üçün onların marağının və məsuliyyətinin artırılmasında mühüm rol oynayır.

Müəssisənin xalis gəliri – müəssisə işçilərinin əməyi ilə yaradılmış izafi məhsulun pulla ifadəsi olub, məhsulun satış qiymətində hesablanmış dəyəri ilə tam maya dəyəri arasındakı fərqi təşkil edir. Müəssisənin xalis gəliri onun pul yığıcı və dövlət büdcəsi gəliri mənbəyidir. Müəssisənin xalis gəliri əməyin ödənilməsinin vahid fondu yaradıqdan sonra qeyd etdiyimiz kimi müəssisənin ümumi gəlirinin yerdə qalan hissəsidir. Xalis gəlirin ümumi məbləğində mənfəətin payı çoxdur və ona görə də müəssisənin mənfəəti onun xalis gəliri formasında çıxış edir.

10.5. İstehsalın rentabelliği və onun yüksəldilməsi yolları

Məhsulun hər növü üzrə olan mənfəət müəssisə qiyməti ilə məmulatın maya dəyəri arasındakı fərqdən ibarətdir. Mənfəət öz iqtisadi mahiyyəti etibarlı ilə cəmiyyətin xalis gəlirinin bir formasıdır. Müəssisə mənfəətinin ümumi məbləği hazırlanan və realizə edilən məhsulun hər növündən alınan mənfəətdən əmələ gəlir. Beləliklə, müəssisənin mənfəətinin ümumi miqdarı məhsul vahidi qiymətinin səviyyəsindən, onun maya dəyərindən, hazırlanan və satılan məhsulun miqdarından asılıdır.

Dövlət orqanları tərəfindən eyni növlü məhsul üzrə bütün dövlət müəssisələri üçün vahid qiymətlər müəyyən edilir. Məhsulun maya dəyərinin səviyyəsi və satılan məmulatın miqdarı isə müəssisələrin fəaliyyətindən asılıdır. Deməli, müəssisənin ala biləcəyi mənfəətin ümumi məbləği də onun öz işindən asılıdır.

Fərz edək ki, iki müəssisə tərəfindən buraxılan eyni məhsulun topdansaş qiyməti və plan maya dəyəri bərabərdir. Həmin müəssisələrdən biri yaxşı işləyir və məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması və satış planlarını artırması ilə yerinə yetirilir. *O biri müəssisə isə pis işləyir.* Hər iki müəssisə yeni məhsul buraxır ki, bunların da vahidinin topdansaş qiyməti eynidir, lakin, onların buraxılan məhsulun maya dəyərində fərq, onların realizə etdiyi məhsuldan mənfəəti müəyyən məbləğdə alırlar, yəni, aşağı xərcə daha çox mənfəət əldə edilir.

Qiymətlərin səviyyəsi sabit olduqda məhsulun maya dəyəri aşağı düşdükcə, müəssisənin mənfəətinin miqdarı da bir o qədər çox olacaqdır. Əksinə maya dəyəri artdıqda

və məhsulun buraxılışı və realizasiya planı yerinə yetirilmədikdə müəssisənin mənfəətinin miqdarı azalacaqdır.

Müəssisənin mənfəətinin miqdarı buraxılan məhsulların keyfiyyətindən də asılıdır. Məhsul keyfiyyətə pis olduqda onun qiyməti də aşağı olur. Məhsulun çeşidi, komplektliyi, standartı və keyfiyyəti pozulduqda məhsulun daha aşağı qiymətlərlə realizə edilməsi üzündən, mal verən müəssisə nəzərdə tutulmuş gəlirləri itirir. Həmin müəssisə habelə çox hallarda cərimə də verir. Sənayedə belə bir qayda mövcuddur ki, bəzi mal verən müəssisələr buraxdığı məhsul üzrə təminatlı öhdəçilik daşıyır. Təminatlı öhdəçilik yerinə yetirilən zaman aşkara çıxarılmış nöqsanları aradan qaldırılması üzrə alıcı müəssisə və təşkilatlar tərəfindən çəkilən xərcləri mal verən müəssisə öz mənfəəti hesabına ödəməlidir. Beləliklə, müəssisənin istehsal, satış və təchizat fəaliyyəti onun rentabelliyyənin səviyyəsinə təsir göstərir ki, burada bir tərəfdə məhsulun maya dəyəri, digər tərəfdən müəssisə tərəfindən buraxılan məmulatın qiyməti əks olunur.

Hər bir müəssisə, öz hazırladığı məhsulu tələb-təklif nisbətindən asılı olaraq bazar qiyməti üzrə realizə edərək, əldə etdiyi gəlirlə məhsulun istehsal və satış xərclərini ödəməli və mənfəət almalıdır. Bu məqsədlə məhsulun qiyməti, bir qayda olaraq maya dəyərindən yüksək müəyyən edilir. Mədxilin məxaricdən çox olması müəssisənin gəlirliliyini, *rentabelliyni* xarakterizə edir. Müəssisənin rentabelliyi onun işinin müəyyən dövr ərzində iqtisadi effektivliyinin ümumiləşdirici göstəricisidir.

Müəssisənin rentabelliyi həm alınan mənfəətin məbləği ilə həm də rentabelliyin səviyyəsi ilə xarakterizə edilir. Müəssisənin rentabelliyi səviyyəsi mənfəət məbləğinin rea-

lizə edilmiş məhsulun tam maya dəyərində nisbətində faizlə ifadəsidir. Rentabellik göstəricisi nəinki pul yığımlarını, eyni zamanda müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin effektivliyini göstərir. Bütün müəssisə və istehsal sahələrində işin rentabelliyyəsinin təmin edilməsi sənayenin daha da inkişaf etməsi və xalqın maddi rifah halının müntəzəm surətdə yaxşılaşdırılması üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Müəssisələrin rentabelliği yüksək olduqca cəmiyyətin gəliri də çoxalır və ölkədə təsərrüfat və mədəniyyəti hərtərəfli inkişaf etdirmək üçün dövlət daha çox vəsaitə malik olur.

Dövlət ayrı – ayrı müəssisələrin rentabellik səviyyəsini tarazlaşdırmaq üçün müəyyən tənzimləyici tədbirlər həyata keçirir. Bu zaman istehsalın plana uyğun surətdə inkişaf etdirilməsi vəzifələri və müəssisələrdə təsərrüfat hesabının möhkəmləndirilməsi zərurəti əsas tutulur. İstehsalın şərait və xarakterindən asılı olaraq, ayrı – ayrı müəssisələrinin rentabelliyyəsinin plan səviyyəsi də müxtəlif tərzdə təyin edilir. Təcrübədə müəssisələrin əksəriyyəti üçün rentabellik səviyyəsi planı faizlə müəyyən edilir.

İstehsalın rentabellik səviyyəsi kapitalizmdə olan mənfəət normasından prinsipial surətdə fərqlənir. Rentabellik səviyyəsi kortəbii surətdə deyil, planlı qaydada təyin edilir. Müəssisələrdə mənfəətin mənbəyini istismardan azad adamların cəmiyyət üçün verdikləri əmək təşkil edir. Bu mənfəət dövlətə, cəmiyyətə və cəmiyyət üzvlərinə məxsusdur. Ayrı – ayrı müəssisələr minimum rentabelliklə, bəzən isə onsuz da, işləyə bilər. Müvəqqəti olaraq rentabelli olmayan müəssisələr bağlanmır, onlara öz istehsal fəaliyyətini davam etdirmək üçün, bankdan borc hesabına lazımı vəsait alırlar. Lakin rentabelli olmayan müəssisələr uzun müddət ərzində belə qala bilməz və qalmamalıdır.

İstehsalın inkişafı və təsərrüfat hesabının möhkəmləndirilməsi vəzifələri müəssisələrin zərərli işləməsinin aradan qaldırılmasını və onların rentabelliyyənin yüksəkləşdirilməsini tələb edir.

Sənaye istehsalı həcmının müntəzəm surətdə və sürətlə artırılması, əmək məhsuldarlığının yüksəkləşdirilməsi və maya dəyərinin aşağı salınması nəticəsində sənaye müəssisələri mənfəətinin ümumi məbləği durmadan çoxalır.

Təsərrüfat fəaliyyətini təhlil etməkdə ayrı–ayrı müəssisələrin rentabellik səviyyəsi ilə yanaşı olaraq ayrı–ayrı sənaye məmulatı növlərinin də rentabellik səviyyəsini müəyyən edir. Bunun üçün hər məmulat növünə qiymət nəzərə alınır. Ayrı–ayrı məhsul növlərinin rentabelliği müəssisə topdansaş qiyməti üzrə məmulatın maya dəyəri ilə mənfəət arasındakı nisbətlə müəyyən edilir.

Müəssisələrin rentabelliği üç göstərici üzrə, yəni məhsul buraxılışının rentabelliği, məhsul realizasiyasının rentabelliği və müəssisənin bütün istehsal – təsərrüfat fəaliyyətinin rentabelliği üzrə hesabət aparılır.

Məhsul buraxılışının rentabelliğini təyin etmək üçün əmtəəlik məhsul buraxılışının müəssisə topdansaş qiyməti üzrə ümumi məbləğini həmin məhsulun maya dəyəri ilə müqayisə etmək lazımdır.

Məhsul realizasiyasının rentabelliği də yuxarıda göstərilən qaydada müəyyən edilir, lakin burada məhsulun buraxılışı deyil, satış məbləği əsas götürülür.

Müəssisənin istehsal – təsərrüfat fəaliyyətinin rentabelliği həm məhsulun satış nəticələrini və həm də satışdan kənar gəlir və zərərləri nəzərdə tutulur. Satışdan kənar gəlir ilə zərərlər bilavasitə məhsulun istehsalı və realizasiyası ilə əlaqədar deyildir. Müəssisələrin satışından kənar zə-

rər və itkilərinə təbii fəlakət nəticəsində əmələ gələn zərərlər, iddia müddəti qurtardığı üçün ləğv edilən borclar və arbitraj və ya məhkəmə tərəfindən rədd edilən və ümitsiz sayılıb ləğv edilən borclar, müəssisələrin mənzil – kommunal təsərrüfatının istismarından əmələ gələn zərərlər, hesabat ilində aşkarlara çıxarılmış, lakin keçən illərə aid olan zərərlər ləğv edilmiş, istehsal sifarişləri üzrə itkilər və sair zərərlər daxildir.

Müəssisənin satışdan kənar mədaxil və məxaricləri mənfəət və zərərlər üzrə xüsusi hesabda uçota alınır. Müəssisənin həmin hesab üzrə uçota aldığı mədaxil və məxariclərinin məbləği məhsulun satışından alınan nəticələrlə birlikdə onun fəaliyyətinin son nəticəsini, yəni müəyyən dövr ərzində mənfəət və ya zərərinə təşkil edir. Bu son maliyyə nəticəsi müəssisənin mühasibat balansında əks etdirilir və buna görə də ona balans mənfəəti və ya balans zərəri deyilir. Müəssisənin faktiki rentabelliği balans nəticəsinə əsasən müəyyən edilməlidir.

Satışdan kənar zərərlər (mənzil – kommunal təsərrüfatlarının istismarı nəticəsində əmələ gələn zərərlər istisna olmaqla) adətən planlaşdırılmır. Bu zərərlər müəssisənin rentabelliğini aşağı salır.

Müəssisənin istehsal təsərrüfat fəaliyyətinin rentabelliği müəssisənin yalnız istehsal fəaliyyəti üzrə deyil, eyni zamanda təchizat – satış və maliyyə işləri üzrə əldə etdiyi nəticələrinin göstəricisidir. Müəssisədə uçot, təchizat, satış və maliyyə işləri nə qədər yaxşı təşkil edilərsə, müxtəlif itkilər bir o qədər az və rentabellik isə bir o qədər yüksək olar. Rentabellik, alınan vəsaitin düzgün istifadə edilməsindən, alıcı müəssisələr və mal verənlərlə vaxtında haqq – hesab aparılmasından, maliyyə planının bütün gəlir

maddələri üzrə yerinə yetirilməsindən və planda nəzərdə tutulmuş məsrəflər üçün vəsaitin qənaətlə istifadə edilməsindən asılıdır. Müəssisə bütün sahələrdə öz vəsaitindən nə qədər qənaətlə və səmərəli istifadə edərsə, bir qədər çox mənfəət əldə edər və onun maliyyə vəziyyəti bir o qədər yaxşı olar.

Müəssisəyə düzgün rəhbərliyin ən mühüm şərti və tələbi rentabelli işin təmin edilməsindən ibarətdir. Müəssisənin rentabelsiz, zərərlə işləməsi, ona bilavasitə ziyan vurur. Zərərlərin ödənilməsi üçün müəssisənin borc alması, başqasının hesabına yaşamaq əhval – ruhiyyəsi doğurur, müəssisənin işi üzərində manatla nəzarəti zəiflədir.

İstehsalın rentabelliğini yüksəltməyinin əsas yolu məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasından ibarətdir. Müəssisə məhsulun maya dəyərini aşağı salmaqla alınan mənfəətin miqdarını artırır və öz rentabelliğinin səviyyəsini yüksəldir.

Müəssisənin rentabelliğini yüksəltmək üçün məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və istehsal həcmının artırılması ciddi əhəmiyyətə malikdir ki, bunlar da məmulatın maya dəyərinin aşağı salınmasına səbəb olur və eyni zamanda müəssisələrin böyük məbləğdə mənfəət götürülməsini təmin edir. Bu mənfəəti müəssisə yalnız, istehsal etdiyi məhsulu realizə etdikdən sonra ala bilər. Məhsulun – satışın ləngiməsi, alıcılardan tədiyyələrin vaxtında alınmaması müəssisənin mənfəətinin məbləğini aşağı salır.

Müəssisələr tərəfindən buraxılan ayrı – ayrı məmulat növlərinin rentabelliği eyni olmur. Bəzi məmulatlar çox rentabelli, bəziləri isə az rentabelli olur. Buna görə də müəssisə rentabelliğinin ümumi səviyyəsi buraxılan məhsu-

lun ümumi çeşidində ayrı – ayrı məhsul növlərinin xüsusi çəkisinin dəyişilməsi ilə əlaqədar olaraq dəyişə bilər.

Müəssisə rentabelliyyənin yüksəldilməsinin mühüm şərti bütün böyük və kiçik təsərrüfat işlərində qənaət üsuluna ciddi riayət olunmasından, təsərrüfatsızlıqdan irəli gələn hər cür qeyri – məhsuldar məsrəf və itkilərə qarşı qəti mübarizə aparılmasından ibarətdir. Vəsaitin düzgün, qənaətlə sərf edilməsi plan və maliyyə intizamına ciddi riayət olunmasına, vəsaitin müəyyən olunmuş plana tamamilə uyğun surətdə sərf edilməsinə əsaslanır. Plan – maliyyə intizamına nə qədər ardıcıl və ciddi riayət olunursa, müəssisə bir o qədər az itki vermiş olur, deməli, onun rentabelliyi bir o qədər yüksək olur.

Müəssisələrdə təsərrüfat hesabının möhkəmləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi istehsalın rentabelliğini yüksəltmək vəzifəsinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 1995.
2. “Müəssisələr haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu, Bakı, 1996.
3. “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 1995.
4. “Sahibkarlıq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 1996.
5. 1995–1998–ci illərdə Azərbaycan Respublikasında dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin Dövlət Proqramı, Bakı, 1996.
6. “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 1996.
7. “Müflisləşmə və iflas haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı.
8. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. B.: Hüquq ədəbiyyatı, 2003.
9. Azərbaycan respublikasının Əmək Məcəlləsi. B.: Qanun, 2004.
10. “Məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinə daxil edilən xərclərin tərkibi haqqında” Əsasnamə, 16 avqust 1996–cı il tarixli Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 3 Nöli qərarı .
11. “Sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin fəaliyyətinin bir pəncərə” prinsipi üzrə təşkilinin təmin edilməsi” haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 oktyabr 2007–ci il tarixli 2458 sayılı Sərəncamı.

12. “Maliyyə–sənaye qrupları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. “Biznesmenin bülleteni”, №38 (103). B.: 1996.
13. “İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, “Azərbaycan” qəzeti, 29 mart 1996 – cı il.
14. “Patent” haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, “Biznesmenin bülleteni” № 51. Bakı.: 1997.
15. Köhnəlmə (amortizasiya) hesablanması yeni (açıq) metodunun tətbiqi üzrə təlimat. Mühəsibat işi (normativ sənədlər toplusu), B.: Elm və həyat, 1998, səh 232 – 240.
16. İqtisadi nəzəriyyə: Mikroiqtisadiyyat (dərslük, rus dilindən tərcümə), “Daşkov və Ko”, M. 2007.
17. T.Ə.Hüseynov “Firmanın iqtisadiyyatı” (dərslük), B. 2009.
18. T.Ə.Hüseynov “Müəssisənin iqtisadiyyatı” (dərslük) Səda 2005.
19. T.Hüseynov “Firmanın iqtisadiyyatı” (dərslük), B. 2009.
20. Z.S.Abdullayev, Z.Ə.Bağirova “Müəssisənin iqtisadiyyatı ” (dərslük), B. 2003.
21. H.B.Allahverdiyev, K.S.Qafarov, Ə.M.Əhmədov “Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi” (dərslük) b. 2007.
22. T.Quliyev “Menecmentin əsasları” (dərslük), B. 2001.
23. F.Kotler “Marketinqin əsasları” (dərslük), B. 1993.
24. V.Niftullayev “ Sahibkarlığın əsasları”, B. 2002.

Rus dilində

25. Е.В.Харитонов. Инновация как элемент инвестиционной политики предприятий в трансформационной экономике. Санкт – Петербург, 2007.

26. Экономика (dərslik), « Prospekt» nəşriyyatı, III nəşri, М., 2008.

27. Экономика фирмы (dərslik), ИНФРА – М., 2006.

28. Экономика предприятия (dərslik, IV nəşri), ЮНИТИ – ДАНА, М., 2007.

29. Крылов Э.И.и др. Анализ эффективности инвестиционной деятельности предприятия (dərs vəsaiti), Финансы и статистика, М.: 2003.

30. М.И.Тертышник. Экономика предприятия. ИНФРА, М, 2005.

31. Сафронов Н. Экономика организации (предприятия) (dərslik), М. :2004.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
FƏSİL 1. Fənnin obyektı və vəzifələri.....	4
1.1. Fənnin obyektı və predmeti.....	4
1.2. Fənnin məzmunu və vəzifələri.....	
1.3. Fənnin öyrənilməsi metodologiyası.....	
FƏSİL 2. Müəssisənin quruluşu və onun təkmilləşdirilməsi yolları.....	21
2.1. Müəssisənin quruluşu və onu müəyyən edən amillər.....	21
2.2. Sex və istehsal sahələri, onların növləri, quruluşu, prinsipləri.....	24
2.3. İstehsalat briqadaları və onların təsnifatı.....	31
2.4. İş yerləri, onların səciyyəsi və təsnifatı...	35
2.5. Müəssisənin istehsal quruluşunun təkmilləşdirilməsi yolları.....	39
FƏSİL 3. Sahibkarlıq fəaliyyətinin formaları və növləri.....	43
3.1. Sahibkarlıq fəaliyyəti və onun inkişaf mərhələləri.....	43
3.2. Sahibkarlıq fəaliyyətinin sahələri.....	47
3.3. Sahibkarlıq fəaliyyətinin növləri və təsnifatı.....	53
3.4. Sahibkarlıq fəaliyyətinin formaları.....	60
3.5. Sahibkarlığın və milli iqtisadiyyatın inkişafında özəlləşdirmənin rolu.....	66
FƏSİL 4. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin planlaşdırılması.....	74

4.1. Planlaşdırmanın mahiyyəti, prinsipləri və metodları.....	74
4.2. Strateji planlaşdırma və onun mərhələləri.....	83
4.3. Strateji planlaşdırmada proqnozlaşdırmanın rolu.....	89
4.4. Biznes-plan və onun əsas bölmələri.....	92
4.5. Müəssisənin istehsal proqramı və onun göstəriciləri.....	98
FƏSİL 5. Müəssisənin kadrları, əmək məhsuldarlığı və əmək haqqı.....	105
5.1. Kadrların peşə hazırlığı və onun əhəmiyyəti. Müəssisənin kadrlarının tərkibi və təsnifatı.....	105
5.2. Müəssisənin kadrlara tələbatının hesablanması və hazırlanmasının formaları.....	110
5.3. Əmək məhsuldarlığı və onun yüksəldilməsi yolları.....	117
5.4. Əməyin ödənilməsinin forma və sistemləri.....	123
5.5. Əməyin ödənilməsi fondu və onun növləri.....	137
FƏSİL 6. Müəssisənin əsas fondları və istehsal gücü.....	145
6.1. Əsas fondların mahiyyəti, tərkibi, təsnifatı, onların qiymətləndirilməsi üsulları...	145
6.2. Əsas fondların aşınması, amortizasiya və təmiri.....	151
6.3. Müəssisənin istehsal gücü və onun hesablanması.....	157

6.4.	Əsas fondlardan və istehsal gücündən istifadə göstəriciləri.....	160
6.5.	Əsas fondlardan və istehsal gücündən istifadənin yaxşılaşdırılması yolları.....	164
FƏSİL 7.	Müəssisənin dövriyyə istehsal fondları və dövriyyə vəsaitləri.....	172
7.1.	Dövriyyə istehsal fondları, onun tərkibi, quruluşu və mahiyyəti.....	172
7.2.	Dövriyyə istehsal fondlarından istifadə göstəriciləri.....	176
7.3.	Material resurslarına qənaət edilməsi yolları.....	179
7.4.	Dövriyyə vəsaitlərinin normalaşdırılması.....	186
7.5.	Dövriyyə vasitələrinin dövriyyəsi və onun sürətləndirilməsi yolları.....	191
FƏSİL 8.	İnvestisiya qoyuluşu və əsaslı tikinti....	200
8.1.	İnvestisiya anlayışı, məqsədləri və fəaliyyəti.....	200
8.2.	Əsaslı tikintinin və investisiya qoyuluşunun mahiyyəti, tərkibi və quruluşu.....	206
8.3.	İnvestisiya qoyuluşunun obyektləri və maliyyələşdirilməsi mənbələri.....	212
8.4.	Müəssisədə tikinti-quraşdırma işlərinin təşkili.....	218
FƏSİL 9.	İstehsal xərcləri və məhsulun maya dəyəri.....	223
9.1.	İstehsal xərcləri və məhsulun maya dəyəri, onların aşağı salınmasının əhəmiyyəti.....	223

9.2.	Məhsulun maya dəyərinin tərkibi, quruluşu və növləri	227
9.3.	İstehsal xərclərinin təsnifatı.....	238
9.4.	İstehsal xərclərinin və maya dəyərinin aşağı salınmasının yolları.....	244
9.5.	Qiymətin mahiyyəti, onun təsnifatı, növləri və funksiyaları.....	253
FƏSİL 10.	Müəssisənin maliyyəsi.....	261
10.1.	Müəssisənin maliyyəsinin mahiyyəti və funksiyası.....	261
10.2.	Müəssisənin maliyyə resursları, yaranma mənbələri və onlardan istifadə.....	270
10.3.	Mənfəət və ondan istifadə istiqamətləri...	277
10.4.	Müəssisənin gəliri və onun növləri.....	283
10.5.	İstehsalın rentabelliyi və onun yüksəl- dilməsi yolları.....	
	İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı	297

HÜSEYNOVA İNNA MÜZƏFFƏR QIZI

MÜƏSSISƏNİN İQTİSADİYYATI

(Dərs vəsaiti)

Texniki redaktor: Məmmədov T.B.
Kompüter tərtibatçısı: Əmrullayeva H.C.
Kompüter dizayneri: Məmmədova V.X.
Kompüter operatoru: Babayeva A.Y.

Çapa imzalanıb: 18.02.2013

Kağız formatı: 60x84

Həcmi: 19 ş.ç.v.

Tiraj: 500

Bakı. «Biznes Universiteti» nəşriyyatı, 2013.